

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:
<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Historisk tidsskrift

Bind

85

Hæfte 1

Den danske historiske Forening
København 1985

Historisk tidsskrift

Copyright © by Den danske historiske Forening

REDAKTØRER

Universitetslektor, dr. phil. **ESBEN ALBRECHTSEN**

Universitetslektor, dr. phil. **HANS KIRCHHOFF**

DEN DANSKE HISTORISKE FORENINGS BESTYRELSE

Universitetslektor, dr. phil. **ESBEN ALBRECHTSEN** (sekretær); professor, dr. theol. **TROELS DAHLERUP**; professor, dr. phil. **OLE FELDBÆK**; universitetslektor, dr. phil. **KAI HØRBY** (kasserer); forskningsbibliotekar, cand. mag. **HARALD ILSØE**; universitetslektor, cand. mag. **SIGNE ISAGER**; universitetslektor, dr. phil. **HANS KIRCHHOFF** (sekretær); arkivar, dr. phil. **BIRGIT LØGSTRUP** og professor, dr. phil. **ERLING LADEWIG PETERSEN** (formand).

MEDLEMSKAB OG ABONNEMENT

Anmodning om medlemskab rettes til foreningens ekspedition. Medlemmerne får tilsendt *Historisk tidsskrift*, der udkommer med 2 hæfter årligt. Kontingentet er for almindelige medlemmer 195 kr., for studerende (dog maksimalt 6 år) og for medlemmer af de danske, norske og svenske historiske foreninger 95 kr. inkl. moms. Abonnement på *Historisk tidsskrift* kan også tegnes hos boghandlerne. Medlemmer af Den danske historiske Forening kan ved henvendelse til ekspeditionen tegne abonnement til reduceret pris på de nordiske nabolandes historiske tidsskrifter.

REDAKTIONENS OG EKSPEDITIONENS ADRESSE

Historisk Institut, Njalsgade 102, trappe 15, 2300 København S

Synd, nåde og klassekamp

NOGLE HOVEDLINIER I NYERE REFORMATIONSFORSKNING

AF

INGELA KYRRE OG ALEX WITTENDORFF

Luther-jubilæet i 1983 faldt på et tidspunkt, som i et lidt større perspektiv er interessant i forskningsmæssig sammenhæng. Navnlige siden 60'erne er der sket en række nybrud i den internationale reformationsforskning, særlig i Vesttyskland og U.S.A., hvor socialhistorie og teologihistorie har indgået et frugtbart samarbejde, og hvor andre konfessionelle retninger end de hidtil dominerende – katolske og lutherske – kraftigt har givet deres besyv med. Resultatet af denne udvikling manifesterede sig op til 500-året for Luthers fødsel dels i en række bøger, hvor Luther i højere grad eller på en anden måde end i den ældre teologiske og kirkehistoriske forskning ses i samspil med sin tid, og hvor hans tanker tolkes ud fra deres historiske betingethed, dels i nogle bøger, som har karakter af formelige kataloger over de problemer, den nye forskning har rejst, og som bl.a. stærkt understreger behovet for en begrebsmæssig afklaring.¹

Det er ikke hensigten her at forsøge at levere en egentlig forskningsoversigt over det uhyre omfattende kompleks af emneområder og meninger, som den moderne reformationsforskning udgør.² Det ville være halsløs gerning. Derimod skal der i al beskedenhed lægges nogle søgegrøfter ind i mangfoldigheden i den hensigt at påvise nogle hovedlinier, som har ført os dertil, hvor vi befinder os, og nogle vigtige tendenser, som er styrende for meget af det, der foregår. Vi vil i denne forbindelse især interessere os for de forestillinger, der ligger til grund for nogle af de nye

¹ Vigtigst er Rainer Wohlfeil, *Einführung in die Geschichte der deutschen Reformation*, München 1982; Steven Ozment (ed.), *Reformation Europe: A Guide to Research*, St. Louis 1982; Peter Blickle, *Die Reformation im Reich*, Stuttgart 1982.

² De i note 1 nævnte bøger har gode litteraturoversigter, især Wohlfeil. Desuden henvises til de årlige oversigter, der findes i et »Beiheft« til *Archiv für Reformationsgeschichte*.

forskningsresultater og de vidt forskellige synspunkter på, hvad reformationen overhovedet er for noget, og dernæst forsøge at skitsere et helhedssyn på reformationstiden under inddragelse af en række væsentlige indsigter, der er fremkommet i den nyere forskning.

Reformationsbegrebet

Helt afgørende i denne forbindelse – og en egnet indfaldsvinkel til hele problemkomplekset – er det begrebsapparat, forskningen har betjent sig af. Vort evige problem er dette, at alle de fænomener i fortiden, vi gerne vil vide noget om, kun lader sig begribe gennem det sprog, vi har til rådighed, og hver gang vi med et af vore begreber sætter en etikette på et stykke fortidig virkelighed, gør vi det ud fra de forestillinger, vi aktuelt gør os om fænomenets beskaffenhed og dets plads og betydning i en større sammenhæng. Vore begreber er nødvendige redskaber for erkendelsen, men de er samtidig båse, der sætter grænser, og de er spor, der leder i bestemte retninger. De indsigter vi vinder ved begrebernes hjælp, fører engang imellem til, at vi må give disse begreber et andet indhold eller erstatte dem med nogle andre sproglige formuleringer. Redskaberne går undertiden i stykker i arbejdsprocessen og må gøres bedre eller skiftes ud med andre og mere hensigtsmæssige.

Reformationsforskningen er et iøjnefaldende eksempel på denne vekselvirkning mellem vore indsigter i historien og vore sproglige formuleringer af denne indsigt. Det gælder i høj grad selve begrebet *reformation*, som efterhånden kun ved hjælp af afstivninger med diverse tillægsord er i stand til at rumme den viden, som teologihistorikere af forskellig observans og socialhistorikere med forskellige politiske udgangspunkter og endnu flere er nået frem til. Således som begrebet er kommet ind i den nyere historieforskning, var det et led i en sammenhængende opfattelse af forløbet, der kort fortalt gik ud på, at Luther (og Zwingli og Calvin) satte bevægelser i gang, som fik begejstret tilslutning fra store dele af befolkningen, og som ved fyrsters og kongers hjælp blev bragt til sejr med ophør af katolsk kultus og indførelse af lutherske (eller reformerte) kirke- og gudstjenesteordninger. Det er en helhedsopfattelse, som ikke mindst fik sin formulering i de lutherske, absolutistiske fyrstestater i 1600- og 1700-tallet, hvor den bl.a. tjente til at retfærdiggøre sprængningen af den middelalderlige kirkeenhed og var et virksomt middel i bestræbelserne på at skabe og opretholde en kollektiv identitet, en følelse af fællesskab og samhørighed på trods af classesamfundets barske virkelighed. *Reformation* betød i denne forståelsesramme historiens fuldbyrdelse i evangeliets sejr

over misbrug og fordærv, genoprettelsen ved åndens hjælp af den sande kristne orden under de af Gud indsatte øvrigheders ledelse.³

Disse århundreders forestillinger om reformationen udfoldede sig altså inden for en historieopfattelse, der som en af sine grundlæggende forudsætninger havde Gud som en virksom kraft i historien. Den var identisk med et sæt begreber, der gjorde det svært at se de sammenhænge, som ville have anfægtet denne fundamentale forudsætning.

Således lå det også for den betydeligste af det 19. århundredes reformationshistorikere, Ranke, der som en af den klassiske kildekritiks fædre har haft uhyre stor betydning. Hans syn på reformationstiden er i vid udstrækning blevet overtaget af senere historikere, ofte uden at man har set ind til de ikke altid artikulerede forudsætninger, som har været de underliggende og styrende spor, hvorpå hele vognen har kørt. Johannes Steenstrup mener f.eks. i sin bog om historieforskningens historie, at Ranke »stræber efter at religiøse eller politiske standpunkter ikke skulle få indflydelse på skildringen, han vil heller ikke dømme, men kun vise, hvordan det har været«. Det vigtigste for ham var de tanker, der bliver en bevægende magt og munder ud i de store begivenheder. »For sådanne Tilstande i Folkets Masse som de sociale og økonomiske Kår viste han derimod ikke Interesse«.⁴ Nyere Ranke-forskning har forstået, at hans religiøse standpunkt i højeste grad har haft indflydelse på hans fremstilling af reformationstiden. For kirkehistorikeren og teologen Heinrich Bornkamm, en af hovedmændene på dette forskningsområde, har det netop været vigtigt at fremhæve, at Luther-opfattelsens »videnskabeliggørelse« med bl.a. og især Ranke var et resultat af en forudgående religiøs fornyelse. »Ranke ist ohne die Vertiefung der Aufklärungsfrömmigkeit durch Schleiermacher und den deutschen Idealismus nicht zu denken.«⁵ Og han citerer Rankes egne betragtninger fra 1873 over forskerens upartiskhed:

Der Historiker ist dazu da, den Sinn jeder Epoche an und für sich selbst zu verstehen und verstehen zu lehren. Er muß nur eben den Gegenstand selbst und nichts weiter mit aller Unparteilichkeit im Auge haben. Über allem schwebt die göttliche Ordnung der Dinge, welche zwar nicht geradezu nachzuweisen, aber doch zu ahnen ist. In

³ Alex Wittendorff, »Evangelii lyse dag« eller »hekseprocessernes mørketid«? Om Peder Palladius' historieopfattelse. Tradition og Kritik, Festskrift til Svend Ellehøj, 1984, s. 89-119.

⁴ Johannes Steenstrup, Historieskrivningen, dens Udvikling gennem Tiderne, dens Væsen og Formaal, 1915, s. 123f.

⁵ Heinrich Bornkamm, Luther im Spiegel der deutschen Geistesgeschichte, Göttingen 1970, s. 196.

dieser göttlichen Ordnung, welche identisch ist mit der Aufeinanderfolge der Zeiten, haben die bedeutenden Individuen ihre Stelle: so muß sie der Historiker auffassen. Die historische Methode, die nur das Echte und Wahre sucht, tritt dadurch in unmittelbaren Bezug zu den höchsten Fragen des menschlichen Geschlechtes ... Der Glaube an die Vorsehung ist die Summe alles Glaubens; ich halte ihn unerschütterlich fest.

Dermed har Ranke mod slutningen af sit liv knyttet tilbage til, hvad han mere bastant skrev som 25-årig: »In aller Geschichte wohnt, lebet, ist Gott zu erkennen. Jede Tat zeuget von ihm, jeder Augenblick prediget seinen Namen, am meisten aber, dünkt mich, der Zusammenhang der grossen Geschichte«. ⁶ Det er langt fra, at Ranke har »sækulariseret« reformationshistorien. Det har tværtimod været styrende for ham, at også den politiske verden i sidste ende var underkastet Guds ordning, at også på dette felt viste Guds direkte handle sig i historiens store øjeblikke. For den historiske proces var en uløselig enhed, der måtte ses som en stadig vekselvirkning mellem åndeligt og statsligt liv. I hans store værk *Deutsche Geschichte im Zeitalder der Reformation* (1839-1847) er reformationsbegrebet blevet til epokebetegnelse, for Guds ordning er identisk »mit der Aufeinanderfolgen der Zeiten« jfr. citatet ovenfor. En reformationsforståelse med ensidig vægt på det teologisk-kirkehistoriske er her erstattet af en helhedsforståelse, der inkorporerer den åndelige, kirkelige, politiske og sociale historie. For Ranke er i høj grad interesseret i »tilstande i folkets masse«, nemlig ud fra spørgsmålet om hvorvidt de kunne komme til at udgøre en trussel imod stat og kultur. Det er i denne sammenhæng Ranke ud fra sin egen politiske grundholdning kan berømme Luther som »en af alle tiders største konservative« på grund af hans stillingtagen til Wittenberg-uroen 1521-22 og bondekrigen. ⁷

Det afgørende – og det interessante og positive – ved Ranke er hans grundlæggende erkendelse af, at tingene hænger sammen. At det er at gøre vold på virkeligheden at ville forstå den som et system af skarpt adskilte departementer – for politik, økonomi, teologi, kirke, kultur, eller hvilke etiketter man nu har fundet på for at gøre tilværelsen og sit forhold til den overkommelig og få sine specielle kæpheste til at tage sig ud som livets fylde og mening. Ud fra sit religiøse paradigme kunne Ranke opfatte reformationen som et entydigt begreb og et så centralt udtryk for

⁶ Ranke i breve, til sin søn den 25. maj 1873 og til sin broder marts 1820, jfr. Bornkamm s. 47; Bernhard Lohse, Martin Luther, Eine Einführung in sein Leben und sein Werk, München 1982, s. 228.

⁷ Bornkamm, s. 46.

epokens væsen, at det måtte blive betegnelsen for hele tidsafsnittet 1517-1555, altså fra tesoerne til religionsfreden, efterfulgt af »Modreformationens« tidsalder.⁸

Som sin tids førende »profanhistoriker« på reformationsforskningens område fik Ranke som nævnt umådelig betydning. For de fleste historikere i de følgende generationer blev Rankes fremstilling af reformationens historie den kilde, hvorfra man hentede sine meninger og det, man byggede videre på. Han bestemte synsvinkler og temaernes vægt i sammenhængen. Han fik måske allerstørst betydning ved de spørgsmål, man *ikke* fandt på at stille, og de sammenhænge, som ikke fandt plads i bevidstheden, når man var gået ind i Rankes forestillings- og begrebsverden. Giganten spærrede for udsigten til andre orienteringspunkter, ganske særlig for de mange, der som Steenstrup ikke havde set, at Rankes kriterier for videnskabelighed var andre end deres egne; at hans idealer om værdifri forskning udfoldede sig inden for rammerne af en religiøs virkelighedsopfattelse, hvis bærende tanke var, at Guds evige ordning slog igennem i historien som forsyn, d.v.s. aktuel nødvendighed.

En af konsekvenserne blev, at *reformationen* fortsat var identisk med den lutherske og – for Tysklands og Nordens vedkommende mindre centralt – den *reformerte* reformation. Man vidste naturligvis, at der var folk, som havde ment noget andet, men de hørte ikke med til reformationen og blev i hovedparten af forskningen som tidligere omtalt med Luthers skældsord »sværmerne«. Det var den wittenbergske og zürichske propaganda, der levede videre som den sejrende historieskrivning. Efter bondekrigen, da fronterne blev trukket skarpere op, fordømte Luther og Melancthon ihærdigt deres modstandere, som blev gjort til tilhængere eller efterfølgere af den nu henrettede Thomas Müntzer. Han var en »mordgeyst«, der »under Gottes namen durch den teuffel geredt und gefaren hat«, og han havde været redskabet for Djævelens anslag som bondekrigen og »gen«døberiet. Ved at Müntzers navn blev knyttet til døberne, var det muligt at tegne billedet af dem under ét som blodtørstige opviglere og evangeliets værste fjender. Bullinger, som efter Zwinglis død i 1531 overtog ledelsen i Zürich, fortsatte Zwinglis kamp mod døberne og sammenfattede i 1560 sine synspunkter i en bog, der helt op i vort

⁸ Den *katolske* reformationsforskning må naturligvis betjene sig af andre begreber og kan ikke lade »modreformationen« fremstå som epokebetegnelse. Kættene er ikke afgørende for historiens gang. Se herom især: Hubert Jedin, *Katolische Reformation oder Gegenreformation?* Luzern 1946. Hassinger, *Das Werden des Neuzeitlichen Europa*, Braunschweig 1966, s. 247 ff. Pierre Janelle, *The Catholic Reformation*, Milwaukee 1971. Hans Martensen, *Luther und die Reformation in katholisch-theologischer Sicht*, *Luther und die Reformation, Text und Kontext*, København/München 1982, s. 24-43.

århundrede er blevet betragtet som hovedkilden til viden om døberne. I den lutherske historieskrivning blev wittenbergernes tolkning af forløb og årsager – og hvem der var på Guds side, og hvem der var på Djævelens – videreført og udbygget af især Justus Menius og Johannes Sleidanus, hvis fremstillinger blev de lutherske landes officielle. Thomas Müntzer blev en farlig mand, som ingen turde identificere sig med. Et udtryk herfor kan man finde på titelbladet på et eksemplar af hans skrift *Von dem gedichteten Glauben* i vort eget Kongelige Bibliotek. Her har en hånd fra det 16. århundrede skrevet ordene: »Ich hab mit diesem puch nix zu dun«.

Der måtte gå 300 år, før man kunne have med disse ting at gøre. Og det er først i vort århundrede, at det er blevet erkendt, at der var tale om så omfattende og særegne fænomener, at de må påkalde sig selvstændig interesse. Forskningen, der navnlig siden 60erne har resulteret i et overvældende antal arbejder, kan groft deles i en teologihistorisk og en sociologisk, idet de to »retninger« dog naturligvis hænger sammen og gensidigt forholder sig til hinanden. Det vil ikke være muligt her at pege på andet end nogle meget overordnede forhold, som imidlertid er af afgørende betydning for forståelsen af den nuværende forsknings-situation.⁹

Ét af de store problemer har været, at udgangspunktet naturligvis måtte være det eksisterende begrebsapparat, som nu har skullet udtrykke nogle indsigter, der samtidig var uforenelige med dets forudsætninger. Man har forsøgt sig med betegnelser som reformationens »randstrømme« eller »understrømme«, »nebenreformatorische« bevægelser, »nonkonformister«, reformationens »venstrefløj« og endnu flere problematiske udtryk, som man kan møde i bøger og artikler, i alt for mange tilfælde uden at det gøres helt klart, hvad det egentlig er, forfatteren mener med sine ord. Den almindelige begrebsmæssige forvirring, der i stadig højere grad erkendes som et problem, er heller ikke løst med det udtryk, som har fået størst international udbredelse: *Den radikale reformation*. Men for at forstå baggrunden for dette begreb vil det være nyttigt at se på, hvordan forskningen har bevæget sig frem mod de indsigter, som det forsøger at rumme.

Den tyske kirkehistoriker Hans von Schubert betegnede i 1927 i en bog med den tankevækkende titel *Revolution und Reformation im 16. Jahrhundert* døberne som reformationens stedbørn. Der var dog på det tidspunkt begyndt at ske noget. Under indtryk af kildekritikkens nye

⁹ Grundige oversigter er Wohlfeil, Einführung; Terkel Hansen, Hovedsynspunkter i døberforskningen: Monogenesisteoriene. Dansk Teologisk Tidsskrift 1978, s. 22-42.

synspunkter og kildernes fremdragelse havde Urban Heberle, Emil Egil, C. A. Cornelius og Ludwig Keller gjort forsøg på at trænge bag om Luthers, Melanchtons og Bullingers fortolkninger. Det afgørende gennembrud kom dog først med Ernst Troeltsch, *Die Sociallehren der christlichen Kirchen und Gruppen* (1908-12).

Troeltsch var professor i systematisk teologi, men i teologisk henseende helt igennem udogmatisk. Under indflydelse af bl.a. Max Weber ønskede han at beskæftige sig med trosforestillingerne i en universalhistorisk sammenhæng. Efter hans opfattelse kan der fra første færd skelnes mellem tre hovedtyper i den kristne idées sociologiske udformning, nemlig *kirke*, *sekt* og *mystik*. *Kirken* er en frelses- og nådesforanstaltning, der ønsker at inddrage alle under sig. Den kan til en vis grad acceptere individuelle afvigelser og har generelt stor tilpasningsevne. *Sekten* er et frit fællesskab af bevidste kristne med bestemte meninger om troen. De skiller sig ud fra den gudløse verden, og netop afsondringen er af Troeltsch og den forskningstradition, der har taget udgangspunkt i hans arbejde, blevet fremhævet som et afgørende kendetegn. *Mystikken* er den i kult og lære fæstnede idéverdens inderliggørelse til en helt igennem individuel besiddelse, hvorved kun personligt betingede gruppedannelser kan opstå. I de uddannede befolkningslag kan mystikken fungere som et »asyl« for religiøsiteten, f.eks. i nyere tid som en udogmatisk og vagt formuleret tro på »et eller andet«, mens den i uddannede lag ofte er blevet til orgiasme og en ren følelsesmæssig hengivelse. De tre typer optræder ved siden af hinanden inden for enhver konfession.

Kristendommens modsætningsfyldte forhold til statsmagten træder tydeligt frem i dens udgaver af de tre typer. Og netop reformationstiden med dens forkastelse af det katolske kirke- og autoritetsbegreb til fordel for »skriften alene« og det almindelige præstedømme og den deraf følgende lægmandskristendom gav bedre grobund for sekter og mystik end nogen sinde tidligere i den kristne kirkes historie. Ved hjælp af de nævnte begreber søger Troeltsch nu at bringe orden i mangfoldigheden.

Døberbevægelsen er efter Troeltschs typologi en sekt. Kendetegnene var voksendåb (troendedåb) og skabelsen af fællesskaber, der afsondrede sig fra verden og praktiserede menighedstugt. Her overfor stilles spiritualisterne, der hører til mystikken. De ville ikke vide af nogen organiseret menighed og stod i det hele i et modsætningsforhold til den kirkelige fællesskabsidé og socialetik, om end der var tale om en meget heterogen gruppe. Karakteristikken passer godt på f.eks. Casper von Schwenckfeld, mens Troeltsch for Thomas Müntzers vedkommende må gøre den indrømmelse, at hans spiritualistiske teologi fra første færd var forbundet med tanken om skabelsen af en sluttet menighed af de mystisk oplyste og

udvalgte. Når kirkebegrebet således gøres til noget afgørende, kommer Müntzer nærmest til at stå som en slags mellemtype – et resultat, som uden tvivl har overrasket den gamle hugaf i hans himmel.

Det afgørende i nærværende sammenhæng er, at Troeltsch ved hjælp af sine religionssociologiske kategorier har understreget, at de grupper og personer, der er tale om, ikke skal defineres i forhold til reformatorerne, men som selvstændige udtryk for den kristne idé. Herved og ved sin distinktion mellem døbere og spiritualister har han skudt en forsvarlig breche i den traditionelle syntese, efter hvilken wittenbergernes og Bullingers modstandere kunne affærdiges under ét med forhåndenværende skældsord. Det er ikke overraskende, at den, der kraftigst forsvarede de gamle skanser imod Troeltsch, var den lutherske kirkehistoriker Karl Holl, hvis artikel havde den karakteristiske titel *Luther und die Schwärmer* (1922) og taler om »die schwärmerische Bewegung als Ganzes« hvis væsentligste karakteristika, herunder især kirkebegrebet, efter Holls mening alle kunne føres tilbage til Thomas Müntzer.¹⁰ Diskussionen, hvori mange både med og uden konfessionelle standpunkter har deltaget, har især drejet sig om typologi og begreber. Fællesbegrebet *døberne* har impliceret spørgsmål om, hvordan de forskellige grupper med deres vidt forskellige holdninger er opstået og forholder sig til hinanden, og »døberforskningen« er blevet et stort kapitel.¹¹ Blandt de konfessionelt engagerede forskere kan nævnes de amerikanske mennonitter, der med glæde tog Troeltschs distinktion mellem døberne og Thomas Müntzer til sig. Som »efterkommere« efter en af reformationstidens døbergrupper med navn efter den vestfrisiske præst Menno Simons, der efter Münsterrigets sammenbrud i 1535 samlede de nordtyske og nederlandske døbermenigheder og søgte at overbevise øvrigheden om, at de ikke havde haft noget med Münster-oprøret at gøre, var det dem om at gøre at lægge afstand mellem den rabiate og revolutionære Müntzer og de skikkelige døbere, for sidstnævnte egnede sig meget bedre til tilbageprojicering af de senere amerikanske, mennonittiske og baptistiske idealer. Denne uelskverdige formulering skal dog på ingen måde skjule, at de mennonittiske forskere i deres søgen efter deres kirkesamfunds historie og identitet har afstedkommet adskillige væsentlige bidrag til forståelse af døbernes egenart. Et eksempel er Harold S. Benders biografi over den schweiziske døberleder Conrad Grebel (1950).¹² Et led i døberforskningen har været

¹⁰ Karl Holl, *Gesammelte Aufsätze zur Kirchengeschichte*, 1922 (1948), s. 425, 452.

¹¹ Om denne forskning se Terkel Hansen, *anf. arb.*

¹² Se Niels Jørgen Poulsen, *Thomas Müntzer og Døberbevægelsen. En kritisk stillingtagen til forskningen*. Utrykt specialeafhandling, Københavns Universitet, 1976; Wohlfeil, *Einführung*, s. 161.

udgivelsen af kilderne til deres historie. Det begyndte i 1930, og det er symptomatisk for den ændrede holdning til døberne, at da serien blev fortsat efter krigen med bl.a. mennonittisk støtte, skete det under en ændret titel: fra *Quellen zur Geschichte der Wiedertäufer* til *Quellen zur Geschichte der Täufer*.

Men der var andre personer, grupper og bevægelser end døberne, og det er i bestræbelserne på at få hold på dem og bringe dem ind i en helhedsforståelse af reformationen, man som tidligere nævnt har forsøgt sig med forskellige begreber, hvoraf udtrykket *den radikale reformation* har fået størst international anvendelse, herunder i oversigts- og synteseværker. Det er især sket gennem Harvard-professoren Georg H. Williams' monumentale bog fra 1962, *The Radical Reformation*.

Williams' to overordnede begreber er *Radical Reformation* og *Magisterial Reformation*. Førstnævnte defineres som en samling af løst beslægtede reformationer og restitutioner omfattende de forskellige typer døbere samt spiritualister og evangeliske rationalister. Fælles for dem var, at de gik ind for deres kirkes adskillelse fra den nationale eller territoriale stat i modsætning til lutheranerne, zwinglianerne og calvinisterne, der tilsammen udgjorde *øvrighedsreformationen*, idet deres kirkeopfattelse involverede en eller anden form for accepteret forbindelse med stat og øvrighed, evt. blot byøvrigheden, således at der i praksis blev tale om en reformation fra oven. Også øvrighedsreformationen faldt ud i tre typer: den lutherske, den reformerte og den elizabethanske. Den radikale reformation var efter Williams' mening mindst lige så meget en enhed som »the Reformation itself (!) and the Counter Reformation. To be sure, only by assimilation to the nomenclature imposed by these other two religious movements of the age can it be itself called a reformation. It was, rather, a radical break from the existing institutions and theologies in the interrelated drives to restore primitive Christianity, to reconstruct, and to sublimate«. Dette foregik i tidens almindelige eskatologiske forventning, som hos de radikale antog en langt mere intens karakter end i normativ protestantisme og katolicisme. Det var en bevægelse »to be ranged alongside the Magisterial Reformation, the Counter Reformation, Renaissance Humanism, and Nationalism as one of five major forces in the great age of discovery, reform, and revolt«. ¹³

Det her refererede og citerede er noget af det nærmeste, Williams kommer til en definition af sit begreb. Som man vil have set, er han lige ved at gøre sig fri af det traditionelle reformationsbegreb. Men »the

¹³ Williams, s. XXIV, XXV, 846, 857.

Reformation itself« og modreformationen, Ranke-traditionens to epokebetegnelser, er ikke så let at få ud af kroppen.

Mens Williams' definitioner og beskrivelser og hans strukturering af det store stof med dets mange personer og grupper og bevægelser i hovedsagen går på teologiske kriterier, har han naturligvis et klart blik for, at i tidens almindelige religiøse tolkningsunivers var de religiøse synspunkter identiske med synspunkter på det, vi kalder sociale og politiske forhold. Den radikale reformation mislykkes, og Williams beklager ikke mindst, at den med sine individualistiske, »frikirkelige« og universalistiske træk kun fik varig og afgørende indflydelse i England gennem puritanerne og de religiøse grupper til »venstre« for dem, Levellers og Diggers, som »a major resource in the evolution of modern Christian democratic critical pluralism«:

Similarly, without being necessarily a Mennonite, a Schwenckfeldian, or a Unitarian, one can readily perceive and acknowledge the unrealized constitutional potential of the Radical Reformation. It is a tragedy of central European constitutional history down into modern times, with two ill-fated attempts to restore the Empire in purely nationalistic terms, that back in the sixteenth century the evangelically motivated revolution of peasants, petty burghers, some knights, and some scholars, after being persecuted and crushed, did not at least undergo a belated and constitutionally significant sublimation in some kind of glorious central European revolution (s 864f).

De radikale er dog ikke uden efterfølgere. Adskillelsen mellem kirke og stat har længe været et grundlæggende princip for amerikansk kristendom til velsignelse for begge parter. Og den protestantiske missionsvirksomhed i 18., 19. og 20. århundrede i Asien, Afrika og hjemlandene med dens skolevæsen, lægegerning og personlige omvendelser er lige så meget en arv efter de radikale reformatorer med deres lære om den frie vilje, personlig ansvarlighed og overbevisning om kirkens pligt til at gennemtrænge nation og kultur, som den er en arv efter Luther, Zwingli og Calvin med deres lære om forudbestemmelse og deres afvisning af reformer og de kristnes pligt til at »genopbygge Zion« inden for og uden for kristenhedens grænser (s. 864).

Udgangspunktet for Williams' begrebsdannelse og typologi er altså primært teologisk og kirkehistorisk, og det giver, som han selv erkender, en række problemer. Hovedkategorien døbere kommer f.eks. til at omfatte så vidt forskellige grupper som de pacifistiske schweiziske brødre, der udførte den første voksendåb i begyndelsen af 1525, og de

meget militante døbere, som i 1534-35 forsøgte sig med en teokratisk statsdannelse i byen Münster. Sidstnævnte var efter Williams' mening ligesom spiritualisten Thomas Müntzer »misled into thinking that the regenerate magistrates from their own mist would prove more godly than Protestants or Catholics« (s. XXV). Den store bondekrig med deltagelse også af bjergværksarbejdere og fattige borgere sammenligner Williams med den engelske borgerkrig i 17. århundrede, »where the same kind of religious, social, and constitutional factors reshaped the structure and character of English Christendom«. I Tyskland lykkedes det ikke, og bøndernes og de fattige borgeres nederlag fik bl.a. den konsekvens, at fyrster og byøvrigheder herefter stod klart sammen med øvrighedsreformationen. De fleste bønder affandt sig med at blive indrullet i de begyndende fyrstekirker, men der var dog mange, som forlod øvrighedsreformationen og sluttede sig til eller sympatiserede med døberbevægelsen (s. 82f). Da forbindelsen mellem de politiske magthavere og de øvrighedsreformatoriske bevægelser unægtelig var af afgørende betydning for udviklingen, må man sige, at Williams som så mange andre tildeler bondekrigen en hovedrolle i forløbet.

I efterdønningerne efter Williams' store bog er der kommet adskillige overvejelser over hans begreber og hans typologi. Diskussionen, som ikke mindst har gået på de teologiske sider af sagen og på forholdet mellem religiøs og social radikalitet, kan ikke refereres her.¹⁴ Williams, der selv er unitar, repræsenterer et »frikirkeligt« synspunkt, som har tilsagt ham at forholde sig anderledes til hele problemkomplekset og stille andre spørgsmål til kildematerialet end flertallet af de teologi- og kirkehistorikere, der har haft deres hjerte i den lutherske tro og tradition. Han har derved, sammen med mange andre, skabt nogle indsigter, som er uomgængelige for enhver forståelse af, hvad det var, der foregik, og som gør en besindelse på de traditionelle begreber lige så uomgængelig.

Vi har i det foregående beskæftiget os med *international* teologi- og kirkehistorisk forskning. Det vil være naturligt i denne sammenhæng at nævne et resultat fra den danske reformationsforskning, som falder meget godt i tråd med noget af det, der her er omtalt.

Det drejer sig om Niels Knud Andersens disputats fra 1954, *Confessio Hafniensis*, som analyserer den københavnske bekendelse fra 1530, der blev udarbejdet i anledning af, at de evangeliske prædikanter var

¹⁴ Se især Wohlfeil, Einführung, s. 146ff; Steven Ozment, *The Age of Reform 1250-1550. An Intellectual and Religious History of Late Medieval and Reformation Europe*. New Haven and London, 1980, s. 340-351.

indkaldt til herredagen for at gøre rede for, hvad det var, de prædikede. Der mødte 21 fra mange dele af landet, de fleste fra købstæder, men også to præster fra landsogne, begge i Salling, (hvilket måske sammen med andet kunne antyde, at i hvert fald nogle af de danske bønder ikke var slet så uberørt af de reformatoriske tanker som normalt antaget). Mens de ventede på at komme for de høje herrer til en disputation (hvad de i øvrigt ikke kom), benyttede de, som Sadolin senere siger, tiden til at »konferere vort evangelium tilsammen« og »sammenskrev ... en bekendelse på vor tro og lære udi 43 hovedpunkter og artikler.« Det er et stort held, for vi har her vor vigtigste kilde til deres meninger, således som de nu blev enige om at formulere den.

Det interessante i denne sammenhæng er, at den københavnske bekendelse på væsentlige punkter afviger fra eller er direkte i modstrid med Luthers teologi. Niels Knud Andersen deler den begyndende reformationsbevægelse i to hovedretninger, den lutherske og den humanistisk-reformatoriske. De danske reformatorer tilhører den sidste, der karakteriseres som langt fra ensartet og med rødder tilbage til senmiddelalderens bibelhumanisme og oppositionsretninger. De passer på mange punkter sammen med, hvad Niels Knud Andersen kalder »reformationens venstre fløj« eller »den radikale biblicistiske bevægelse« i Tyskland (s. 366, 423, 427, 434). Det gælder f.eks. forholdet til øvrigheden. Her lærer de danske prædikanter, at alle mennesker bør være den verdslige øvrighed underdanig »i lov, skik og hvad som ikke er imod Gud« (art. 37). Lydighedspligten gøres altså betinget af, at øvrigheden overholder Guds lov. I skarp kontrast til Luthers lære om kaldet gøres Guds lov til norm for øvrigheden i borgerlige-soziale forhold. Øvrigheden skal »holde Guds lov ved magt,« siger Peder Laurentsen (s. 382), og Hans Tausen opfordrer i et skrift Frederik I til, at han i lighed med de fromme konger i den gamle pagt gennemfører reformationsværket og forbyder katolsk lære og kultus. Retten og pligten til at reformere udledes af selve øvrighedsmagten, og disputationen er midlet til at påvise, hvad bibelen virkelig lærer. Når det er sket, har øvrigheden pligt til umiddelbart at gennemføre det. Denne teokratiske, biblicistiske forestilling om skriftens, Guds lovs, herredømme over alt og alle har de danske prædikanter fælles med de schweiziske, sydtyske og nordtyske reformatorer, mens den er uforenelig med Luthers hele kristendomssyn.

Prædikanternes biblicistiske grundholdning sætter sig også igennem på mange andre punkter som sakramenter, ægteskab og præsteembedet. Hvad gudstjenesten angår, bestemmer Niels Knud Andersen den til at ligge på et mellemstandpunkt mellem Karlstadts radikalisme og Luthers principielle konservatisme, idet de snart kræver gudstjeneste efter Skriften, snart er villige til at anerkende det, som ikke direkte strider mod

Skriften (således art. 10). Nadveren er efter bekendelsen intet andet end en ihukommelse (art. 27).

Der var forskel på de danske prædikanter. Hans Tausen, som havde studeret i Wittenberg, understreger, at alle har pligt til at adlyde øvrigheden. Det er magtpåliggende for ham at tilbagevise biskop Andersen Beldenakkes beskyldning mod Luther for at være ophavsmand til bondekrigen. Han kender i hvert fald nogle af Luthers skrifter fra bondekrigen og sondrer som Luther mellem den kristne frihed og den »kødelige«. Tausen er, som Andersen bemærker, ingen »bondeven«, han er så lovlydig og kongetro som nogen. I sociale og politiske spørgsmål er han mere konservativ og luthersk end prædikanterne i Malmø. Men samtidig fremstiller han kongemagtens reformationsret som en umiddelbar ret og pligt på grundlag af Skriften, ikke på luthersk vis som en middelbar nødret (s. 382 ff). Prædikanterne i Malmø mener derimod, at det er de kristne, byrådet, prædikanterne og menigheden, der skal reformere, idet de alene følger skriften. Malmø-litteraturen fører i det hele en aggressiv, sejrssikker agitation, der også appellerer til den sociale uretfærdighed og i nogen grad minder om Karlstadts retning (s. 379).

Niels Knud Andersens resultater er vigtige i denne sammenhæng, fordi de sætter spørgsmålstejn ved det traditionelle luthersk-ortodokse reformationsbegreb, som ellers har haft et så massivt greb om sindene. De viser også utilstrækkeligheden i at betegne alle, som ikke er enige med Luther, som »sværmere«. Andersen taler om »den karakteristiske og ejendommelige reformationstype, som den københavnske bekendelse giver udtryk for«, og påpeger, at efter 1536 bliver det officielle danske standpunkt snart et andet end bekendelsens fra 1530, selv om eftervirkningerne fra »pionertidens reformationstype« gør sig gældende en tid endnu. Med Palladius, der selv havde studeret 6 år i Wittenberg, blev den lutherske teologi i Melanchtons udformning herskende herhjemme (s. 437).

Desværre har Niels Knud Andersens resultater ikke fået den plads i de historiske fremstillinger, de fortjener, og de er altså heller ikke indgået i de mere overordnede forestillinger om, hvad det egentlig var, der skete. Den gamle luthersk-ortodokse fortolkning af forløbet, således som man f.eks. finder den hos Huitfeldt,¹⁵ er sejlivet. Man kan endnu i Gyldendals

¹⁵ Huitfeldt skriver i fortalen til Christian III's Historie (1595), at Christian ikke alene havde udvist stor iver for selv at komme til det sande Guds ords kundskab og bekendelse, men også for at den rette lære måtte udsprede og forkyndes i disse riger og lande. Da han så ved Guds forsyn var kommet til sine riger og så, at folket var delt mellem den reformerede og den papistiske religion, og han elskede og var tilhænger af den bedste part, havde han som det første i sin regering ladet fængsle de verdslige bispere. »Ellers maa ske hafde de icke uden Blod oc stor Tummult hafit Fremgang« o.s.v. Oprøret af borgere, bønder og adelen derimod »bleff besmyckit met it Skin at skulle vere skeet for den rette Religions skyld«.

Danmarkshistorie (1980) læse, at den danske reformation to sider er »den lutherske læres gennembrud i tiden fra prædikanternes fremtræden i midten af 1520'erne til lutherdommens endelige sejr med kirkeordinansen 1537, og dernæst den kirkepolitiske nyordning, der drog konsekvenserne af prædikanternes virksomhed« (II, s. 319). Den slags er et af de mange ulykkelige udslag af fagenes adskillelse. Historikere har i alt for ringe grad forstået, at teologi handler om mennesker. Man har ikke set eller ikke fattet, at de religiøse synspunkter udtrykte eller var identiske med synspunkter på sociale og politiske forhold, at disse ting ikke var skilt ad og ikke kunne skilles ad i en datidig bevidsthed. Hvis man vil forstå tiden på dens egne præmisser, må man interessere sig for, hvordan forskellige religiøse tanker forholdt sig til forskellige handlinger, herunder de opstande og uroligheder og andre udslag af en samfundskritisk og øvrighedsfjendtlig holdning, som disse år var så rig på. Niels Knud Andersen har set dette. Om den opfattelse af øvrigheden, som prædikanterne forkynder, og som svarer til tidligere oppositionsretningers synspunkter, siger han: »Herskermagt og ejendomsret baseres ikke på menneskelige love, ordninger og sædvaner, men er direkte betinget af indehaverens lydighed mod Guds lov; lydighedspligten mod øvrigheden afhænger altså af øvrighedspersonernes kristelige og moralske holdning. Det er klart, at denne tanke, anvendt på tidens økonomiske og sociale misforhold, let førte til rent revolutionære konsekvenser« (s. 365). Og han anfører et helt konkret, politisk udslag af denne holdning. På et rodemålstævne i 1530 krævede de københavnske borgere, at hver borger skal sværge at ville følge det hellige Guds ord, leve og dø derhos, sådan som prædikanterne prædikede det, og bryde med det papistiske regimente. Et borgerudvalg på 32 mand skal tage sig af sagen samt afkræve borgmestre og råd samme ed, »så fremt som vi skal være deres lydige borgere«! (s. 379, 434).

Det er som bekendt ikke meget, de lavere klasser i denne tid har ytret sig i de bevarede kilder om, hvordan de oplevede deres situation, og hvad de tænkte, når de skulle gøre sig forestillinger om, hvordan og med hvilken ret de kunne forbedre den over for de overmægtige herskende, som havde næsten alt, hvad der hedder normer, værdier, vaner, sprog og begreber på deres side, også i selve de undertryktes bevidsthed og underbevidsthed. Man kunne uden tvivl finde noget, hvis man systematisk stillede spørgsmål i den retning til kilderne. Et eksempel er den begrundelse Mogens Gøje refererer, at bønderne »over ganske Jylland« gav i 1527, da de over for lensmændene argumenterede for, at de ikke ville betale »biskopgave og anden præsterente«. »Thi de sige dennom slig udgift hverken med Guds lov eller lands lov skyldig at være,« men kongen

vil de i øvrigt gerne være hørig og lydige.¹⁶ Vi ved desværre ikke, hvad der foregik i hovedet på den lutherske Mogens Gøje, da han fik den besked. Måske har han forstået, at han her stod over for nogle farlige konsekvenser af læren om bibelen alene som autoritet, den problematik, som i Tyskland et par år forinden havde ført til et afgørende vendepunkt i udviklingen, da »der gemeine Mann« greb til våben motiveret af stadig voksende økonomiske og juridiske krav til ham – en handling som nødvendigvis først måtte finde bevidsthedsmæssig formulering i den tankeverden, der skabte forestillinger om, hvad der var godt og ondt, ret og uret, muligt og umuligt. Vi skal senere vende tilbage til disse sammenhænge.

Der er i det foregående peget på nogle teologihistoriske resultater, som har bidraget til en erkendelse, der overskrider det traditionelle reformationsbegreb. Substansen i de begrebsmæssige problemer er, at virkeligheden efterhånden har afsløret sig som en anden og mere kompliceret end man tidligere har antaget. Lutherdommens sejr ved fyrsternes hjælp var ikke det kristne fællesskabs samlede sejr. Det er ikke længere seriøst at fremstille reformationens historie i Tyskland og Danmark som identisk med Lutherdommens historie, selv om man naturligvis fortsat kan have forskellige meninger om, hvad der var væsentligst, eller hvad der er »rigtigt« i de forskellige gruppers og bevægelsers religiøse standpunkter. At denne sag ikke kun har teologihistorisk og kirkehistorisk interesse, men er af fundamental betydning for en generel forståelse af perioden er blevet erkendt af en meget væsentlig og omfattende del af forskningen, som vi her for nemheds skyld kalder sociologisk eller socialhistorisk. Det er som for teologernes vedkommende folk med meget forskellige meninger, og vi skal kun omtale et par af de vigtigste.¹⁷

Den socialhistoriske tilgang til reformationsforskningen kan kort beskrives som et forsøg på at se reformationen som en samfundsmæssig helhed. Tanken har rødder tilbage til midten af forrige århundrede, da den hegelske protestantiske teologi begyndte at slå revner og gav plads for en voksende politisk og intellektuel radikalisme.¹⁸ Et egentligt genembrud fik opfattelsen først i dette århundrede. Troeltsch er allerede

¹⁶ Rigsarkivet, TKIA A 93a, Indkomne breve fra Gem. Archiv 1461-1554.

¹⁷ Foruden Wohlfeil, Einführung, henvises til Terkel Hansen, Reformation, Revolution and Taufertum – eine Einführung, Mühlhäuser Beiträge zu Geschichte und Kulturgeschichte 3, 1980, s. 3-20; Thomas Brady, Social History, i Ozment (ed.), Reformation Europe: A Guide to Research, s. 161-183; Bob Scribner, Religion, Society and Culture: Reorientating the Reformation. History Workshop Journal 14, 1982, s. 2-22.

¹⁸ Se f.eks. Bornkamm, anf. arb. især kap. 6.

nævnt som en milepæl. Pionererne har iøvrigt været Max Weber og Tawney, hvis synspunkter trods den megen debat, de har rejst,¹⁹ har stået ret isolerede fra den øvrige reformationsforskning, der især har måttet påtage sig at afsløre en række fundamentale svagheder ved deres empiriske grundlag. Det er i virkeligheden først det langsomme og tøvende skift efter 1945 fra en konservativ til en liberal-demokratisk holdning, herunder accepten af det pluralistiske samfund, som har banet vejen inden for vesttysk historievitenskabelig forskning for et brud med den dybe forankring i idealistisk og historistisk tradition. Det har åbnet for udsynet til nye muligheder og afstedkommet en bred socialhistorisk forskning, der som et generelt tema lægger vægt på de store befolkningsgruppers rolle i historien.

Hvad reformationstiden angår er en af de mest markante repræsentanter Rainer Wohlfeil, til hvis stærkt problemorienterede bog fra 1982 der allerede er henvist flere gange. Både i denne og andre værker²⁰ er hans udgangspunkt, at forskningen har sprængt det traditionelle reformationsbegreb, og at tiden er inde til at besinde sig på denne situation bl.a. ved klare definitioner af de anvendte begreber (s. 15). Han har desuden det lige så tilfredsstillende synspunkt, at enhver forfatter, der ytrer sig om reformationshistorien, bør meddele sig eksplicit om sin holdning til religion, hvilket han selv efterkommer ved at erklære, at han anlægger en socialhistorisk betragtningsmåde »bei zugleich grundsätzlichem Erkenntnis zum christlichen Glauben« (s. 10f).

For Wohlfeil er socialhistorie – for at bruge hans egne udtryk – en forskningsstrategi, en »integrerende aspektvidenskab«, der har som mål at analysere relationer, afhængigheder, interaktioner og kausalitet mellem faktorerne i det historiske begivenhedsforløb. De bestemmende elementer kan ikke defineres alment, men må udarbejdes og gøres operationelle i forhold til hvert delmål inden for »faktorpluralismens betydningsramme.« For reformationstidens vedkommende må de reformatoriske begivenheder gennem problematisering, undersøgelse og afvejning indordnes som et samfundsmæssigt forløb i en »overgribende, kompleks historisk proces«. Man må gå ud fra den »forudviden«, at i centrum af det samfundsmæssige »Bedingungsfeld« stod de kirkelige spørgsmål, og opgaven er at bringe dem i sammenhæng med åndelige,

¹⁹ Se f.eks. C. Seyfarth und W. M. Sprondel (hrsg.), Seminar: Religion und gesellschaftliche Entwicklung, Frankfurt 1973.

²⁰ Rainer Wohlfeil (hrsg.), Reformation oder Frühbürgerliche Revolution? München 1972; Rainer Wohlfeil, (hrsg.), Der Bauernkrieg 1524-26, München 1975; Positionen der Forschung, i Revolte und Revolution in Europa, Historische Zeitschrift, Beiheft 4, München 1975.

politiske, sociale, erhvervsmæssige og andre hændelser i deres komplekse vekselvirkning. Målet er samtidig også en bestemmelse af de enkelte betydningsfulde faktorer og en eftersporing af eventuelle strukturændringer i religion, kirke, stat, sociale forhold og økonomi.²¹

Man kan roligt sige, at Wohlfeil forsøger at få det hele med. Der er tale om en teori-pluralisme, som nogle sikkert vil finde tiltalende i dens rummelighed. Men hvorfor var de kirkelige spørgsmål på det tidspunkt i centrum som faktorer, der betingede de andre? Og hvad er styrende for den overgribende, komplekse historiske proces? Hvad er det, der får historien til at ske?

Reformationen bestemmes som et led i ændringen af det gamle stændersamfund til det tidlig-moderne, protoindustrielle samfund. Der var tale om en bevidsthedsændring allerede indledt gennem renaissance og humanisme, som frigjorde tanken fra dens binding til kirkens dogmatiske forskrifter og førte til en selvstændiggørelse af mennesket over for den kristne religion og den kirke, der i alle samfundsmæssige spørgsmål havde givet de endegyldige svar. »In diesem Bezug läßt sich die Reformation weder als »Ereignis« noch als »Neuanfang« oder »säkulare Wende« erklären, sondern als spezifisches Phänomen innerhalb eines übergreifenden evolutionären europäischen historischen Transformationsprozesses«. Nærmere bestemt er det Luthers radikalt traditionskritiske skriftforståelse, der uafhængig af Luthers vilje blev et »princip af revolutionær kraft« sammen med den deraf afledede lære om det almindelige præstedømme. Disse tanker sprængte kirken og skabte nye konfessioner og kirker med deraf følgende indvirkning på politik og samfund, kunst og kultur. I *solafide*-princippet lå lighedstanken, der sammen med ophævelsen af den gejstlige stand som følge af princippet om det almindelige præstedømme rystede samfundsopfattelsen og hele autoritets- og normsystemet trods Luthers bestræbelser på at skabe grundlag for en ny forståelse af den verdslige orden. Det gik aldrig op for Luther, hvilken »generel sprængkraft«, der lå i skriftprincippet.

Spørger man om, hvad det er, der styrer processerne og betinger de enkelte faktorer indbyrdes samspil, får man således nærmest det svar, at det er ideerne, der i sig selv indeholder »revolutionær« kraft, hvilket i Wohlfeils terminologi vil sige evne til dybtgående forandringer. Men i bekendelsen til socialhistorien som »betragtningstype« og til »faktorpluralisme« og »multikausalitet« ligger der nok snarere en afvisning af at formulere en overordnet teori om, hvordan faktorerne er forbundet

²¹ Bauernkrieg, s. 25 ff.

²² Einführung, s. 70 ff, 169 ff.

indbyrdes, og hvordan systemets indre dynamik fungerer. I vesttysk socialhistorie er der i det hele taget en tendens til at lade konflikter spille en underordnet rolle og at forklare sociale modsætninger som »disfunktion«, der ikke udgør nogen dybere trussel mod samfundets ligevægt. Det er »systemkonflikter« med Wohlfeils bredt accepterede udtryk, som han også anvender om bondekrigen.²³ Denne tendens har naturligvis forbindelse med afvisningen af det marxistiske historiesyn og dermed af klassebegrebet som en analytisk kategori, der ikke »bygger på kilderne«, men på en forud indtaget filosofisk position.²⁴

Denne holdning, der er let forklarlig i en politisk og national sammenhæng, har ført til, at kildepositivismen i vidt omfang er sluppet ind i vesttysk socialhistorie ad bagdøren i en form, hvor fortolkningen af kilderne bliver stående ved deres tidsbetingede indhold, uden at der gøres forsøg på at forstå kildernes udsagn ud fra deres tilblivelse og sammenhæng med periodens samfundsmæssige modsigelser. De sociale sammenhænge søges forklaret ud fra en kombination af strukturalisme og tysk hermeneutisk tradition.

En kraftig påvirkning fra sociologien har yderligere forstærket tendensen mod kildepositivisme, således at de områder af virkeligheden, der lader sig kvantificere og tager sig ud i modelform, har spillet en dominerende rolle. En af de tidlige talsmænd for inddragelse af socialhistoriske synsvinkler, Bernd Moeller, har følt det nødvendigt at advare mod den overhåndtagende »sociologisering« i reformationsforskningen.²⁵ Også kravene til »operationalitet« og verificering i form af direkte kildebelæg hviler på den unægtelig noget usikre formodning, at det er muligt at måle sammenhænge i den historiske virkelighed på meget håndfast vis, og medfører en glidning mod neo-positivistiske positioner. Men ved at neddæmpe eller (trods eventuelle sagtmodige bekendelser) helt at se bort fra metafysiske forklaringer i reformationsforskningen har de vesttyske socialhistorikere alligevel været i stand til at præstere noget af den væsentligste og mest traditionsoverskridende forskning, der er set. Det gælder ikke mindst den store bondekrigs baggrund og betydning.²⁶ Her som på andre felter er problemerne i vid udstrækning blevet nyformuleret, og diskussionerne er i fuld gang. Om Wohlfeil kan man

²³ Bauernkrieg, s. 280f. Revolte und Revolution in Europa, s. 331.

²⁴ Samme, s. 18f.

²⁵ W. J. Mommsen (hrsg.), Stadtbürgertum und Adel in der Reformation, Stuttgart 1979, s. 29.

²⁶ Vigtigste fremstilling er Peter Blickle, Die Revolution von 1525, München-Wien 1975, 2. rev. udg. 1981. Se desuden Scribner, The German Peasants' War i Ozment (ed.), Reformation Europe: A Guide to Research, s. 107-133.

sige, at hans teori-pluralisme måske har været en forudsætning for, at han har kunnet skrive en så aktuel bog af netop denne karakter, der på så kvalificeret vis kommer hele vejen rundt i mangfoldigheden af synspunkter og problemer.

En bevidsthedshistorisk synsvinkel, der er langt mere konsekvent end Wohlfeils, finder man hos Richard van Dülmen i bogen *Reformation als Revolution. Soziale Bewegung und religiöser Radikalismus in der deutschen Reformation* (1977). Dülmen tager udgangspunkt i tidens selvforståelse:

Der mittelalterlich-feudalen Ordnung und dem ihr eigenen Bewußtsein waren unvermittelte und direkte Thematisierung sozialer Phänomene fremd, sie kannten kein anderes universales Deutungssystem als das der Religion bzw. Theologie. Alle Reflexion über Gesellschaft vollzog sich im Medium religiöser Vorstellungen und jede religiös-theologische Aussage war damit zugleich von gesellschaftlicher Relevanz. Jede unmittelbare Vergegenwärtigung der gesellschaftlichen Verhältnisse und ihrer Veränderungen bleibt daher der mittelalterlichen Vorstellungswelt entzogen. Dieses dem modernen Bewußtsein so schwer zugängliche Ineinander von Religiösem und Sozialem, von theologischer und politischer Reflexion charakterisiert die allgemeinste Struktur des Selbstverständnisses auch der aus der mittelalterlichen Welt hervorgegangenen Reformation. So nimmt es nicht Wunder, daß die deutsche Reformation auf vielfältige Weise den religiösen und sozialen Erneuerungswillen der spätmittelalterlichen Gesellschaft artikulierte.

Det er hans hensigt med bogen at vise, at religiøs radikaliserings og social bevægelse er flettet uløseligt sammen. Reformationen som helhed ses som produkt af en almindelig krise for feudalismen og svar på dybtgående strukturændringer i det senmiddelalderlige samfund. Krisen var et kompleks, hvis vigtigste elementer var den senmiddelalderlige agrarkrisens demografiske eftervirkninger, inflationen og det langsomt opstigende borgerskabs og de nye territorialstaters voksende politiske betydning over for de gamle institutioner kejser, rige og kirke. Territorialstaterne fordrede rationalitet og effektivitet i styret, og borgerskabet fik med den begyndende kapitalisme (som for Dülmen vistnok er lig med handel) en ny, økonomisk baseret selvbevidsthed. Den arkaiske enhed mellem samfund, øvrighed og religion blev draget totalt i tvivl. Kravet og håbet om en *reformation*, d.v.s. en genskabelse af enhed og harmoni, var levende gennem senmiddelalderen i to former eller grundmønstre: som en

handling af øvrigheden på retsligt grundlag, der skulle genskabe gammel orden (f.eks. »Kayser Friedrichs gemein Reformacion und Ordnung« fra 1442) eller som en almen vilje til fornyelse, omfattende hele samfundet, en tilbagevenden til det bibelske paradys eller den kristne urmenighed. Disse reformationsforventninger, der som regel var knyttet til kejserideen, mundede ofte ud i en venten på en frelsebringende reformator (s. 17). Fra 1476 fandt forventningerne udtryk i en række opstande og opstandsforsøg, intensiveret fra 1502, da den tidligere livegne, Jöb Fritz var blevet leder af de illegale Bundschuhsammensværgelser. Selv om hans stort anlagte oprørsforsøg blev forrådt hver gang, kort før det skulle gå løs, afslører de et »bemærkelsesværdigt revolutionært potentiale« blandt bønderne i Oberrhein. Fritz havde fremragende evner i retning af at samle socialt utilfredse og politisk skuffede bønder og borgere omkring sit revolutionære program, som i sin mest radikale udformning omfattede afskaffelse af al øvrighed og livegenskab, udstykning af de gejstlige godser og generel skattenægtelse. Bevægelsen tilstræbte ikke blot en tilbagevenden til gammel ret, men en fuldstændig omstyrtelse og nydannelse af samfundet efter den guddommelige rets idealer. Her slog et ønske om reformation baseret på social utilfredshed over i revolutionær aktion. Endnu manglede et klart aktionsprogram. Først senere, under reformationens og bondekrigens nye betingelser virkeliggjordes disse ansatser i en revolutionær teori og praksis med Thomas Müntzer, Michael Gaismair og døberiget i Münster. Deres »kristelige reformation« blev til et program for en revolution, d.v.s. en omvæltning af samfundet. Alle forventninger orienterede sig til at begynde med imod den gennem Luther igangsatte reformationsbevægelse, som derved blev til katalysator for de samfundsmæssige behov og ønsker (s. 20 ff).

Reformationen var nemlig en religiøs-social bevægelse omfattende hele samfundet og derfor på ingen måde identisk med Luthers tænkning og handlinger, »wie so manche Darstellungen es vermuten lassen« (s. 24). Luthers to-regimentlære er en umiddelbar konsekvens af hans »politisk-upolitiske ordteologi« og svaret til de befolkningsgrupper, der drog sociale konsekvenser af hans lære. Så upolitisk hans reformatoriske bevidsthed end var struktureret, havde den dog et indhold, der måtte få betydelige politiske konsekvenser, som kunne komme i modsætning til hans teologi (s. 34). Da denne kun tillader lidelse og lydighed som eneste legitime forhold til øvrigheden, kom den til at fungere som en legitimering af det nye undersåtforhold i de stadig mere centraliserede fyrstestater og som begrundelse for en passiv bøjning sig under al social uret.

Bondekrigen er nøje knyttet til reformationsproblematikken. For bønderne var reformationen identisk med en ændring af samfundet, hvis

mange problemer – voksende befolkning, jordmangel, arbejdsløshed, prisstigninger og endnu mere – de i forskellig grad følte på deres krop. Gennem den evangeliske bevægelse fik de større selvbevidsthed og dermed vilje og evne til at drage øvrighedsmagten i tvivl og forestille sig en anden samfundsorden end den eksisterende. Dette alternativ blev dog ikke sat igennem på realistisk vis, og bondekrigen er i det hele efter Dülmens mening så fuld af indre modsætninger og så rudimentær i sin struktur, at han kun vil karakterisere den som en reformatorisk bevægelse med socialrevolutionære tendenser eller som en revolution inden for rammerne af den middelalderlige herskabsordning og -forestilling i lighed med den hussitiske bevægelse (s. 58f).

I et feudalt samfund med religiøst legitimeret herskabs- og øvrighedsmagt var den *chiliastiske revolution* den eneste mulige form for revolution (s. 369). Tilbageblik på en kendt tradition kunne kun føre til reformer inden for de eksisterende rammer, mens en likvidering af selv den verdslige orden, en egentlig samfundsomvæltning, kun kunne tænkes i en chiliastisk bevidsthed, d.v.s. en bevidsthed, der var behersket af forestillingen om, at de sidste ting forestod, at verden havde haft sin tid, og at tusindårsriget i overensstemmelse med Guds styrelse skulle afløse den eksisterende orden. Kun således formuleret blev en samfundsomvæltning forståelig og erkendt som mulig i datidens forestillingsverden.

Thomas Müntzer og hans meningsfæller havde dette perspektiv på de eskatologiske forventninger, og det var yderligere deres mening, at den opgave, Gud aktuelt havde givet menneskene, var en kristliggørelse af hele samfundet, mens Luther som bekendt drog nogle helt andre konsekvenser af de samme forventninger, f.eks. da han i forbindelse med bondekrigen mente, at »verdens ende kan ventes hvert øjeblik«. For Thomas Müntzers radikale reformation og for de radikale døbere blev Guds rige nærværende i en rent subjektiv frelsesforståelse og -vished, det reformatoriske postulat om religiøs selvbestemmelse blev til et princip om politisk autonomi og frihed for de udvalgte. Den revolutionære chiliasme forstod ikke sig selv som en bestemt klasseideologi, den henvendte sig til alle, men den appellerede naturligvis fortrinsvis til de lag, der var utilfredse med forholdene, og som oplevede deres situation som udsigtsløs. Den chiliastiske revolution adskiller sig væsentligt fra en borgerlig eller proletarisk revolution. De er begge udsprunget af en erkendelse, der er rationel inden for sine rammer, mens den chiliastiske revolutions mål var ubestemt og irrationelt. Dens styrke lå i kritikken og fornægtelsen af det eksisterende samfund, dens svaghed i mangelen på realistiske alternativer. Samfundets krise kunne ikke løses ved, at man satte sig uden for historien. Feudalismen kunne ikke ophæves. Jævne

menneskers håb og længsel efter et kristent samfund blev selv på reformationstiden udnyttet til at styrke de herskendes magt. Og Dülmen slutter sin bog med disse ord af Heine: »En revolution er en ulykke, men en endnu større ulykke er en mislykket revolution«. (s. 367ff).

Det er ikke muligt her at gå ind på enkelthederne i Dülmens bog, f.eks. hans fremstilling af Müntzers teologi og praksis.²⁷ Men det korte referat af bogens grundlæggende synspunkter må have gjort det klart, hvor langt man har bevæget sig bort fra det traditionelle reformationsbegreb. Det afgørende har naturligvis været løsgørelsen fra den konfessionelt bestemte opfattelse af reformationens baggrund og karakter. Når det ikke længere er givet på forhånd eller ligger som en underforstået forudsætning, der ikke bringes til diskussion, at det hele dybest set var en manifestation af Evangeliets dynamik, der blev virksom den 31. oktober 1517, er andre muligheder åbne. For Dülmen er Luther ikke skaber af reformationen, han var katalysator for samfundsmæssige behov. Men det synes som om Dülmens bevidsthedshistoriske tilgang til emnet implicerer en forestilling om, at det er bestemte ideer, om end altså nogle andre end Luthers, der fik tingene til at ske. Det er et afgørende punkt i relation til Dülmens problemstilling, at der trods feudalismens dybe krise i senmiddelalderen og reformationstiden ikke kunne skabes et realistisk alternativ til det modsætningsfyldte samfund. Om grunden hertil siger han, at det var fordi den chiliastiske bevægelses implicitte samfundsmodel netop manglede det, »was allein die Überwindung der feudalen Gesellschaft möglich machte, ein außerhalb des religiösen Bewußtseins auf politische Vernunft gegründetes Normensystem gesellschaftlichen Zusammenlebens« (s. 369).

Et andet spørgsmål, der melder sig overfor Dülmens begreb *chiliastisk revolution*, er, om ikke enhver gruppe i den radikale reformation ud fra tidens selvforståelse måtte opfatte sig selv om et alternativ til det bestående samfund, hvad enten de var pacifister som nogle af døberne eller revolutionærer i Dülmens forstand. Det er igen et spørgsmål om begrebernes indhold. Pacifisme vil i denne sammenhæng betyde en anden tolkning end Müntzers af den kristnes rolle i endens tid. At det ikke var menneskers opgave at udrydde det onde, men at det ville ske gennem »engle med sværdet«. Disse »pacifister« ville have en lige så chiliastisk bestemt bevidsthed som de andre døbere, de ville være lige så samfundskritiske, men unægtelig mindre farlige for magthaverne.

²⁷ Om Müntzer og Müntzerforskningen se især Abraham Friesen og Hans-Jürgen Goertz (hrsg.), *Thomas Müntzer. Wege der Forschung*, CDXCI, Darmstadt 1978.

For Dülmen er de vigtigste forkæmpere for den radikale reformation netop dem, Williams har sværest ved at indordne under begrebet, og som han må betragte som vildførte i deres øvrighedsopfattelse (jfr. tidligere). Det viser nogle af vanskelighederne ved en teologisk-social typologisering, oven i købet vedrørende en kaotisk tid, da mange spørgsmål har været ubesvarede eller åbne for overvejelser i det store flertals bevidsthed. Men at fænomenet radikal reformation eksisterede som et afgørende kendetegn ved tiden er ikke til debat.

Et forslag til en definition af begrebet radikal i denne sammenhæng, som har fået tilslutning fra Wohlfeil, er gjort af Hans-Jürgen Goertz, der fastslår, at radikalitet er en relativ kategori, og at radikalitet i forhold til en teologisk tradition ikke behøver at føre til radikalitet i samfundsmæssig henseende og omvendt. Begrebet må sættes ind i sin aktuelle kontekst, herunder det samfund, det forholdt sig til. Følgelig var enhver tanke og handling radikal, såfremt den angreb samfundets grundlæggende forhold, også når den havde ganske andre samfundsmæssige mål for øje. Radikal var en teologisk argumentation kun, når den truede herskabsstrukturen, og omvendt var en politisk holdning og handling også radikal, når den blev legitimeret ved hjælp af traditionalistiske argumenter, for så vidt disse udefra fremtrådte som revolutionære angreb. Radikal må man således kalde alle, der var rede til at sprænge deres tids eksistens- og bevidsthedsforestilling, og det kunne ske ved at forkynde en teologi eller ved politisk handling, gennem angreb eller flugt, gennem militær aktion eller fredelighed, ved Thomas Müntzer eller Michael Sattler. Således set var radikalitet ikke kendetegnet ved et brud med den umiddelbare åndshistoriske fortid, men skal måles i forhold til sit brud med den samfundsmæssige samtid. »So kann es dem Historiker gelingen, die Dialektik von theologischem Gedanken und gesellschaftlicher Entwicklung zu wahren, zugleich aber die Radikalität letztlich an dem gesellschaftlichen Kontext zu messen, in dem jede Theologie steht«. ²⁸

Som det ses, skelner Goertz på samme måde som marxisterne, om end med andre ord, mellem det subjektivt viliede og det objektivt bevirkede. Det forekommer os, at der hos de her refererede vesttyske socialhistorikere er en række indsigter og synspunkter, som betegner afgørende gennembrud for reformationsforskningen. Som det er søgt vist her (og også i mange tilfælde, som det ikke har været muligt at berøre), har mange af synspunkterne rødder tilbage til tidligere forskere, men med

²⁸ Hans-Jürgen Goertz (hrsg.), *Radikale Reformatoren*. 21 biographische Skizzen von Thomas Müntzer bis Paracelsus, München 1978, s. 16f. Jfr. Wohlfeil, *Einführung*, s. 148f, 151.

den brede erkendelse af det traditionelle reformationsbegrebs utilstrækkelighed, er der indledt en ny epoke.

Nogle af de nye startbaner er nævnt i det foregående: Nødvendigheden af at tage udgangspunkt i datidens fundamentalt anderledes virkelighedsopfattelse, bevidsthed og dermed sprog (Dülmen), en fra konfessionelle bindinger løsgjort forståelse af bredden og karakteren af den samfundsmæssige protest og øvrighedsfjendtlige holdning (Goertz) og en grundlæggende erkendelse af den samfundsmæssige analyses komplekse karakter, når den reformatoriske udvikling ses som udtryk for et af historiens mest modsætningsfyldte samfund (Wohlfeil).

Når den vesttyske socialhistoriske reformationsforskning her er sat stærkt ind, er det fordi den på vigtige punkter har åbnet for indsigter i det daværende samfunds materielle og åndelige virkelighed. Herved adskiller den sig fra hovedparten af den østeuropæiske forskning på området, specielt i DDR, som desværre ofte bliver omtalt som *den marxistiske opfattelse*.

DDR-forskningen betoner sammenhængen mellem reformation og bondekrig og ser dem som en »tidlig-borgerlig revolution«, der udsprang i modsætningen mellem en tidlig form for kapitalisme og de gamle feudale produktionsforhold, en modsætning, der blev særlig akut i Tyskland, fordi der ikke var nogen stærk centralmagt, der kunne sikre, at de kapitalistiske kim kunne spire i det feudale samfunds skød. Ud fra denne opfattelse af samfundets hovedmodsatning ses reformation og bondekrig som kræfter, der objektivt ville fremme den kapitalistiske udvikling, selv om der subjektivt var tale om antif feudale bevægelser, hvor borgerskabet spillede en underordnet rolle, og bønderne tjente som »die Armée zu schlagen«.

Tesen er uholdbar såvel teoretisk som empirisk og har desuden betydet en indsnævring af den østtyske forskning, der har blokeret for en undersøgelse af den samlede socialstruktur og i stedet ført til en evig jagt på »borgerskab« og »kapitalistiske kim«.

Der var utvivlsomt tale om en begyndende kapitalakkumulation i enkelte tyske regioner i begyndelsen af det 16. århundrede, der bl.a. viste sig i en voksende forlagsindustri især i landområderne, jordkoncentration og stigende markedsorientering, men hovedparten af det tyske borgerskab og de dominerende store handelsselskaber forblev helt integreret i den feudale orden med dens privilegiepolitik og administrerede handel.

Tesen om en »tidlig-borgerlig revolution« lanceredes ved en historikerkongres i 1960. Der er siden gjort ihærdige bestræbelser på at underbygge den, resulterende i et hav af undersøgelser, der på mange måder er oplysende om den økonomiske og kulturelle udvikling i Tyskland, men

det står stadig tilbage at påvise, at det var her den primære årsag til reformationen lå. En potentiel borgerlig revolution forudsætter ikke kun en sporadisk forekomst af nye kapitalistiske træk i den feudale samfundsformation, men at disse træk har underlagt sig så store dele af samfundet, at der ikke længere er tale om kim eller for-former, men at kapitalismens tendens til udvidet reproduktion er slået igennem og blevet uafvendelig. For at fænomenet kan kaldes en tidlig-borgerlig revolution må der som et minimum være tale om en ny klasses *forsøg* på at tilkæmpe sig andel i kontrollen over statsapparatet og den politiske magtudøvelse (som i de senere revolutioner i Nederlandene og England). At en udvikling på kortere eller længere sigt objektivt ville fremme en kapitalistisk tendens kan aldrig kvalificere den som en revolution – uanset hvor mange afsvækkende forstavelser den udstyres med.

Set på baggrund af den danske udvikling, hvor vi har en reformation så god som nogen, virker tanken indlysende absurd. Den danske reformation udviser mange fælles træk med den tyske, men må entydigt placeres inden for det feudale samfunds rammer med rødder i dette samfunds spændinger og modsigelser. Den østtyske reformationsopfattelse må snarere – lige som den vesttyske – betragtes i samspil med landets politiske udvikling og modsætningen mellem de to Tysklande. I den vestlige verdens marxistiske debat har spørgsmålet om overgangen fra feudalisme til kapitalisme domineret, og resultatet har været, at reformationen slet ikke har fået den plads, den fortjener.²⁹

Som det vil være fremgået, er reformationsforskningen så splittet og konfliktfyldt et område som noget. Der er ikke mange andre afsnit af historien, hvor problemorientering og resultater i så høj grad forbinder sig med aktuelle holdninger. Ydermere har teologer og historikere traditionelt ikke haft ret meget forbindelse med hinanden, vel sagtens fordi man har ment, at de havde forskellige genstandsområder. Det har været én af hensigterne med de foregående sider at pege på nogle af de konsekvenser, dette har haft og stadig har. Mulighederne for en frugtbar dialog ville blive øget stærkt, hvis man, som Wohlfeil foreslår, gør det klart, hvilken holdning til religion og andre dybe spørgsmål, der ligger bag standpunkterne, og man – for sig selv og andre – gør det klart i hvilken betydning, de bærende begreber benyttes. Dette forudsætter naturligvis en vilje til dialog fra begge sider. Lad os til slut i dette afsnit

²⁹ Alex Wittendorff, *Historisch-materialistische Auffassungen von Luther und der Reformation*, i *Luther und die Reformation, Text und Kontext*, København/München 1982, s. 60-75; Ninna Jørgensen, *Luther og den borgerlige revolution*, Århus 1978.

give ordet til en kendt engelsk reformationsforsker, A. G. Dickens, der meget ærligt tilkendegiver, hvad det efter hans mening drejer sig om for en kristen historiker:

In our own age common prudence suggests that the rivalries of Christian churches should be limited to friendly debate. With most of the world still awaiting conversion and with anti-Christian forces growing ever stronger, we can no longer afford to waste our energies in recriminations, in winning converts from one another or even in duplication of effort. One purpose of historiography is to free men from the dead hand of history. If he entertains any practical objectives in the study of the Reformation, the Christian historian may legitimately hope to close at least some of the old rifts by explaining them with a due blend of sympathy and of hard-headed realism. In so doing, he can also underline the obvious truth that none of the parties to the original disputes had anything like a monopoly of virtue, of good sense, of charity, of understanding in the Faith.³⁰

»Eine neue reformacion«

Der er i det foregående skitseret en række synspunkter på, hvad reformationen dybest set var for noget, og det kan ikke være undgået den opmærksomme læser, at der er nogle af disse synspunkter, vi finder mere virkelighedsnære end andre. Skiftet fra det traditionelle reformationsbegreb hos Ranke og de lutherske historikere før og siden til forestillingen om reformationen som det bevidsthedsmæssige svar på en fundamental samfundskrise, er i virkeligheden det almindelige nutidige erkendelsesmæssige »paradigmeskifts« ankomst til reformationsforskningen. Det er skiftet fra det metafysiske tolkningsunivers, hvor Gud og Djævelen er virksomme realiteter, som må medtænkes i alle forestillinger om »videnskabelighed« og »virkelighed«, til et univers, der opfattes som i princippet erkendeligt, og hvor det er mennesker, der skaber historien. Det skal ikke skjules, at vi mener, at dette generelle skift, som går langsomt, og som vi stadig befinder os midt i, er artens hidtil største fremskridt overhovedet.

Men som alle fremskridt er det ikke omkostningsfrit. Store og væsentlige sider af erkendelsen om livets dybeste ting, som i årtusinder har været tematiseret og gjort tilgængelige for følelsen og tanken i myter, riter, meditation eller orgiastiske udfoldelser, står i fare for at ryge med ud. Løsningen er efter vores mening ikke at lade som om de jødiske myter

³⁰ A. G. Dickens, *The English Reformation*, London 1964 (1972), s. 460.

fortsat er ydre virkelighed (og i øvrigt forske historie, som om det ikke var tilfældet). Den ligger i at fastholde og udbygge den indsigt, at menneskets indre virkelighed, dets psyke, sjæl, drifter, underbevidsthed, eller hvad vi ellers kan stille på benene af udtryk om disse ting med vort fattige, stolprende sprog, rummer kræfter, som konstant manifesterer sig i historien.

Vi må holde op med at lade tingsliggørelsen dominere og foregive at mene, at ydre forhold som politik, økonomi og handel, filosofiske spørgsmål, teologi og kirke eller de ord, der står på kildernes papir, er mere virkelige, mere materielle, end den menneskelige bevidsthed, der har skabt dem ud fra sine vilkår. Og vi må holde op med at lade en forældet udgave af naturvidenskaben bestemme vore kriterier for sandhed og have mod til at definere vore begreber efter den menneskelige virkelighed, de skal bruges til at begribe. En fjern fremtids historikere vil se med overbærenhed på vor tids historieforskning, der mener at kunne forholde sig til menneskelig virkelighed uden at tage udgangspunkt i menneskets egen indre virkelighed. Det vil blive et problem for dem at forklare illusionernes magt. Der kunne siges meget mere om disse ting. Men nu tilbage til reformationsforskningen.

Vi skal i det følgende forsøge at skitsere en reformationsopfattelse, der henter en række indsigter og synspunkter fra nogle af de forfattere, der er omtalt i det foregående, men som samtidig prøver at undgå noget af det, der efter vores mening er kritisabelt eller fremtræder som inkonsistent hos dem. Den helt afgørende forskel på det foregående og det, der nu følger, vil være vores stærke hældning til den anskuelse, at det, der får historien til at ske, ikke er ideer og tanker alene, men derimod forbindelsen mellem handlende, tænkende og følende mennesker, hvor de bevidsthedsmæssige forhold og den materielle virkelighed står i ubrydelig vekselvirkning, der ikke kan skilles ad, uden at forståelsen går tabt. Noget af denne forbindelse mellem mennesker er med et ofte misforstået ord klassekampen. Hermed menes ikke nødvendigvis krig og drabelighed (som naturligvis hører med), men primært den stadig standende modsætning mellem dem, der havde rådighed over det helt afgørende produktionsmiddel, jorden, med deraf følgende muligheder og magt, og dem, der i hele deres samlede livssituation måtte være de underlegne og afhængige, og som måtte leve deres liv på de politiske og åndelige magthaveres vilkår. Det var en modsigelse i samfundet, dette kompleks af individer i indbyrdes samvirke og afhængighed, og den satte sig igennem på alle fysiske og mentale planer. Det er vigtigt at fastholde marxismens indsigt, at klasser aldrig er mekaniske, fast afgrænsede blokke, for humaniora er ikke mekanisk fysik. Klassegrænserne er særlig i brydningsperioder

flydende, når klassestrukturen og klassebevidstheden endnu er vaklende. Men dette understreger netop betydningen af at fokusere på de grundlæggende samfundsmæssige modsigelser, og den måde de oplevedes på, når det som her drejer sig om at klarlægge baggrunden for datidens stærke følelse af behovet for en *reformatio*, d.v.s. genskabelse af et samfund, som man kunne opleve som relativt harmonisk, en enhed, man følte var gået tabt, en genindførelse af den orden og de normer, der hørte til den verden, Gud havde skabt fuldkommen, men som der var blevet handlet ilde med. De forskellige former reformationsbestræbelserne og -forestillingerne antog³¹, som man har forsøgt at finde dækkende betegnelser for – radikal reformation, øvrighedsreformation, folkereformation, reformationens højre- og venstrefløj o.s.v. – er efter vores mening udtryk for, at klasser og grupper og enkeltpersoner oplevede de voldsomme modsætninger i fællesskabet forskelligt og havde forskellige meninger om deres årsager, primært fordi krisen faktisk ramte dem på vidt forskellige måder, men også fordi individuelle og psykologiske forhold kunne tilsige folk at slutte sig til der, hvor der blev forkyndt løsninger og holdninger, de fandt mest tiltalende.

Hvori bestod da samfundets problemer? Nogle forhold er allerede nævnt i forbindelse med van Dülmen, og her skal ganske skitsemæssigt og derfor med tab af mange nuancer og geografiske forskelle føjes flere træk til.³² Efter den senmiddelalderlige krisens rystelser stod den jordejende klasse over for at måtte stabilisere sine indtægter eller helst øge dem ved at udnytte de stigende priser. Man stod både over for sine adelige konkurrenter og de undergivne bønder, der i varierende omfang havde kunnet forbedre deres situation i arbejdskraftmanglens tid. Resultatet blev en kamp, for nogle en overlevelseskamp, om jord og magt for at sikre sig en større andel af det, der i sidste ende beroede på bondebrugenes overskud. Samfundets stærke sædvanebundethed og landsbyfællesskabernes styrke var nogle af de hindringer, godsejerne mødte. De feudale rettigheder måtte udnyttes fuldt ud. Med begrundelse i det feudale herretjenerforhold gennemførte adelen som gods-, rets- og livherrer en række nye afgifter, forøgelse af gamle og en genoplivelse af livegenskabet, som i arbejdskraftmangelens tid var blevet nærmest symbolsk. Som landsherrer pålagde de befolkningen øgede skatter. Under forskellige former slog

³¹ Se især Karl Griewank, *Der neuzeitliche Revolutionsbegriff*, Frankfurt 1973. Desuden Wohlfeil, *Einführung*, s. 46f.

³² Om krisen iverigt se Rodney Hilton, *Crisis of Feudalism*, Past and Present no 80, 1978; Peter Kriedte, *Spätmittelalterlichen Agrarkrise oder Krise des Feudalismus? Geschichte und Gesellschaft*, 1981.

den samme tendens igennem i forskellige regioner: voksende indgreb i landbyfællesskabernes ældgamle selvforvaltning og et forøget tryk mod bondebrugenes merprodukt.

Det var ikke alle godsejere, der havde lige gode kort på hånden i denne kamp. For at sige det kort: de rige, tunge slægter med solide ressourcer i jord og magt slog de små godsejere ud. Inden for den herskende klasse blev det lavadelens krise. I det Tyske Rige var »rigsridderne« i denne tid en stadig kilde til uro, i litteraturen ofte omtalt som et »revolutionært« element, der ustandselig skabte uro og i nogle tilfælde regulære borgerkrige, når de f.eks. samlede andre urolige hoveder omkring sig og i forbitrelse over ikke at kunne vinde med i klassens økonomiske kapløb slog sig på plyndring og brandskatning af byer. De solidere magthavere, herunder fyrsterne, der kunne udnytte de legale muligheder, måtte flere gange i rigsdagen vedtage en »evig landefred«, vendt mod deres egne systemkritikere, der ikke forstod, at den gamle fejderet var blevet umoderne. Når jura ikke slog til, måtte fyrsterne ofre penge på at føre regulær krig mod dem.

Magtapparatet var behersket af de rige, veletablerede godsejerslægter med de gejstlige og verdslige fyrster i spidsen. Det var folk, som var enige om det meste, hvad samfundets indretning angår. Skulle man udnytte de feudale rettigheder trods bøndernes modstand, og skulle man holde styr på de urolige elementer blandt lavadelen og andre utilfredse, måtte man have et fast greb om administration og regering. Lov og orden måtte der til, hvis enhed og stabilitet skulle genoprettes og systemet ikke give efter over for presset fra de lavere lag. Midlet var den stærke centralmagt. Den almindelige europæiske tendens i retning af den centraliserede feudalisme kunne ikke slå igennem på rigsplan over for de gamle institutioner, men den kunne på fyrstestaternes plan. Det gik både ud over de lokale landdage og bøndernes gamle rettigheder i landsbyerne.

Bøndernes situation blev truet fra to sider. Med det voksende befolkningstal, der hen mod 1500 skønnes at have nået samme højde som før nedgangen begyndte i 1300-tallet, stødte man i nogle områder mod geografiske og institutionelle grænser for udvidelsen af det dyrkede areal. En voksende gruppe af husmænd og jordløse var resultatet. Det betød for mange en social degradering, som flugt til byerne og mulighederne som lejesoldat ikke kunne løse. Den anden trussel mod landets største befolkningsgruppe kom fra oven: de nævnte bestræbelser på at udvide herskabsrettighederne og øvrighedens indflydelse på lokalt plan. Der var virkelig sket en venden op og ned på tingene i forhold til den situation, der havde hersket for bare et par generationer siden, da vilkårene endnu var præget af bøndernes landvindinger i arbejdskraftmangelens tid.

I *rigsbyerne* var der en udpræget tendens til oligarki, hvor storkøbmændene opfattede sig som herskere, der gennem byrådet udøvede autoritet over deres undersåtter. Afstanden mellem de besiddende og de besiddelsesløse var voksende, og fra omkring 1510 slog modsætningen mange steder ud i uroligheder, hvor laugenes folk stillede krav om genoprettelse af det gamle by- og menighedsfælleskabs idealer, om indflydelse på byens styre og erhvervenes forhold. Der var voldsomme udbrud af had mod kirken, og nogle steder var der vilde udskejelser mod jøderne, der blev gjort ansvarlige for de økonomiske problemer.

Udviklingen havde bragt *kirken* i modsætning til alle samfundets klasser, og her lå noget af det kvalitativt nye i situationen. Den skærpede kamp om jorden inden for den herskende klasse og de tiltagende centraliseringsbestræbelser bragte den i konflikt med byøvrigheder, fyrstemat og dele af den verdslige adel. Kirkens jordejendom var enorm. Mellem en trediedel og en fjerdedel af jorden lå under gejstlige institutioner. I det rige, sydvestlige Tyskland, rigets »Pfaffengasse«, kontrollerede kirken i nogle områder halvdelen af al jord og søgte gennem effektiv administration og opkøb stadig at øge sin andel. Det kirkelige stiftelsesvæsen med altre og sjælemesser oplevede i tidens almindelige usikkerhed en kraftig opblomstring og bragte nye rigdomme under gejstlig kontrol til almindelig arrigskab for alle dele af den verdslige adel. Kirken udgjorde som jordej, domsmagt og på grund af den særlige tyske kirkestruktur også som verdslig øvrighed en økonomisk-politisk faktor af afgørende betydning. Samtidig var Tyskland den del af Europa, det romerske multinationale selskab trak flest penge ud af i form af aflad, dispensationsbetalinger, embedssalg og meget andet.

De kirkelige institutioners rigdom og omfattende involvering i det økonomiske liv skabte ikke blot blandt borgerne og byøvrighederne en dyb utilfredshed med, at kirken gennem sine privilegier var fritaget for alle de byrder, der påhvilede de øvrige borgere. Blandt landbefolkningen voksede modstanden mod kirkens hårdhændede udnyttelse af de feudale herskabsrettigheder, de voksende tiendekrav og den ofte meget mangelfulde varetagelse af de kirkelige pligter.

I stigende grad udkrystalliserede de sociale spændinger sig i en antiklerikalisme, der nok havde rødder i senmiddelalderens tradition, men som fra slutningen af det 15. århundrede fremstod med fornyet styrke og bragte kirkens forhold og forholdet til kirken i brændpunktet af samfundets spændinger.

I udviklingen af den feudale fyrstestat blev forholdet til kirken centralt. Gennem sin koncentration af uhyre rigdomme, sine internationale forbindelser, sin konkurrerende administration og domsmyndighed og

sin funktion som fortolker af alle samfundets spørgsmål greb kirken dybt ind på alle områder og udgjorde en potentiel hindring for de fyrstelige centraliseringsbestræbelser. I områder med en forholdsvis stærk centralmagt blev grunden lagt til en katolsk landskirke gennem en række fyrstekonkordater i det 15. århundrede, men i andre områder stod stat og kirke stadig som konkurrenter om magten.

Det er tidligere nævnt, at der fra 1476 fulgte en hidtil uset tæt række af bondeopstande og opstandsforsøg. Krige, fejder og revolter truede den sociale orden i en periode, da den svagt udviklede statsmagt ikke havde meget at stille op.

Nu er én ting, at vi kan beskrive samfundets modsætninger, som det i meget grove træk er gjort her, og nærme os en forståelse af deres årsager, formuleret i vort sprog. Noget andet er, hvordan datidens mennesker selv oplevede deres situation, og hvilke forestillinger de gjorde sig om, hvordan man skulle handle. Deres handlinger, d.v.s. de reformatoriske begivenheder, kan kun forstås i sammenhæng med begge dele.

Som det er fremgået, drejede konflikterne mellem de vigtigste grupper i samfundet – fyrster, højadel, lavadel, bønder og byernes forskellige lag – sig i hovedsagen om en sikring eller udvidelse af deres økonomiske muligheder, i sidste instans om fordelingen af jordens overskud. I de implicerede selvopfattelse var det en kamp om gamle rettigheder. I løbet af en relativt kort periode var modsætningerne tilspidset, og sammenhænge, der tidligere var blevet opfattet som naturlige og uforanderlige inden for et veldefineret og overskueligt univers, blev nu udsat for voldsomme og hurtige ændringer. Den voldsomme og tætte bølge af uro og revolter fra slutningen af det 15. århundrede var noget nyt, og de taler deres tydelige sprog om, at samfundets indre ligevægt oplevedes som brudt, og at hidtil accepterede ideer ikke længere svarede til virkeligheden. Den sociale verdensorden fremstod ikke længere som normal og i harmoni med Guds vilje. Inden for et religiøst verdensbillede, der ikke havde nogen idé om social udvikling, måtte de nye, negative træk opleves som en krænkelse af det guddommelige skaberværk og Guds evige orden. En genoprettelse, en genfødsel, en *reformation*, blev bydende nødvendig.

Den psykologiske forudsætning for reformationen var en intens følelse af angst, synd, skyld og undergangs frygt og en stærk oplevelse af det ondes voksende magt over sindet. Satans og de overnaturlige magters nærvær følte konstant og overalt, og de uforståelige ændringer blev tilskrevet Satan, som Gud i sin vrede lod straffe menneskene. Frygten for Djævelen udtrykte en afgørende side af den folkelige trosform, som styrkedes af udviklingen af den senmiddelalderlige gudsopfattelse i

retning af en fjern, straffende, forfærdende Gud, der stillede uopfyldelige krav og krævede ubetinget kærlighed. I dette perspektiv var tidens overvældende besættelse af Satans magt vel også udtryk for et ubevidst oprør mod en kristendom, som bevidstheden ikke havde nogen mulighed for at betvivle, men som følte som en byrde og et voksende psykisk pres.

Nok betød den folkelige magi en sikkerhedsventil over for den officielle læres pres og en grad af sikkerhed og forklaring, en følelse af, at mennesket dog selv kunne gøre noget stillet over for eksistensens mange problemer. Men samfundets følbare omdannelse, usikre levevilkår præget af misvækst og dyrtid og nye bølger af epidemier tolkedes ud fra tidens religiøse forestillinger og fik eskatologiske dimensioner. Overalt følte det ondes nærvær og Guds vrede, der snart ville bryde løs. Strømmen af apokalyptiske skrifter, den genopblussende interesse for astrologi og magi, de omfattende valfarter, messestiftelser, processionser, aflad, helgendyrkelse, broderskaber o.s.v. viser, at de gamle normers sammenbrud ikke blot havde skabt tvivl om den sociale orden, men også medført en dyb følelse af orienteringsløshed og uvished. Den senmiddelalderlige folkefromheds »religiøse overspændthed«, der i vidt omfang gjorde bønderne og byernes lavere lag til skabere af det religiøse liv, havde rødder i det kollektive ubevidste og var en fuldt normal reaktion på det pres, periodens mennesker levede under. Deres rammebetingelser, i psykologiens sprogbrug.

Den sociale krise førte til et »kollektivt traume«, og som en reaktion søgte man desperat af genoprette (idealbilledet af) samfundet, som man kendte det fra »den gode gamle tid« som en institutionalisering af Guds vilje. Folkelige kejserdrømme eller en lærd humanistisk elites tanker om antikken som den gyldne tid udtrykte dybest set den samme længsel efter en genfødsel af en syndefalden og fordærvet samtid.

Fordi man ikke kunne gennemskue årsagerne til samfundets ændringer, voksede både følelsen af kollektiv skyld og syndighed, og også presset for at finde syndebugge, der kunne gøres ansvarlige for ulykkerne: jøderne, tyrkerne, troldfolkene, storkøbmændene og højgejstligheden – den yderste trussel mod samfundet måtte stamme fra Satan selv og hans hjælpere.

Hele denne udvikling forstærkedes af de kriseagtige tilstande inden for kirken, hvor det ikke lykkedes reformbevægelserne at bryde igennem skolastikkens udvikling til et stadig mere virkelighedsfjernt størknet system og heller ikke at dæmme op for den omfattende kirkelige involvering i det verdslige liv. Angsten for sjælens frelse førte til et voksende pres på de kirkelige nådesmidler og samtidig til en voksende skepsis over for en kirke, der ikke formåede at lindre nøden – og hvor

afstanden mellem lære og praksis blev stadig mere iøjnefaldende. Lægsmandsfromheden og de religiøse massevalfarter – en ny religiøs inderlighed og en udadvendt aktiv frelsestræben – pegede allerede ud over kirken og antog former, gejstligheden ikke kunne kontrollere.

De nye tanker gjorde det muligt at udvikle ideer direkte i strid med det gamle »forræderiske system« og tildele det skylden for forfald og uro. Den åbenlyst udbytteriske herskabskirke og den tro, der havde medført så voldsomme psykiske belastninger, kunne nu angribes, uden at saligheden sættes over styr. Billedstorme og præstehad gav afløb for voldsomme spændinger, og i reformationens højdepunkt, bondekrigen, sammenkoblede den sociale undertrykkelse og undertrykkelsen af Guds ord direkte i kravene om, at »das heilig evangelium und das wort gottes« må genoprettes, for kun således kan »die gross beschwerung, welch wider got und sein hailiges evangelium und den armen man (sich richtet)« udryddes.³³ Tanken om, at mennesket blev retfærdiggjort, ikke ved egen indsats og kirkens formidling, men ved Guds nåde i troen, kunne give den vished om frelse og sikkerhed, som tiden så smerteligt havde savnet.

De reformatoriske tanker faldt ikke sammen med politiske og økonomiske krav, sådan som den moderne socialhistorie opfatter det. De var bevidsthedsmæssige udtryk for, at afstanden mellem den sociale virkelighed og den ideologi, der skulle legitimere den, var blevet så stor, at modsætningen ikke længere kunne tildækkes. Selv den mest tågede sjæl måtte føle modsigelsen.

De reformatoriske bevægelser blev aldrig lutherske i teologisk forstand. Navnlig i den første tid har de mere præcise forestillinger om enkelthederne været sjældne, befolkningen bestod ikke af teologer, og den høje grad af indirekte formidling gennem mundtlig kommunikation, flyveblade o.l., og de i forhold til befolkningens masser forholdsvis få Luther-skrifter, der var kendt de første år, satte også snævre grænser for, hvor dybtgående forståelsen af Luthers teologiske anliggende overhovedet kunne blive i en befolkning, hvor kun nogle få procent kunne læse.

Men der var alligevel kommet nye tider for den offentlige mening. Luthers offentlige fremtræden, især da han trådte op imod de gamle institutioner på rigsdagen i Worms i 1521, demonstrerede hvor magtesløs kirke, kejser og rigsdag i virkeligheden var. På grund af kurfyrst Frederiks indgriben blev rigens akt uden betydning. Kravene om tilbagekaldelse af

³³ Günther Franz, Akten zur Geschichte des Bauernkrieges in Mitteldeutschland, Bd. I, I nr. 121.

Luthers meninger viste sig virkningsløse. Ikke alene trodsede Luther kravet, men bogtrykkunsten havde gjort hele metoden forældet. Man kunne ikke længere undertrykke et kætteri, når det var spredt ud over landet på tryk, i skrift og billeder. Luthers navn og den opposition, han stod for, blev kendt. Bogtrykkerne rundt omkring i byerne skulle have deres dyre udstyr til at svare sig, og de måtte tænke på omsætningen. De var ikke særlig interesserede i manuskripter, der bar påtrykket »imprimatur«. Det betød, at det drejede sig om trivielle og velkendte ting. Der var mere salg i kritik af øvrigheden. Reformatorenes skrifter, navnlig de mest folkelige af dem, kom i flere oplag og talrige pirattryk. De omvandrende kræmmere, som på markeder og andre steder solgte sensationerne, reklamerede naturligvis tungfærdigt for deres varer, og her drejede det sig ikke om teologiske nuancer. Der kom en voksende strøm af flyveblade med velkendte billeder af bibelske temaer, nu udformet som polemik mod kirke og øvrighed. Fra 1525 falder antallet af tryk drastisk. Der blev nu grebet systematisk ind fra fyrsternes side mod denne farlige meningsdannelse. Efter den tid blev bogtrykkunsten i hovedsagen et led i øvrighedernes styring af den offentlige mening.

I begyndelsen af 1520'erne stod Luther som symbol for den udbredte ændringsvilje og ønsket om at løse samfundets og egne konflikter, også for mange af dem, for hvem dette ønske tog en anden retning end Luthers, der med bl.a. sin to-regimentlære kom med et forslag, som af grunde, der lå uden for Luthers rækkevidde, skulle vise sig at have større muligheder i sig end de radikale reformatorers. Men foreløbig var det autoriteternes krise, der stod i centrum.

Skriftprincippet blev en redningsplanke under de gamle forestillinger om virkelighedens indretning. Her var der mulighed for en nyorientering for alle, fra fyrster til tiggere, som søgte en ny og urokkelig autoritet. Men det var unægteligt vidt forskelligt, hvordan man orienterede sig. For nogle blev Luthers to-regimentlære svaret. En del af fyrsterne og andre lov-og-orden-tilhængere fandt i Luthers tanker mange elementer, der kunne give dem løsningen på problemerne og genskabe en helhedsforståelse af samfundet. Øvrighedsreformationerne, og navnlig den måde de blev omsat til praktiske politiske løsninger på i fyrstestaterne, udtrykte naturligt nok et ganske andet bevidsthedsindhold end de radikale reformatoriske bevægelser.³⁴

Her blev skriftprincippet til radikal traditionskritik og i nogle tilfælde til revolutionære tanker. »Bibelen alene« og den heraf afledede tanke om

³⁴ Alex Wittendorff, »Evangelii lyse dag« eller »hekseprocessernes mørketid?« (jfr. note 3).

det almindelige præstedømme satte borgere og bønder i en mental situation, hvor de selv kunne måle de herskende forhold og gøre lydigheden mod øvrigheden betinget af, at den overholdt Guds lov og lod Skriften danne grundlag for samfundets indretning. Det er denne holdning, vi møder i den danske reformatoriske bevægelse, i praksis udtrykt af de københavnske borgere ved rodemålstævnet i 1530 og af de jyske bønder i 1527 (jfr. s. 14f.). Det personlige gudsforhold gav udgangspunkt for at overskride de bevidsthedsmæssige grænser, den gamle ideologi havde skabt, og gjorde det muligt at formulere krav i overensstemmelse med den personlige og klassebetingede livssituation. Når den fattige befolkning gennem de radikale prædikanter hørte om de tidlige kristne menigheds ejendomsfællesskab (Apostlenes Gerninger 2,44; 4,32-35), måtte det blive en virksom tematisering for bevidstheden om klasseforskellene. I bibelens beskrivelse af tusindsårsriget fremstod et billede, der i den almindelige eskatologiske forventning gjorde menneskets evige længsel efter fred og harmoni nærværende og konkret.

Det er tidligere blevet nævnt, at tidsfæstelsen af reformationens begyndelse implicit udtrykker en bestemt opfattelse af hele sagens karakter. Den traditionelle luthersk-kirkehistoriske tilgang opfatter afladsteserne i 1517 som det, der sætter begivenhederne i skred. Også den nyere reformationsforskning vælger med visse forbehold og nogen tøven dette tidspunkt som begyndelsen.

I den her skitserede reformationsopfattelse bliver Luthers offentlige fremtræden naturligvis stadig væsentlig, men kan ikke markere reformationsprocessens start. Enhver periodisering vil uvægerlig overskære vigtige sammenhænge, men meget taler for at vælge massevalfarten til Niklashausen i 1476 og oprøret ved denne lejlighed som en symbolsk optakt. Da »fløjtespilleren fra Niklashausen«, hyrden og landsbymusikanten Hans Böheim her, på Jomfru Marias direkte tilskyndelse, rejste oprøret³⁵, gled i stor målestok på markant vis kravene om fornyelse af kirke og samfund sammen i en omfattende folkelig bevægelse, og i årene, der fulgte, intensiveredes den almindelige reformationsbevidsthed i et hidtil uset omfang.

Hermed understreges også folkefromhedens afgørende betydning for forståelse af, hvad reformationen var. De tidlige reformatoriske bevægelser byggede overalt på de senmiddelalderlige *reformatio*- og Guds retfærdighedsbevægelser.

Den sociale uro efter 1476 førte over i den store bondekrig 1524-25, den

³⁵ Jfr. Fassbinders film *Oprøret i Niklashausen*, 1970.

mest omfattende af de reformatoriske bevægelser. Den er et knudepunkt for forståelsen af, hvordan de reformatoriske tanker udvikledes i befolkningsgruppernes situation og tolkedes ud fra deres livsbetingelser, og hvordan de ændredes i klassekampens malstrøm. Krænkelsen af sædvanen i form af nye byrder og udvidelser af gamle måtte i et samfund, hvor udbygningen hvilede på sammensmeltningen af politisk-legal og økonomisk tvang, og hvor ideologien indgik *direkte* i produktionsforholdet, få vidtrækkende betydning.

Ligevægten mellem rettigheder og pligter, som den ideelt var formuleret i *ordo*-tanken, oplevedes som brudt, og standspyramiden kunne ikke længere i bøndernes øjne opfattes som en afspejling af den guddommelige verdensorden, hvilende på gensidighed og harmoni. Troskabsforholdet, det etiske bånd, der sammenknyttede bonde og herre, mistede sin troværdighed. »Schirm und Schutz« var blevet til »Schinden und Schaben«, som det udtrykkes i bøndernes klageskrifter.

Det ideologiske sammenbrud kan med den italienske marxist Antonio Gramscis udtryk karakteriseres som en hegemonikrise. De gamle ideologiske former havde mistet deres indhold og troværdighed. De herskende tanker havde antaget skolastikkens storknede former og formåede ikke længere at holde samfundet sammen i en grundlæggende konsensus.

De kæmpende bønder forstod sig selv som en reformatorisk bevægelse, der »håndhævede« evangeliet og »genoprettede« det over for en ugudelig og modkristen øvrighed. Målet for deres kamp var en *neue reformacion*, hvor Guds vilje og Skriftens ord og dets tale om lighed – det almindelige præstedømme og kristen frihed –, sådan om bønderne selv tolkede dette ud fra deres livssituation og deres magisk-kristne religion, skulle danne målestok for samfundets indretning.

Disse forestillinger gav både bymenigheder og landsbyfællesskaber en ny identitet og legitimitet. Ikke længere det kirkelige hierarki, men fællesskaberne, menighederne, dannet »das evangelium zu hören und dem gemäss zu leben«, som det hedder i bondekrigens mest udbredte manifest, de 12 artikler, var virkeliggørelsen af det kristne fællesskab.

Først med bondekrigen blev reformationen en virkelig folkelig massebevægelse, hvor kravet om genoprettelsen af den guddommelige orden for en tid forenede bønder, bjergværksarbejdere og byernes lavere lag i troen på en nyordning af det kristne fællesskab, hvor *der gemeine mann* skulle leve som frit kristenmenneske og have del i ansvar og pligter på linie med de øvrige stænder.

Bøndernes *neue reformacion* var ikke den reformation, wittenbergerne eller de bibelhumanistiske sydtyske byreformatorer ønskede, skønt bønderne i vid udstrækning bekendte sig til deres autoritet. Fælles for de

radikale byreformationer og bøndernes reformationsopfattelse var tanken om Guds ord som grundlag for samfundets indretning, men kejserdrømme, mystiske og traditionelt katolske elementer indgik langt kraftigere i bøndernes forestillingsverden. Man har med rette fremhævet de folkelige bevægelser i rigsbyerne som vigtige for de reformatoriske tankers gennemslagskraft i den første fase. Der er tale om en sideløbende og gensidigt påvirkende udvikling mellem land og by, der med baggrund i gruppernes forskellige livssituation fik forskellige fremtrædelsesformer på nogle områder, mens der på andre var større ligheder. Senest fra 1470erne lå »reformationskravene« og kravene om Guds ret latent i bondeuroen.

Bondekrigen blev et vendepunkt. Her havde reformationen manifesteret sig på en måde, der demonstrerede, at hvis bønder og borgers *reformatio* var blevet hele samfundets, ville det være forbi med godsejernes magt og privilegerede stilling. Selv den mest traditionalistisk tænkende herremand måtte nu forstå, at skulle han bevare sin stilling, måtte der grundlæggende ændringer til. Godsinstitutionen med dens udstrakte beføjelser til den enkelte herremand kunne ikke længere danne basis for adelens politiske og sociale hegemoni. Kejser og rigsdag kunne ikke garantere systemets fortsatte eksistens. Han måtte forlade sig på den voksende fyrstemat, der havde vist sin effektivitet ved en forsvarlig knægtelse af bønderne i og efter 1525.

Den gamle decentrale feudale orden gav efter for presset fra de modsigelser, systemet bar i sig. Den dybe splittelse inden for den herskende klasse, der både gik mellem store og små godsejere og mellem kirken og den verdslige adel, havde både bevidsthedsmæssigt og i handling udløst hidtil usete kræfter hos de beherskede.

Klassekampen var således drivkraften i den komplekse og modsætningsfyldte proces, der førte til feudalismens statsliggørelse. Den sejrende reformation, fyrsternes og højadelens *reformatio*, blev et vigtigt skridt på vejen. Den gertnemtvang i én og samme proces en løsning af de konkrete politisk-soziale og de bevidsthedsmæssige problemer. Inddragelsen af kirkegodset og udslettelsen af kirken som selvstændig ideologisk, politisk og administrativ faktor styrkede på afgørende vis centralmagtens kontrol over samfundet, og samtidig fandt magthaverne i Luthers tanker mange elementer, der var egnede til at give dem en ny selvforståelse og levere det materiale for bevidstheden, der kunne danne basis for forestillingen om og legitimeringen af det nye. Religionsfreden i 1555 genskabte foreløbig den herskende klasses sammenhold. Den gav de enkelte fyrster ret til at bestemme deres undersåtters religion.

Reformationen var et endegyldigt sammenbrud for de tanker og værdier, der tidligere havde dannet det ideologiske grundlag for den

herskende orden, og i perioden efter 1525 intensiveredes kampen mod alle farlige tanker. Som i alle klassesamfund lå magtens kontrol ikke alene i det ydre magtapparat, straffelovgivning, militær, fængsler, men i den herskende ordens evne til at fremstå som objektiv, selvfølgelig virkelighed trods alle indre modsigelser, i skabelsen af en forestillingsverden, der fik det enkelte menneske til at acceptere sin situation.

De reformatoriske tanker blev overtaget af fyrstemandt og byøvrigheder og omskabt til et virksomt middel i kampen om fortolkningen af virkeligheden. Gennem en målrettet offensiv mod den jævne befolknings trosformer med dens ambivalente holdning til den officielle kirke søgte den herskende klasse at skabe et kulturelt hegemoni baseret på en kollektiv vilje til fællesskab gennem indarbejdelse af nye normer og værdier. Kampagnen fremstod som et forsøg på at rense den kristne tro for »overtro« og »katolske« elementer. En tilsvarende kampagne mod »overtro« og »kætterske« elementer fandt sted i katolske lande.³⁶ Den lærde elites indsats på dette felt var tæt sammenflettet med de politiske autoriteters ønske om en religiøst sanktioneret disciplin, som lagde vægt på lydighed og accept over for det nye samfundsfællesskab som forudsætning for såvel den timelige som den evige lyksalighed. Visitationer, katekismeindlæring og udnyttelse af Luthers tanker om undervisningens betydning³⁷ var de ydre midler. I barndommen lægges en fundamental psykologisk basis for udbytning, lydighed og underkastelse. Den almene følelse af angst og orienteringsløshed, som hele reformationslængselen havde været udtryk for, overlejlrede og forstærkede oplevelsen af de meget reelle farer og usikkerheder i et samfund, hvor de gamle sikkerhedsgivende strukturer på både det mentale og det materielle plan var i opløsning. Nu måtte man, tvunget eller frivilligt, gå ind i det nye fællesskab.

Den løsning, der kom til at fremstå, var overgivelsen til den almægtige, skjulte og mystiske Fadergud og lydighed over for de af ham indsatte øvrigheder. Fyrste eller konge var nu garant for ordenen og forsynets tilskikkelser, der kunne give stabilitet og tryghed i en verden, som havde vist sig farlig og foranderlig. Fortrøstningen til Gud og øvrighed blev fremstillet som lys og håb i en virkelighed, der var behersket af social nød og mørke magter.

Ikke mindst markant fremtræder denne situation i Danmark, hvor Christian III gennemførte *sin* reformation efter at have erobret landet og belejret København i et år. Det var i hans og hans rådernes indlysende

³⁶ Den katolske kirkes offensiv mod folkekulturen behandles bl.a. af Robert Muchembled, *Culture populaire et culture des elites dans la France Moderne*, Paris 1978; J. Bossy, *The Counter-Reformation and the People of Catholic Europe*, Past and Present no 47, 1970.

³⁷ Se Gerhard Strauss, *Luthers House of Learning*, Baltimore/London 1978, især kap. 11.

interesse ikke fortsat i befolkningens øjne at fremtræde som erobreren, hvis magt sad i spydstagen. Genskabelsen af et retssamfund og en almen følelse af fællesskab måtte blive deres mest presserende opgaver.

Imidlertid viste de folkelige trosformer stor modstandsdygtighed over for »reformationen af folkekulturen«, men den sociale uro skiftede karakter. I tiåret efter 1525 sitrede endnu den radikale reformations efterklange i de forskellige døbergrupper og bevægelser i de nordtyske byer. Døberiget i Münster 1534-35 var den sidste store udfoldelse. Gradvis blev protesterne lokalt begrænsede og fik i hovedsagen defensiv karakter. For modstandens legitimering blev 1525 et entydigt vendepunkt. Efter bondekrigen spillede kravene om Guds ret og kristne naturretligt forestillinger en forsvindende rolle.

Reformationen var noget langt mere vidtrækkende end ændring af bestemte kulthandlinger og opbygningen af en luthersk landskirkeordning. Den var udtryk for, at en almen erkendelse af store modsætninger i systemet kom til at stå klart i bevidstheden. Der var afdækket en uoverstigelig kløft mellem kirken, fortolkeren af livets mening og vilkår, og resten af det splittede samfund. Det var ikke blot et spørgsmål om ændringer af dele af læren eller fortolkningen af dunkle ting. Det var ikke et intellektuelt anliggende alene. I de impliceredes bevidsthed foregår klassekampen altid som en kamp for tanker og ideer i tiden. Andre mentale muligheder er der ikke.

I fremstillingen af disse tiders historie opfattes feudalismen ofte som identisk med adelige privilegier, decentralisering og manglende rationalitet, et samfund dybest set statisk og uden indre dynamik. Vi har her søgt at vise, at feudalismen som økonomisk-socialt system rummede stærke dynamiske kræfter i sig. Systemets egen selvforståelse var derimod forankret i en virkelighedsforståelse, hvor Guds evige, uforanderlige orden var den mest grundlæggende realitet. Når systemets dynamik tvang øvrighed og magthavere til selv at bryde den hellige orden, måtte det af alle opleves som en rystelse, der krævede en *reformatio*.

Det blev de verdslige magthaveres reformation, der sejrede. Meningsdannelsens centralisering, i det hele taget statsmagtens voksende greb om samfundet skabte muligheder for systemets overlevelse og foreløbige stabilisering. Det har været vores hensigt med disse linier at skitsere en forståelse af reformationen, der tager sit udgangspunkt i, at den var en sammenhængende samfundsproces. At kun ved at se på samspillet i forløbet mellem de bevidsthedsmæssige livsytringer og de grundlæggende materielle livsbetingelser bliver det muligt at nærme sig en forståelse af reformationstidens virkelighed, hvor synd, nåde og klassekamp udgjorde et sammenhængende hele.

Den unge Orla Lehmanns Historiesyn

ET BIDRAG TIL FORSTÅELSE AF NATIONALLIBERALISMENS GENNEMBRUD

AF

GRETHE JENSEN

Politikeren Orla Lehmann (1810-70) var uddannet jurist, men i årene op til 1848 var han først og fremmest en af Danmarks få »professionelle« politikere. Man kan derfor spørge, hvorfor netop hans *historieopfattelse* skulle være af nogen særlig interesse. Men den er interessant af en række forskellige grunde.

For det første fordi det af en lang række af Orla Lehmanns taler, artikler og breve klart fremgår, hvor stor en vægt han selv lagde på at udvikle de historiske grunde for sine standpunkter. I hans politiske kamp indgik åbenbart i stor udstrækning en kamp om historieopfattelsen. Han bruger sin historieopfattelse som et våben for at vinde, at overbevise og for at begejstre. For den, der vil kende Orla Lehmanns politiske betydning, bliver dette våbens udseende og holdbarhed derfor af afgørende betydning. Og for den, der vil vurdere især de yngre nationalliberales krav på at gennemføre en ny ideologisk helhedsopfattelse, bliver Orla Lehmanns historiesyn centralt.

For Orla Lehmann var nok den første af de nationalliberale, der offentligt fremlagde en forholdsvis samlet opfattelse af Danmarks historie og satte denne opfattelse i relation til et syn på historiens væsen og verdenshistoriens gang, der var påvirket af datidens historiefilosofiske hovedretninger. Inspirationen fra romantikkens organiske historieopfattelse er således mærkbar. Helt utvivlsom er også Orla Lehmanns stærke tilknytning til den Hegel'ske historiefortolkning. Og for opfattelsen af den særlige danske og nordiske historie kommer man ikke helt uden om at pege på Grundtvig som en vigtig inspirationskilde, hvor meget dette end

kan virke mærkværdigt i betragtning af Lehmanns hele »latinske« dannelses og i betragtning af, hvor sent og egentlig halvhjertet Grundtvig blev en allieret for de nationalliberale.

Den anden grund til, at Lehmanns historieopfattelse bliver interessant, er, at den ofte kom først. Sammenligner man Lehmanns historieopfattelse med den fremmeste nationalliberale historieskriver, C. F. Allens, må man komme til den konklusion, at der er en overordentlig stor lighed i filosofisk baggrund, i de store historiske linier og selv ned i detaljer, men at det – hvad jeg ikke tidligere har været tilstrækkeligt opmærksom på¹ – var Lehmann, der først formulerede nogle af de væsentlige træk i denne opfattelse.

Den tredje grund til, at Orla Lehmanns historiesyn er interessant, hænger sammen med den måde, hvorpå han var placeret i dansk politik i tiden før 1848. Dette gjorde det muligt for ham at fremlægge sine historiske synspunkter, uden at han i væsentligt omfang fik disse konfronteret med de politiske realiteters verden.

Lehmann udtrykker i flere af brevene fra disse år² en forholdsvis nøgtern og for så vidt også rigtig vurdering af sin egen rolle. Han var i modsætning til det billede, mange har dannet sig af ham som en

¹ Jfr. min specialeafhandling fra 1982: Historikeren C. F. Allens forfatterskab (Kbh.s Universitet 1982. Utrykt).

² Om Lehmanns opfattelse af sin egen rolle kunne og burde der vel nok spindes en større ende. Jeg må her nøjes med at henvise til et enkelt udtryk herfor, som efter min bedste overbevisning er et nogenlunde sandfærdigt udsagn om denne opfattelse. Udsagnet afslører samtidig Lehmanns trods alt store selvfølelse. Brevet, jeg vil henvise til, er skrevet som en regulær belæring af Laurids Skau, som efter de nationalliberale københavneres mening var ved at skeje ud i retning af oppustet selvfølelse og var i færd med at tabe sin egen stands, bøndernes, agtelse ved en alt for tæt omgang med adelige kredse. Lehmann skrev i sit brev efter opfordring fra J. F. Schouw:

»men jeg taler om noget, hvorom jeg har tænkt og erfaret mere end manges 80aarig Bisp. Vil man lede andre, maa man fremfor alt forstaae den Kunst at gjøre sig usynlig... Man skal ikke blot ikke trænge sig frem, man skal ikke engang komme, naar man kaldes. Man skal flygte fra Anseelsen, skjule sig for Hyldest – ikke ved at opsøge, men ved at opsøges, naaer man varige Resultater... Ikke blot maa De gjerne unde Andre Æren for, hvad de gjøre, og omhyggelig undgaae Skinnet af, at De gjør Alt, men De maa, hvor det er muligt, give Andre Æren ogsaa for, hvad De gjør. Det er besværligt at lytte opmærksomt til Vrøvl, at rette sig i Smaating selv efter Stemninger, man anseer for mindre rigtige, at gjøre sin Mening gjældende ikke som sin, men ved at faae den først ind i Andre og saa antage den fra disse. Troe mig, jeg taler her af stor Erfaring – dertil hører stor Taalmodighed og stor Ydmyghed, men det er aldeles nødvendigt, hvis man vil samle Kræfter i Stedet for at adsplitte dem«. (Kjøbenhavn d. 30. Aug. 1845. KB. NKS 1727; trykt i Da Sønderjylland vaagnede, Bind VIII, side 103-7 og i Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i København, udg. ved H. V. Gregersen. Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 33, 1966, s. 149-54.)

selvsikker og målrettet politiker,³ selv klar over, at hans rolle var at befinde sig på sidelinjen og derfra søge at opildne til kamp. Herfra var hans opgave først og fremmest med den stille overtalelses midler og ved at formulere sig programmæssigt i artikler og taler at forsøge at vinde og overtale den mere moderate fløj i sit eget »parti«.

Tscherning, der selvvalgt stod uden for det politiske liv i disse år, opfattede ganske vist allerede i 1842 Lehmann som lederen af partiet⁴ og opfordrede ham til at gribe »Marschalstaven«. Men Lehmann selv vidste bedre. Han kunne ganske vist også på samme tid omtale sig selv som »den konstitutionelle Fører i Danmark«⁵, men han sagde det af gode grunde ikke offentligt. For han vidste, at selv i hans eget »parti« og selv blandt hans nærmeste politisk forbundne var der kun meget ringe interesse for, ja oftest endda skepsis over for en egentlig partidannelse.⁶

³ Denne opfattelse af Orla Lehmann som en indtil det utålelige selvsikker politiker kan man bl.a. finde hos C. E. F. Reinhardt: Orla Lehmann og hans Samtid, Kbh. 1871, se f.eks. s. 228-29; V. C. Topsøe: Politiske Portrætsudier, Kbh. 1878, se f.eks. s. 14-15; Christian Degn: Orla Lehmann und der nationale Gedanke, Neumünster 1936, se især s. 231-32 (bemærk Degns ubehagelige overvejelser over Lehmanns racetræk!); og endelig kan man også nævne Holger Hjelholts bedømmelse af Lehmanns karakter i Orla Lehmanns diplomatiske mission marts-april 1848 i Berlin og London, Historisk Tidsskrift, 12. rk. Kbh. 1966, se f.eks. s. 612.

⁴ A. F. Tscherning til Lehmann, København d. 9. September 1842. RA. Trykt i Af Orla Lehmanns Papirer, udg. ved Julius Clausen, Kbh. 1903, s. 51-55. Her siger Tscherning bl.a.: »for mig er De Hærens General med hvem jeg trolig marscherer, om det ogsaa ikke ganske gaar min Vej« (s. 55).

⁵ Dette udtryk bruger Lehmann i den aldrig holdte tale fra september 1842 Til mine Vælgere. RA. Trykt i Af Orla Lehmanns Papirer, s. 55-66. Når talen aldrig blev holdt, skyldes det bl.a. Orla Lehmanns faders synspunkter. Disse kommer til udtryk i en række randnoter til manuskriptet og går bl.a. ud på, at sønnen i hvert fald ikke på indeværende tidspunkt skal give sig til at omtale sig selv som »den konstitutionelle Sags Fører i Danmark« (s. 62).

⁶ Såvel Orla Lehmanns klare ønske om at få dannet et politisk parti som hans overordentligt store problemer hermed fremgår af en brevsksling mellem Lehmann og D. G. Monrad i oktober 1844. I forbindelse med forberedelserne til den nye stændersamling skriver Lehmann bl.a.: »Det er med den største Glæde, at jeg af et Brev fra Clausen seer, at det i et Møde er blevet vedtaget at stille Adressen på Ministeriets Afskedigelse. Jeg har i lang Tid forhandlet med ham, – Du veed, at han mener det alvorligt, men ogsaa, at han har en vis Horreur for Partivæsen, – og da jeg ved min Afreise sendte ham min Adresse-Tale, stillede jeg som Betingelse for at Sagen kunde faa noget at betyde, at det ikke skulde betragtes som en Stændersag, men som en politisk partisag, og at Partiet skulde bestaae af begge Sæbekjældere [dvs. både højre- og venstrefløj af de liberale], idet Du og jeg optages i Krigsraadet«.

Men hvor store Lehmanns problemer med at få dannet et parti egentlig var, fremgår måske bedst af, at end ikke hans nærmeste forbundne D. G. Monrad i sit svar på dette brev synes særlig overbevist om det rigtige i at danne et parti. (Lehmann til Monrad 3. oktober 1844. RA. og Monrad til Lehmann (af udg. dateret 5. oktober 1844). RA. Brevene er trykt i Danske politiske Breve, Bind II, Kbh. 1948, s. 511-13.

Derfor kunne Lehmann altså også højst i sin egen selvforståelse opfatte sig som leder af et parti. Men denne af omstændighederne fremtvungne position uden for de reale politiske beslutningers område, gjorde selvsagt også hans ryg mere fri. Derfor kunne han udvikle sine politiske holdninger og sin historieopfattelse uden at behøve at underkaste dem et partis modificerende indflydelse. Og hans rolle i Roskilde Stænderforsamling, som han var medlem af siden 1840, var således, at regeringen ikke for alvor var nødt til at inddrage og tage hensyn til hans politiske opfattelse. Derfor kom hans synspunkter kun sjældent under reel politisk debat, så også på denne led blev Lehmann kun sjældent tvunget til at arbejde med sit eget historiesyn ud fra taktiske overvejelser.

Selv om det ikke er uden paralleller mener jeg således, at Lehmanns historiesyn er enestående for en politiker i den forstand, at politik for ham – og hans parti – indtil 1848 i meget høj grad var noget, der befandt sig i ideologiens rige. Eller i idéernes verden, som han selv udtrykte sig i Ridehustalen i 1845.⁷ Det enestående ved Lehmanns politiske rolle i disse år var således, at han stille og roligt gennem 16 år, fra 1832 til 1848 kunne opbygge og udbrede og vinde positioner for den ideologi, som med ét slag – og relativt uventet for alle – kunne sætte sig igennem i 1848.

Men når jeg siger relativt uventet, mener jeg i og for sig kun, at tidspunktet kom før, end nogen – også Lehmann – havde forestillet sig det. Men at det kom, kunne ikke overraske Lehmann. Det var nemlig en integreret del af hans historieopfattelse at være overbevist om sin holdnings historiske ret og om, at tidsånden før eller siden med den europæiske og historiske nødvendighed ville skabe de betingelser for, at hans ideologi kunne sætte sig igennem, som han gennem sit seje og utrættelige arbejde kun kunne skabe grundlaget for. Og et centralt led i denne ideologi var naturligvis historiesynet. Derfor bliver det interessant, for det var i høj grad gennem det, at han kunne være med til at danne det grundlag, uden hvilket begivenhederne i 1848 ikke kan forstås.

Men ét taktisk hensyn var Lehmann dog som regel nødt til at tage, nemlig hensynet til den indskrænkede tale- og trykkefrihed. Han måtte – samtidig med at hans praksis viser, hvor ivrigt han afprøvede grænserne herfor – tage hensyn til, at det ikke var tilladt direkte at forsøge at afskaffe den bestående styreform. Men selve dette forhold afgiver formentlig på sin side en nok så vigtig forklaring på Lehmanns optagethed af historien. For han mente, og fik det vel for så vidt stadfæstet i den forholdsvis milde dom efter Falster-talen, at det ikke kunne være utilladeligt på samme

⁷ Tale i Christiansborg Ridehus d. 24. juni 1845. Særskilt aftryk, uden sted og år, s. 4.

måde at »laste« historien.⁸ Og gennem sin stadige kredsen om den tidlige enevældes uretfærdigheder, lykkedes det ham i skjult form at få sagt netop den mening om samtidens enevælde, som han ellers var afskåret fra at udtale sig om. Set i dette lys bliver Lehmanns historiske redegørelse altså i virkeligheden nok så meget at betragte som et udtryk for hans politiske opfattelse af samtiden.

Men den endelige grund til, at Lehmanns historiesyn må forekomme interessant også for os i dag, er naturligvis, at det »vandt«. Med ét slag i 1848 trådte den nationalliberale politiske idédannelse ud af ideologiens verden og slog om i materialitet. Og ideologien kunne begynde at omdanne sig til politiske realiteter. Vi ved alle, at sejren kun var delvis, og at nederlaget for mange af Lehmanns ideer lurede lige om hjørnet. Det gælder Ejder-politikken, det gælder de skandinaviske drømme, og det gælder også forventningerne om, at det danske »folk« ville være tilfreds med at overlade styret til den middelstand, den tredjestand, som Lehmann selv mente, at han repræsenterede. Men det, der vandt, det, der trods alle nederlag fik afgørende indflydelse på den danske histories retning, var alligevel de centrale led i den nationalliberale ideologi. Og at den sejrede kan kun forstås ud fra, at den passede til de behov, som borgerskabet ikke kunne få tilfredsstillet i det efterblevne enevældige privilegiesamfund.

Vi ved, at der overalt i Europa i det nittende århundrede foregik en bevægelse hen imod liberalisering af økonomien, hen imod nationalstatsdannelse og en vis demokratisering af det politiske liv. Og det er trods alt overordentlig centrale dele af denne stræben, det faktisk lykkedes de nationalliberale politikere i Danmark at sætte igennem i årene efter 1848. Og samtidig vandt også den nationalliberale historieopfattelse. Selv om denne opfattelse i hvert fald ikke efter krigen i 1864 kunne stå uimodsagt, har den alligevel på forskellig måde formået at trække tråde helt op til vor egen tid. Det, der vel først og fremmest er blevet stående, er den politiske og økonomiske liberalistiske ideologi, der lå i programmet, og som på trods af kapitalismens stadig mere centraliserende tendens ikke i ideologisk forstand har ændret sig så forfærdelig meget siden Lehmanns dage.

⁸ Af Orla Lehmanns Forsvarstale, holdt for Højesteret... Onsdagen d. 19de Januar 1842, Kbh. 1842, fremgår det, at en meget væsentlig del af Lehmanns forsvar gik ud på at hævde retten til at »laste« historien. Se især s. 55-62.

Sammenlign hermed to breve fra kopist A. L. C. de Coninck til Lehmann fra den 7. og 17. januar 1842. De Coninck tilkendegiver heri, at han har kendskab til de to frifindelsesvota, som blev afgivet i den første dom i anledning af Falster-talen i Hof- og Stadsretten, og råder derefter Lehmann til især at fremhæve forskellige historiske skrifter, herunder Allens Haandbog i Fædrelandets Historie, som ifølge de Coninck i anderledes nærgående og stærke udtryk havde lastet henfarne konger, og som ikke var blevet tiltalt herfor. Brevene, der findes i RA, er trykt i Danske politiske Breve, Bind II, s. 105-08 og 111-12.

Også i historieskrivningen blev den liberalistiske tendens videreført. Primært af den radikale historikergeneration, der har haft monopol på historiesynet næsten helt til vore dage. Og at disse forfattere selv var sig deres politiske rødder bevidst vidner f.eks. P. Munchs forfatterskab klart om.⁹

Også nationalstatsidéen sejrede, omend på sin egen snørklede facon. Selv om det kun har været ganske få historikere og andre, der efter 1864 ville forsvare Ejder-statsidéen, så ændrer dette intet ved, at den national-liberale historieopfattelse stadig bærer sin del af æren for, at vi alle i så høj grad har dannet os et ideologisk billede af en individuel og særegen dansk historie. En historie der stadig underordner klassemodsatninger under den nationale enhed, og en historie hvor omverdenen stadig spiller en underordnet rolle. Man må i den forbindelse ikke glemme, at indtil 1848 var selve begrebet Danmark end ikke definerbart, således som Lehmann siger det i sin Ejder-tale fra 1842.¹⁰

Et tredje element i den nationalliberale ideologi, som hænger snævert sammen med historiesynet, har formået at blive stående ideologisk og i en vis udstrækning også materielt helt til vor tid. Jeg tænker på individualismen. Individualiseringstendensen voksede ud af såvel liberalismen som nationalismen. Af liberalismen som en fastsættelse af borgerlige individuelle frihedsrettigheder og som en skabelse af rammerne om en fri individalkapitalistisk udvikling i såvel byindustrien, handelen som i bondeøkonomien på landet. Den individualiserende tendens, der lå i nationalismen, har jeg allerede omtalt.

Denne individualismes filosofiske rødder er flertydige. Man kan ikke komme helt uden om at pege på den foregående tids menneskeretsfilosofi, hvor forladt denne end var som selvstændig ideologi på Lehmanns tid. Lehmanns optagethed af den franske revolution i dens tidlige faser peger f.eks. i denne retning.¹¹ Men hovedinspirationen kom naturligvis fra den

⁹ Den bedste samlede fremstilling af den radikale historikergenerations liberalisme findes i Jens Chr. Manniche: *Den radikale historikertradition*, Aarhus 1981; se især s. 115-33. Dog må det bemærkes, at Manniche i en vis udstrækning underbetoner inspirationen fra den tidlige nationalliberale bevægelse. – Det bedste eksempel på P. Munchs omtalte beundring for de nationalliberale i deres unge dage er *Det danske Folks politiske og nationale Gennembrud*, Kbh. 1904.

¹⁰ Danmark til Ejderen. Tale ved Festen 28. Maj 1842; *Fædrelandet* d. 30. Mai 1842 nr. 891, spalte 746.

¹¹ At Lehmann ikke i samme grad som sin samtid ville afskrive det, han kalder for »det attende Aarhundredes Philanthropi« og dets ifølge hans samtidiges opfattelse »flade Lighedsideal«, fremgår bl.a. af Forsvarstale holdt for Højesteret den 19. Januar 1842, s. 69-70. – At Lehmann interesserede sig for den franske revolution, fremgår af en række udsagn. I den første del af sit Parisophold i 1842-43 kastede Lehmann sig over studiet af den franske revolutions første fase. Se *Efterladte Skrifter*, Bind I, udg. ved Hother Hage, Kbh. 1872, s. 151.

filosofiske retning, der var fremherskende på Lehmanns egen tid. Romantikken og Hegels historieopfattelse er afgørende præget af interessen for det unikke. Den unikke hændelse og det unikke individ var grundpillerne i dette historiesyn. Set i dette lys var menneskeretsfilosofien netop ikke individualistisk med sine generelle udsagn om mennesket, der gik på tværs af landegrænser og alle individuelle forskelligheder. En tredje inspirationskilde var Adam Smiths økonomiske liberalisme med dens stærke individualistiske tendens, men netop den må vel siges at have sine filosofiske rødder solidt plantet i oplysnings- og menneskeretsfilosofiens grund.

Billedet er altså diffust og forvirres end mere af de Hegel'sk påvirkede nationalliberales ønsker om en stærk statsmagt, som i en række spørgsmål måtte stå over individet og over folkesuveræniteten. Vægten blev med andre ord forskudt over mod den individuelle stats fornødenheder. Dette skete måske mest udpræget hos D. G. Monrad,¹² men det samme mønster kan i en let ændret form genfindes hos Lehmann.

Hvor diffust end billedet er, må det dog fremstå som et faktum, at den nationalliberale ideologi lige over for enevældens paternalistiske bureaukratisme, hvor staten principielt var lig med »kongens riger og lande«, gennemsatte en ideologi og en politik, der nationalt, politisk og økonomisk var gennemsyret af en hidtil ukendt individualisme.

Et historiesyn i modsætningen mellem det historisk overleverede og tidsånden. Organismefilosofi? ¹

Christian Degn er den eneste, der tidligere har beskæftiget sig med Orla Lehmanns historieopfattelse i større udstrækning.² Degn er først og fremmest optaget af at bestemme forholdet mellem historie og samtid i Lehmanns opfattelse og når frem til en negativ afgrænsning af Lehmanns historiesyn, som stadig har en vis gyldighed:

¹² Se herom Povl Bagge: Studier over D. G. Monrads Statstanker, Kbh. 1936, passim.

¹ Organismefilosofiens historiesyn definerer jeg med Aage Henriksen på følgende måde: »Tanken, som ligger til grund for organismefilosofiens historiesyn, er denne: Alle kendte organismer gennemgår i deres liv en lovmæssig udvikling, som falder i bestemte typiske faser. Verden er selv en organisme. Også de begivenheder, som går hen over den, rigers opstigning og fald, kulturens vandring, må tænkes at følge de love, som gælder for organisk vækst«. – »Historiefilosofien søger da at tolke de uendelige diskontinuerte forløb, som overleveringen informerer om i lyset af de endelige forløb, som en organisk enhed gennemløber mellem fødsel og død«. Ideogihistorie I. Organismetænkningen i dansk litteratur 1770-1870, red. af Aage Henriksen. Kbh. 1975, s. 44.

² Christian Degn: Orla Lehmann und der nationale Gedanke, se især s. 105-06, 114 og 122.

»Jener Gedanke der organischen naturgewachsenen Einheit von Einst und Jetzt fehlt... Gewiss finden wir bei Lehmann Spuren, die an die Romantik erinnern; hierher gehört etwa die Hochschätzung von Oehlenschlägers Skaldensången; og man mag auch die Idee vom Geist des Nordens hier nennen; er lebte ewig, doch kam sein Wirken nicht immer zur Geltung. Aber über allen solchen an die Romantik anklingenden Gedanken herrscht doch immer der Wille, die Gegenwart nach dem Geist der Zeit zu meistern!« (C. Degn, anf. arb., s. 106).

Dog bør man ikke blive stående ved denne konklusion; Degns opfattelse indeholder nemlig en række begrænsninger, som gør, at det ikke bliver muligt for ham at komme frem til en positiv bestemmelse af Lehmanns historiesyn i forhold til tidens tankeretninger. Her må for det første peges på, at han bliver stående ved den negative afgrænsning, at Lehmanns opfattelse ikke kan have sine rødder i en organismefilosofisk tankegang. Men han får ikke samtidig afklaret, hvilke tankeretninger Lehmann så i stedet er påvirket af.

Dette betyder samtidig, at Degn – som det også fremgår af ovenstående citat – har svært ved at se de af Orla Lehmanns udsagn, der faktisk tyder på organismetænkning, i en meningsfuld sammenhæng. Dette skyldes for det første, at Degn betragter organismefilosofi og romantik som udelukkende »reaktionære« strømninger, som tankeretninger, der alene vil fremhæve det historisk tilblevnes ret over for pludselige, ikke naturgroede forandringer. Herved forhindres Degn i at se, at der netop ud af organismefilosofiens vækstalogier også kan fremkomme et andet syn på det historisk tilblevne og dermed en anden opfattelse af, hvilket trin i sin udvikling statsvæksten nu er kommet til.

Men den vigtigste kritik, man i denne forbindelse må rette mod Degn, er, at han forsømmer at inddrage Lehmanns forhold til den Hegel'ske historiefortolkning. Selv om Hegel ikke éntydigt kan placeres sammen med tidligere organismefilosoffer, bliver netop Hegels omfortolkning af den organiske væksttanke i forbindelse med historien vigtig, hvis man vil forstå Lehmanns historiesyn. Det er påviseligt, at Lehmann i hvert fald på et vist tidspunkt var stærkt påvirket af Hegels historieforståelse.³ Degn har ikke blik for, at Lehmann især ud fra sin Hegel'ske historieforståelse kunne forene tilsyneladende modstridende udsagn om historiens ret i forhold til nutidens. Bag historiens overflade lå efter Lehmanns Hegel'ske opfattelse historiens egentlige væsen: verdensåndens sætten sig igennem i historien.

³ Se herom afsnittet om Hegel, nedenfor s. 52ff.

Denne historiske »einheitliche« vækst⁴ var foregået gennem en række dialektiske spring. Det var et af disse spring, Lehmann så sin tid stå over for. Verdensånden, der havde virket gennem hele historien, og hvis værk Lehmann som hegelianer anerkendte som »fornuft«,⁵ var nu ved at give sig udtryk i den tidsånd, som Degn nævner. Men denne tidsånd står bestemt i en organisk forbindelse med hele den foregående historie, og jeg mener, at man kun kan yde Lehmanns historiesyn retfærdighed ved at forstå det således. Lehmann var netop i denne forstand yderst historiebevidst, og hans opfattelse kan kun sporadisk sammenlignes med oplysningsfilosofiens, der satte samtidens menneskeskabte fornuft som dommer over fortiden.

Indtil videre har jeg kun talt om Orla Lehmanns historiesyn som en éntydigt bestemmelig størrelse. Det er det imidlertid ikke, hvilket jeg nu vil komme nærmere ind på. Ud over en tydeligt bestemmelig Hegel'sk periode er Lehmann, især i sine yngre år, først påvirket af en næsten ren, omend ikke særlig dybtgående organisk historieforståelse. Kun kort tid efter uddybede Lehmann sit organiske historiesyn, men var da samtidig i modsætning til dette under indflydelse af Oplysningsstidens nutidsorienterede syn.

Man kunne måske sige, at Hegels historiefortolkning bliver det punkt, hvori Lehmann igen kan forene sine tidligere diffuse opfattelser, men samtidig må man være opmærksom på, at billedet sløres af i hvert fald visse taktiske overvejelser, som en del af Lehmanns historiske udsagn må formodes at stå i forbindelse med.

Da Lehmann under mærke i 1832 skriver sine første bidrag til Maanedsskrift for Litteratur, er han tydeligt påvirket af organismefilosofien. Man kunne måske sige, at han ikke godt kunne være andet, så fremherskende som denne tankegang var på dette tidspunkt, men alligevel formår han, som jeg allerede har antydnet, netop ud fra dette synspunkt at hævde sin opfattelse af nutidens ret. I anmeldelsen af »Om de danske raadgivende Provindsialstænders Væsen og Værd« af F. A. Holstein skriver Lehmann, at stænderne ikke er meget værd, hvis de ikke indgår i en organisk forbindelse med folkets historiske udvikling:

»Men er det ikke Folkets ramme Alvor med kjærlig Omhu at opelske [frihedens træ], da nytter det kun lidt, at vor ædle Konge planter det iblandt os, – den første Østenvind vil dræbe det ... men hvis derved ingen hemmelig Trang i Folkets Bryst blev tilfredsstillet, da vilde dets rette

⁴ Hegels forhold til organismetænkningen kan næppe siges at være færdigbehandlet. Væsentlig støtte for det synspunkt, at Hegels historiefilosofi ligger i udpræget forlængelse af organismefilosofien, har jeg fundet i Ideologihistorie I, især s. 44-49.

⁵ Se herom nedenfor s. 57.

Time ei endnu være kommen, da vilde det i kold og ufrugtbar Betydningssløshed staae som et fremmed Agregat og ei i organisk Virksomhed sammensmelte med Folkets aandelige Tilvær«. (Maanedsskrift for Litteratur, Bind VII, 1832, s. 159).

Men hvor lidet dybt Lehmanns organismeprægede sprogbrug stikker, viser sig i hans behandling af den danske nationale individualitet i samme anmeldelse. Han tager under indtryk af den tyske filosofis syn på folkene, afstand fra Oplysningstidens almenmenneskelige betragtninger. Det danske folk er efter Lehmanns mening modent til at blive indført i den række af nationer, hvor folket har medbestemmelse, ikke ud fra betragtninger over »en almindelig Udvikling af de menneskelige Evner«, men fordi en lang historisk tradition har givet det danske folk en individualitet og nationalfølelse, som berettiger det til en sådan medbestemmelse.

Imidlertid vil Lehmann ikke i denne sammenhæng betone den nationale individualitets organiske udvikling. Han vil blot ved at pege på individualiteten over for organismetænkende skeptikere argumentere for det liberale standpunkt, at nutidens statsliv ikke er i overensstemmelse med denne individualitets stade, og at Danmark derfor savner »Selvbevidsthed«. Lehmann sigter altså mod en ændring i statslivets form, og den nationale individualitet, som måtte findes i nationen eller folket i hvilende form, interesserer ham egentlig kun som argument, ikke som sådan.

Lehmann bruger et sprog, der i mangt og meget ligner det organismefilosofiske, men det har næppe været nogen dyberefølt bestanddel af hans historiske og politiske tankeverden. Alligevel faldt sprogbrugen ham lige for, dels fordi det var den tankeverden, han var blevet opdraget i, og dels fordi han derved talte et sprog og kunne bruge nogle argumenter for sin liberale holdning, som hans publikum måtte forventes at kunne forstå og goutere.

I Maanedsskrift for Litteratur, Bind VII, 1832, anmeldte Lehmann også B. Einarssons skrift »Om de danske Provindsialstænder med specielt Hensyn paa Island«. Kendetegnende for Orla Lehmanns brug af organismetænkningen i liberalismens tjeneste er den anke, han rejser mod skriftet, at Einarsson til anmelderens »Forundring« ikke har lagt vægt på, at islændingene med deres rige historie må nære en hemmelig længsel efter en genoplivelse af det 800 år gamle ting; en sådan genoplivelse ville efter Lehmanns opfattelse »forene deres Fortid med deres fremtidige Forhaabninger« (s. 534-35).

Og i sin konklusion på denne indvending definerer Lehmann sin interesse for historien på en måde, der nærmest må betegnes som

programmatisk. Den tankegang, han her afslører, viser, at kampen for ham egentlig ikke stod imellem en organisk og en ikke-organisk historieopfattelse, men snarere drejede sig om kampen mellem to væsensforskellige tolkninger af den samme organiske udvikling, en reaktionær og en progressiv tolkning: »Disse Antireformers [d.v.s. konservative personer] søge stedse deres Støtte i Fortiden, og fra deres historiske Standpunkt, som de dog gjerne vælge temmelig vilkaarligen, prædike de mod Conclusioner uden Præmisses mod en Fremtid, der ingen dybe Rødder har i hvad der bestod i Fortiden. Forsaauidt deler ogsaa Anm. deres Anskuelse, og, i Sandhed, hvis man blot ville bygge paa Theorier uden nogen factisk Grundvold, da vilde man neppe lade sig nøie med det, som nu vist vil modtages med almindelig Glæde og Taknemmelighed [dvs. provinsialstænderne]. At man deraf søger kraftig Holdning og Besindighed af denne historiske Betragtning, vil Enhver billige; men vil man derfra hente Grunde imod enhver Forbedring, da er det godt, naar ogsaa vi fra Fortiden kunne hente Argumenter for vore Forventninger«. (Sst., s. 535-36).

Allerede to år senere er Lehmanns opfattelse af historien som en organisk sammenhæng mellem konge og folk og mellem fortid og nutid rystet, og man kan sige, at mulighederne for, at han konfliktløst kunne hente argumenter for sin liberale stræben i den organiske historieopfattelse, ikke længere var til stede. Grunden hertil er ikke svær at gætte. En række af de fordringer, han i 1832 havde stillet til provinsialstænderne, var ikke blevet gennemført; de to kongerigske stænder var således blevet adskilt. Og den for Lehmann så overordentlig vigtige »offentlige mening« havde været ude for alvorlige tilbageslag; dette var allerede sket med landsforvisningen af A. F. Tscherning og blev yderligere understreget af det »kongelige« svar, Trykkefrihedsadressen fik i 1835.

Da Lehmann ikke længere kunne se den politiske udvikling i Danmark som en organisk udvikling, der via stænderinstitutionen fredeligt ville erstatte enevælden med en folkelig medbestemmelse og selvbestemmelse, blev han ved midten af 1830'erne politisk mere radikal. Dette giver sig udtryk i en blandet historieopfattelse, der på en og samme tid gav mindre plads for det historisk tilblevne og blev kendetegnet af en vis uddybning af den organiske historieforståelse, som han havde opnået gennem sit nærmere bekendtskab med den tyske filosofi under studieopholdet i Berlin. Et eksempel på denne uddybning er den opfattelse, Lehmann giver udtryk for i en artikel »Rückblicken auf Dänemarks neuere und neueste Geschichte« i *Augsburger Allgemeine Zeitung* i 1834. Han giver ifølge Degn⁶ her udtryk for, at han vil skabe en forbindelse mellem det

⁶ Degn: Anf. arb., s. 20.

universelle (altså de liberale ideer) og det partikulære (altså det danske folk i dets ejendommelige historiske udvikling), og at han vil skabe en forbindelse mellem det principielle og det traditionelle i den praktiske politik. Men Lehmann opfatter nu det folkeligt ejendommelige som en selvstændig kraft, som politikerne må tage hensyn til og ikke som i 1832 blot som et argument for udviklingen af statsforfatningen:

»Der wahre Politiker aber wird dabei nicht übersehen, dass nur in der selbständigen und nationalen Entwicklung jedes einzelnen Volkes, nur in der Frische und Fülle des sich überall eigentümlich gestaltenden Lebens Heil für die Gegenwart und Bürgerschaft für die Zukunft zu suchen sei.« (Augsburger Allgemeine Zeitung, nr. 52, 1834; her citeret efter Degn, anf. arb., s. 20).

Omvendt må vi som eksempel på en radikaliserings i historiesynet nævne Lehmanns opfattelser i anmeldelsen af Welhavens digt »Norges dæmring« i Dansk Litteratur-Tidende for 1835. Hvor Lehmann i 1832 kritiserede Einarsson for ikke i tilstrækkelig grad at inddrage Islands tidligere historie, rejser Lehmann i denne anmeldelse en næsten modsat kritik af Welhaven for ligesom Oehlenschläger, Grundtvig og alle deres efterlignere i Danmark at ville ty til en »oldtidens Nat«.

Lehmann mener således ikke, at der i Norge – og det må naturligvis også gælde Danmark – kan blive tale om at forbinde fortiden med nutiden, således som han i 1832 mente det om Island. I 1835 har han kun hånlige ord tilovers for en sådan bestræbelse: »Thi naar han [Welhaven] udbryder »Hvad Norge var, det maa han atter vorde«, og vi nu spørge, hvad Norge da var, da vide vi intet andet Svar, end: en »Ødegaard«, hvor »alt var fælles Mark og Græsbund« beboet af Taager, Ulve og en vild Flok Barbarer, der ei blot »nød Livets Phænomener raat«, men som ogsaa raat aad Kjød og Rødder. Skal Norge vorde, hvad det engang var, da har vor Digter Uret« (Dansk Litteratur-Tidende for 1835, nr. 20, s. 317-18).

Her må man dog være opmærksom på, at der i denne kritik hos Lehmann også lå en begrundet frygt for, at der blandt nordmændene (inklusive Welhaven) skulle udvikle sig en afstandtagen fra perioden, hvor Norge tilhørte Danmark, en periode, som Lehmann mener har været uundværlig for den norske statsdannelse og for udviklingen af norsk kultur.

Den samme kritik af den danske guldalderdigtningens optagethed af oldtiden gentages i skriftet fra 1836, »Trykkefrihedens Indskrænkning«: »Nutiden frembød ikke Andet, end Fornedrelse og Elendighed: hvad Under da, om det [dvs. syge danske folk] vendte Blikket bort fra samme og flygtede hen blandt Oldtidens dunkle Skikkelser, for i Beskuelsen af en

formeentlig Fordums Storhed at glemme den nærværende Lidenhed«. (Kjøbenhavnsposten 1836, 12. februar 1836, nr. 43, s. 169].

Denne fremhævelse af samtiden på bekostning af historien fremgår også af et andragende til Trykkefrihedsselskabet i 1838. Her må man dog være opmærksom på den sammenhæng, Lehmanns argumentation indgår i. Han ønsker i dette skrift at fremme kampen for, at alle aviser kunne få ret til at bringe udenrigs- og indenrigspolitiske nyheder. Adgangen hertil var jo begrænset til de censurerlagte, privilegerede blade. Derfor er det kun naturligt, men altså muligvis skærpet af selve det behandlede emne, når Lehmann her fremhæver samtidens historie som den absolut primære.

Hegel

Det er vanskeligt med absolut sikkerhed at fastlægge, hvornår Lehmanns skifte til en mere Hegel'sk historieopfattelse, der igen kunne samle fortid og nutid i en meningsfuld enhed i hans tankeverden, egentlig sker.

Man må nok pege på, at Lehmann på sin studierejse til Berlin i 1833 kom i kontakt med den Hegel'ske lære. Den måde, han i sine erindringer latterliggør visse af Hegels epigoner på, betyder ikke, at han hverken dengang eller senere var upåvirket af Hegels tanker.⁷ Fra og med dette tidspunkt kan man i hvert fald sporadisk finde formuleringer hos ham, der tyder på inspiration fra Hegel, men man skal helt frem til 1843 før Hegels opfattelse fuldstændig vinder indpas i hans idéverden.

Allerede i 1834⁸ og 1835 kan man finde udtalelser af Lehmann, der tyder på, at han har indoptaget Hegels verdenshistoriske udviklingsskema i sin tankeverden. F.eks. når han i 1835 skriver: »Anmelderen [d.v.s. Lehmann] troer, at det 17de og 18de Aarhundredes Absolutisme er et væsentligt Led i Verdenshistoriens store Udviklingsproces«. (Dansk Litteratur-Tidende for 1835, nr. 20, s. 321). Sikkert er det også, at man med Povl Bagge kan slå fast, at Lehmann lader sig inspirere af Hegel, da han i sin Stavnsbåndstale i 1838 hævder fæsterbefolkningens fælles ejendomsret til den fæstede jord.⁹ I forsvarstalen for Højesteret i 1842

⁷ Disse mindre Hegel'ske ånder, der gav Lehmanns »temmelig levende Sands for det Komiske rig Næring«, kan man læse om i *Efterladte Skrifter*, Bind 1, s. 122-23. Den liberale hegelianer Gans afskrives imidlertid ikke i erindringerne; det er de konservative statshegelianere med deres evige bevisførelse for Prøjsens ret til lederskabet i Tyskland, han latterliggør, og som han måske også allerede i 1833 fandt tåbelige.

⁸ Det er således et Hegel'sk syn på absolutismens fortjenester, Lehmann forfægter, da han i 1834 i nr. 52 af *Augsburger Allgemeine Zeitung* skrev, at den havde »alle Ungleichheiten ausgeglichen, alle Partikularitäten erdrückt, und so eine Einheit des Staats, eine Allmacht des Staatswillens begründet«; her citeret efter Degn: *Anf. arb.*, s. 21.

⁹ Povl Bagge: *J. N. Madvig. Et mindeskrift*. Kbh. 1955, s. 148.

(efter talen på Falster i 1841) bliver den Hegel'ske tankegang mere tydelig. Det enkelte handlende individ og selve historien ses her som styret af en højere magt, Hegels verdensånd, eller som Lehmann kalder den, »Verdensstyrelsen«: »Thi det er ikke i Consequents af Kongeloven og ikke i Kraft af hans [dvs. Frederik den Sjettes] Qualitet som souverain Fyrste, men det er som Menneske, at han 'med Begeistring opfattede og troligen understøttede den Sag' [dvs. bondereformerne], som Tidsaanden, som Verdenshistorien og Verdensstyrelsen havde gjort til hiin Tids Opgave« (Orla Lehmanns Forsvarstale, holdt for Høiesteret ... Onsdagen d. 19de Januar 1842. Kbh., 1842, s. 70). Men det er som sagt først i året 1843, at den Hegel'ske historietolkning fuldstændigt slår igennem hos Lehmann.

En af de vigtige grunde til, at Lehmann tidligt forlod troen på den rolige, organiske udvikling, var hele det nationale problems udvikling. Endnu så sent som i 1838 og ved tronskiftet i 1839 kunne Lehmann forestille sig en konstitutionel udvikling i kongeriget uden at måtte stille spørgsmålet om Slesvig øverst på dagsordenen. Men i hvert fald med proklamationen af Ejderpolitikken i 1842 blev to af mulighederne i Lehmanns historiesyn stærkt begrænset.

Lehmann kunne for det første ikke nøjes med den i folket hvilende individualitet, nationalfølelsen, når det gjaldt den stadig voksende spænding i Slesvig. Dette ligger ganske godt i forlængelse af hans historiesyn helt fra 1832, hvor han nok berømmer individualiteten, men tvivler på den som selvstændig kraft. Efterhånden som striden i og om Slesvig stadig skærpedes, måtte Lehmann mere og mere forlade enhver tro, han måtte have haft på, at den nationale individualitet ved egen kraft kunne bevare sig selv over for det tyske. For Lehmann var den nationale ejendommelighed ikke i sig selv kraftig nok til at forsvare sin ret. Eksemplet Slesvig måtte vise ham, at hvis ikke en mere handlekraftig magt, en mere bevidst magt greb kraftigt ind, var det muligt, at en anden kultur kunne ødelægge og fortrænge den danske. Den kraft og selvbevidsthed, Lehmann efterlyste, kunne han kun finde ét sted, i staten. Derfor måtte staten stå over det organisk tilblevne, nationen. I dette spørgsmål kunne han øse af den tyske filosofi, og især af Hegel, der opfattede staten som et idealt begreb. Staten var ikke noget konkret, ikke lig kongen eller kongens riger og lande, ej heller lig regeringen eller sprogområdet. Den danske stat var i Lehmanns tankeverden en abstrakt Hegel'sk idé om nogle oprindeligt givne rammer, som for enhver pris måtte opretholdes omkring det organiske, nationalt folkelige liv, hvis ikke den nationale individualitet skulle gå tabt.

Senest i 1842, hvor Lehmann definerede rammerne om denne stats-

dannelse som lig med Ejder-grænsen, blev hævdelsen af den danske stats historiske ret af stor betydning for ham. D.v.s at der også fra dette udgangspunkt skete en yderligere tilnærmelse til den Hegel'ske tankeverden.

Lehmann mente dog nok, at heller ikke den danske stat i virkeligheden var stærk nok til at forsvare sin ret, hvis den blev truet udefra. Oprindelig var det derfor naturligt for ham at udvikle sine ideer om én nordisk nation. Og i slutningen af 1830'erne var den nationale situation endnu ikke mere skærpet, end at han kunne sysle med ideer om at lade den danske statsdannelse gå op i den højere nordiske enhed, bl.a. for ad denne vej lettere at nå til en konstitutionel forfatning. Det er en antydning af tanker om sådanne planer, Lehmann giver i sin artikel om sammenlægning af de kongerigske stænder i 1838: »Men istedet for at skille det Danske ad ... burde vi stræbe efter at lade det Danske gaa op i den høiere Eenhed, hvori det har sin rod og hvori det først vil finde sin Fuldendelse; det Skandinaviske, det Nordiske«. (Dansk Folkeblad, 20. Juli 1838, nr. 20, s. 80).

Den logiske videreudvikling af dette synspunkt måtte vel være, at såfremt der i virkeligheden kun var én nordisk nation, så burde der vel også kun være én nordisk stat. Lehmann fremsætter dog kun sjældent synspunkter, der peger i denne retning. Stærkt medvirkende hertil kan det selvfølgelig være, at han af hensyn til den danske lovgivning ikke kunne fremsætte sådanne tanker offentligt.

Tættest på at formulere ønsket om én nordisk stat kommer Lehmann derfor af gode grunde kun i et privat brev fra nogenlunde samme periode. I dette brev til P. Hjorth Lorenzen fra 1839 er det imidlertid vanskeligt at skelne skarpt imellem nationale og liberale motiver. Og det er næsten umuligt at afgøre, hvor stor en del af Lehmanns argumentation der er øjeblikksbestemt af taktiske hensyn i forhold til den endnu ikke dansk-nationale P. Hjorth Lorenzen, som på dette tidspunkt synes at frygte den danske Kongelovs mulige udbredelse til Slesvig mere end alt andet. Alligevel mener jeg, at man må se Lehmanns udtalelser i dette brev som en bekræftelse af, at han i hvert fald på dette tidspunkt ikke af hensyn til den danske nationalejendommelighed eller statsautoritet stod helt fremmed over for tanken om en egentlig nordisk statsdannelse. Hermed fjerner jeg mig i en vis udstrækning fra Degns synspunkt, at Lehmann aldrig var villig til at ofre den danske stat på Nordens alter.¹⁰

Lehmann udtrykker sit synspunkt på følgende bombastiske måde: »Wie wenig ich ein Stockdäne bin, ersehen Sie daraus, dass ich nichts

¹⁰ Degn: Anf. arb., s. 130.

dagegen habe, dasz diesz jetzige Dänemark, das nichts ist, als ein Familienfideicommiss, als ein Gütercomplexus des holstein-oldenburgischen Hauses, untergehe; – der grosze scandinavische Volksstamme, der einst eine grosze welthistorische Rolle spielte (der die Küsten der Ostsee beherschte und cultivirte, die englische Freiheit gründete, an der Spitze der Kreuzzüge stand, die Reformation rettete) – und der einmal wieder auftreten wird als ein eigenes, einiges weltgültiges Moment in der Entwicklung des Menschengeschlechtes – der wird nie vergehen, aber kräftiger und schöner aus dem Tode dieses dynastischen Wirwarrs erstehen. Dänemark, Norwegen und Schweden, das sind seine Factoren – Finnland und Schleswig, das sind bestrittene Teile desselben, und sowie ich, wenn ich könnte, die ruszificirung des ersten bestreiten würde, so bestreite ich, dieweil ich es kann, die Germanisirung des letzten. Ob Schleswig nun dem groszen nordischen Freistaate, oder dem germanischen Staatenbunde angehören will, das darf nur Schleswig entscheiden, aber die Entscheidung soll frei und offen sein« (Udateret brev (efter 20.4.1839), trykt i Lauridsen: Da Sønderjylland vaagnede, Bind IV, Kbh. 1916, s. 249-55).

Senest fra 1842, hvor Lehmann udvikler den ejerdanske tanke, bliver det nok mere og mere klart for ham selv, at disse »højtflyvende« tanker om en nordisk enhed som forsvar mod Slesvigs »Germanisering«, ikke var tilstrækkeligt svar på den akutte strid om Slesvig. De folkesuverænitetsprægede tanker om Slesvigs selvbestemmelsesret, Lehman fremsatte i 1839 – såfremt man ikke anser dem for fremsat alene til benefice for Lorenzen – blev hurtigt forladt til fordel for en fremhævelse af den danske stats historisk underbyggede overhøjhedsret over Slesvig.

Også i 1843 kunne Lehmann tale om sin lyst til at spille va banque med hele det nu oldenborg-russiske kleresi som indsats,¹¹ men efter at

¹¹ Udtrykket forekommer i Lehmanns brev til Carl Ploug fra Paris i marts 1843. Trykt i Af Orla Lehmanns Papirer, s. 77-78. Hvad Lehmann helt nøjagtig har haft i tankerne hermed er ikke ganske klart. Det er muligt, at han blot har tænkt på det russiske arvekrav i forbindelse med Holsten. Mere sandsynlig er det dog nok, at han igen har tænkt på de ret alvorlige konsekvenser af en formæling mellem Christian VIIIs søstersøn, prins Friedrich af Hessen-Kassel, og en russisk prinsesse, som han i sit brev til Ploug fra den 28. februar 1843 (trykt sammesteds, s. 75-77) rider op. Lehmann skriver i dette brev, at den nævnte skandinaviske artikel på fransk netop var blevet skrevet for at modvirke et sådant arrangement, men at dette nu har vist sig at være for sent. Lehmann frygter derfor, at der vil komme »en russisk Bojar paa den danske Trone«. Og han opfordrer Fædrelandet til hver dag med kulde og moderation at slå på, at den danske enevoldskonge ikke havde ret til uden nationens samtykke at ændre den grundlovmæssige arvefølge. De danske arveforhold var yderst indviklede, men det er under alle omstændigheder svært at se, hvorpå Lehmann bygger sin påstand om denne angiveligt ulovlige ændring af arvefølgen. Hele dette for Lehmann så alvorlige problem løstes dog allerede i 1844, da prins Friedrichs russiske kone døde barnløs.

have taget forsvaret af Danmark til Ejderen på sin politiske kappe kunne disse tanker ikke være andet end politiske griller og øjeblikkstemninger. Den Lehmann, der fremtrådte offentligt, kunne – helt bortset fra lovgivning og censur – ikke tillade sig noget hasardspil om den danske stat. Selv om Lehmann principielt mente, at man udmærket kunne og burde skille kongen fra staten, må han stillet over for den skærpede konflikt om Slesvig – i hvert fald i sit stille sind – havde indrømmet, at vejen til Slesvig for øjeblikket ikke gik over Norden, men nødvendigvis på grund af det korte tidsperspektiv over den danske stat, ja, tilmed over den danske kongemagt.

Hermed afskæres endnu en mulighed i Lehmanns historiesyn. Ikke blot måtte han sætte staten i stedet for en organisk udvikling af forholdene i Slesvig, men han måtte også sætte den danske stat i stedet for sin tro på, at en rolig organisk udvikling hen imod nordisk enhed kunne bliver den overordnede faktor i kampen om Slesvig. Ejderpolitikken førte altså en række af statsnødvendigheder med sig, og set fra denne synsvinkel var det derfor naturligt, at Lehmann måtte nærme sig den Hegel'ske historiefilosofi stadig mere.

Efter at Lehmanns studieophold i Paris var slut, rejste han videre til Italien sidst på foråret 1843. Da han her mødte maleren Constantin Hansen – som på dette tidspunkt ville ansøge om at få overdraget udsmykningen af universitetet i København¹² – blev han straks grebet af ideen om at give København et »nordisk« universitet med billeder hentede fra verdenshistorien og Nordens særlige historie.

I et brev, der mest af alt ligner en afhandling, til Constantin Hansen fra begyndelsen af sommeren 1843, opruller Lehmann i begejstrede vendinger sin version af, hvordan verdenshistorien skal forstås, og hvordan den skal male. Det er muligt, at Lehmann allerede tidligere havde læst Hegels historiefilosofiske forelæsninger, men den begejstring, hvormed han i dette brev omsætter Hegels ideer til »maleri«, tyder i det mindste på en meget inspireret genlæsning hvis ikke på en nylæsning. For at inspirationen skulle brede sig også til den udførende kunstner, sendte Lehmann lidt senere Hegels *Philosophie der Geschichte* som gave til Constantin Hansen.¹³

¹² En Brevveksling mellem Constantin Hansen og Orla Lehmann, udg. ved Henny Glarbo, Kbh. 1942; se Glarbos indledning s. VI.

¹³ Constantin Hansen takker for gaven i et brev til Lehmann, dateret Rom, d. 7. Settembre 1843. Henny Glarbo siger i indledning til *En Brevveksling mellem Constantin Hansen og Orla Lehmann*, s. IX, at Lehmann kom lige fra sit studieophold i Berlin og bl.a. medbragte Hegels *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*. Her tager Glarbo dog fejl. Lehmanns rejse i 1842-43 gik direkte over Hamborg til Paris. Lehmanns studieophold i Berlin fandt sted i 1833, som jeg allerede har nævnt, se bl.a. ovenfor s. 52.

I sit brev til Constantin Hansen skriver Lehmann, at han har forsøgt at forestille sig universitetets udsmykning som gennemløbet af den Hegel'ske »røde Traad«. I tolv verdenshistoriske og tolv nordiske billeder, der betragtes som individuelle afspejlinger af verdenshistoriens udvikling og med kristendommen i det centrale felt, skal beskueren kunne følge »Verdenshistoriens Tanke som den guddommelige Fornuftigheds fyldige Aabenbarelse« fra Orientens morgenland, over de store religioner til Grækenland og Rom, til kirken, feudalismen, reformationen frem til absolutismen og endelig op til nutiden. Alle disse momenter af verdenshistorien ser Lehmann altså som fornuft, som »Guds Finger, den dybe Fornuftighed og høje Nødvendighed i Begivenhedernes underfulde Vexel«. ¹⁴

Helt i overensstemmelse med Hegel vil Lehmann fremstille disse ideer ved i malerierne at lade dem konkretisere af de store personligheder, der har virket til at omsætte ideen til praktisk liv. Både Cæsar, Frederik Barbarossa og Napoleon er naturligvis centrale skikkelser.

Ved hjælp af Hegels skema har Lehmann nu også fundet ny mening i Nordens og dermed også i Danmarks historie. Og hans følelse af nutidens forbundethed med historien bliver nu for første gang så stor, at han som et af de tidligste nordiske billeder vil fremstille Leire Ting, et af flere tydelige beviser i dette brev på, at Lehmann med Hegel fandt enhed i historien og mellem fortiden og nutiden. Ikke således at forstå, at han ønskede en tilbagevenden til fortiden, dertil satte han for stor pris på udviklingen af staten, som han anså som »fornuft«. Men hvor han før kun beklagede guldalderdigtningens optagethed af »Oldtidens Nat«, vil han nu hente inspiration til visse sider af et konstitutionelt Danmark direkte i sin egen opfattelse af Nordens og Danmarks udvikling fra de ældste tider. Billedet skal naturligvis forestille et »folketing«, hvor en bonde taler hårde ord til kongen. Ligheden og den nordiske ånd får herved rødder langt tilbage i historien.

Der er meget i Lehmanns fremstilling af den nordiske civilisations selvstændige udvikling, der peger i retning af Grundtvigs visioner. Og det er da formentlig heller ikke forkert med Henny Glarbo ¹⁵ at pege på dette,

¹⁴ Man kan derfor ikke være enig med Degn, når han i anf. arb., s. 128 skriver: »So viel Lehmann von der öffentliche Meinung hielt, für ein zahlenmässigen Mehrheitsprinzip war er nicht zu haben. Er versucht die Schwierigkeit zu lösen, indem er über den subjektiven Vernunftsanschauungen doch eine normgebende Vernunft erkennt, die offenbar zusammenfällt mit der Staatsidee als einer Zusammenfassung aller Kräfte zum Fortschritt. Er hätte sie mit Hegel Weltvernunft nennen können und als objektives Vernunftgesetz das Allgemeinwohl – geistig und materiell – verstanden. Aber alles das bleibt bei ihm unklar«.

¹⁵ En Brevveksling mellem Constantin Hansen og Orla Lehmann, indledningen s. VIII-IX.

men man må være opmærksom på, at Lehmann ikke anfører Grundtvig blandt de kilder til sit syn på Nordens historie, som han nævner i sit brev.¹⁶ Der er efter min mening også snarere grund til at tro, at Lehmanns fremstilling i disse billedforslag mere er en selvstændig udvikling af de tanker, han tidligere havde gjort sig om Nordens historie (og som genspejles i brevet til P. Hjorth Lorenzen fra 1839) og en mere selvstændig overførsel af Hegels tanker om verdenshistorien på dens afspejling i den nordiske historie. Desuden må det bemærkes, at Lehmanns syn intet indeholder af Grundtvigs fjendskab mod den romerske og tyske civilisation.

Med udgangspunkt i Hegel mente Lehmann naturligtvis, at ingen nation kan være den almindelige verdenshistoriske udvikling foruden. Det er derfor denne opfattelse af verdenshistoriens selvstændige gennemslag i Nordens historie, der går igen i Lehmanns tale ved det skandinaviske møde i Christiansborgs Ridehus i 1845, og som måske udtrykkes endnu klarere i hans forsvarstale i forbindelse med den sag, der blev anlagt mod ham for at have offentliggjort talen.

Lehmann siger i sin forsvarstale, at han ganske vist ikke hører til dem, der mener, at noget for at være godt må være gammelt, men siger videre, at det dog også for ham er et stort bevis for ideens berettigelse og borgen for dens endelige sejr, at den er så gammel som selve Norden.¹⁷ Det var altså ideen og ikke institutionerne Lehmann på Hegel'sk vis ville forfølge ned gennem historien, og som han mente havde givet sig udtryk i en række fælles nordiske fænomener: fælles indførelse af kristendommen, fælles kamp for protestantismen, overensstemmelse i retsinstitutioner i fælles modstand mod romerretten, sprogfællesskab og i det hele taget fælles kulturarv.

¹⁶ Kilderne til opfattelse af Nordens historie, som Lehmann nævner i brevet til Constantin Hansen, er *En nordisk Mythologie* af P. A. Munch og I. L. Heiberg – F. Magnussens oversættelse af begge *Edda'er* – F. Petersens behandling af *sagaerne* – og *Oehlenschlägers Nordens Guder*. Brevet er trykt i *En Brevveksling mellem Constantin Hansen og Orla Lehmann*, s. 4-29, se s. 9.

¹⁷ I *Ridehustalen og Forsvarstalen* udvikler Lehmann offentligt sine tanker om den Nordens ånd, som Degn efter min mening burde have henført til Hegel fremfor til det, han opfatter som romantik, se ovenfor s. 47. – Det kunne være fristende at følge Henrik Becker-Christensen og hævde, at Lehmanns stærke fremhævelse af den historiske baggrund for Nordens enhed kunne skyldes et nødvendigt taktisk hensyn i forsøget på at fastholde og videreudvikle alliancen med de mere organismefilosofiprægede ældre åndskoryfæer, som 1843 havde dannet Skandinavisk Selskab. Jeg mener imidlertid, at dette kun kan være en underordnet del af forklaringen. Det er meget mere ligetil at se Lehmanns udtalelser i 1845 som en videreførelse af det Hegel-inspirerede syn på Norden, som han havde udviklet i 1843. Se Henrik Becker-Christensen: *Skandinaviske drømme og politiske realiteter 1830-1850*, Aarhus 1981, s. 124 ff., hvor han hævder, at den radikale skandinavist Lehmann måtte lægge en dæmper på sig for ikke at sprænge det nye Skandinavisk Selskab, som en række fremtrædende personligheder havde dannet efter forbudet mod Skandinavisk Samfund.

Efter Lehmanns opfattelse var det Nordens ånd, der på ægte Hegel'sk vis nærmest bag ryggen af de handlende personer havde sat sig igennem i hele Nordens Historie: »Men Maalet var Nordens Eenhed. At dette Øiemed maaske ikke var de handlende Personer bevidst; at der ihvertfald deri blandede sig Motiver af en mindre ophøjet Natur, gjør Intet til Sagen; thi enhver ikke aandløs Betragtning af Verdenshistorien viser, at denne forfølger sine store Formaal ubekymret om og uforstyrret af alle de smaa Hensigter, hvori de menneskelige Idrætter krydse hinanden, – at den benytter dem til at fuldburde sin Villie, uden at de vide hvad de gjøre, ja medens de tro at arbejde for det Modsatte. ... Derfor gjør det heller Intet til Sagen, hvilke personlige Grunde der have drevet f.ex. Carl X eller Carl XII til deres Erobringstog mod Danmark; thi ihvertfald have de gjort det i Eenhedsideens Tjeneste... At Nordboerne have hadet og myrdet og actioneret hinanden modbeviser altsaa ikke den Paastand, at de have gjort det i Enhedsideens Tjeneste« (Lehmanns Forsvarsskrift, Kjøbenhavn 1845. Særskilt Aftryk af Fædrelandet, passim).

Hvor gik så grænserne for den Nordens ånd, der skulle sejre engang? Den gik ved Ejderen, fordi Slesvig kulturelt set hørte til Norden,¹⁸ og fordi Slesvig fra arilds tid hørte til Danmark, som Lehmann sagde i sin tale i Kasino d. 11. marts 1848.¹⁹ Det er rigtigt med Degn²⁰ at hævde, at Lehmanns syn på Slesvig med Ejder-politikken ikke tager hensyn til den organiske udvikling i Slesvig, der havde gjort denne provins til et halvt tysk, halvt dansk land. Lehmanns holdning d. 11. marts 1848 er derimod godt i tråd med Hegel. Den individuelle danske statsdannelse, der i dette tilfælde måtte stå over folkesuveræniteten i en enkelt provins (bemærk modsætningen til holdningen i 1839 i brevet til P. Hjorth Lorenzen) i

¹⁸ I artiklen »Om en Forening af de danske Stænders tvende Afdelinger«, Dansk Folkeblad, 4. Aargang, 20. Juli 1838, udtaler Lehmann om Slesvig, at det aldrig har været tysk len, men fra de ældste tider har hørt til Danmark. Blandt det, der adskiller Slesvig og Holsten, nævner Lehmann, at Romerretten gælder i Holsten, mens Jydske Lov gælder i Slesvig, og at det i Slesvig endog er forbudt at påberåbe sig de romerske lovbøger. Alligevel er det sigende, at Lehmann ikke på dette tidspunkt har inde i sine overvejelser at forlange en sammenslutning af de tre danske stænder. Dette hænger dog også sammen med, at Lehmann af hensyn til de demokratisk sindede slesvigere ikke kunne foreslå noget skridt, der muligvis ville bringe Slesvig nærmere den danske Kongelov. I talen »Danmark til Ejderen« fra 1842 udtaler Lehmann, at Ejder-grænsen er sat af »Naturen, Historien og Retten«, og han siger endvidere, at Slesvig fælles med Kongeriget har arveløgen, et demokratisk sind og materielle interesser, der drager det mod Norden, samt skandinavisk nationalitet og dansk sprog. Skaaltale ved Festen, 28. Mai 1842. Fædrelandet d. 30. Mai 1842.

¹⁹ N. L. Hvidt: Forhandlinger om Danmarks og Slesvigs constitutionelle Forening. Nr. 2. København 1848, s. 5.

²⁰ Anf. arb., s. 122.

staten²¹ var oprindelig givet (fra arilds tid) og havde gennem tilbageslag og momentane sejre bestået sin kamp mod det tyske. Parallellen til den forholdsvis blodige og magtsprogsprægede Nordens ånd ligger lige for. Kun stater på et tilstrækkeligt højt civilisatorisk stade og med viljen til at bruge magt i sin selvopretholdelse, havde efter Lehmanns og Hegels opfattelse ret til at overleve. Derfor skulle Nordens ånd og den danske stat nok sejre, men kun såfremt danskerne var villige til at kæmpe for dem.

Da Lehmann i 1846 holder sin tale i Roskilde Stænderforsamling om indførelse af en fri forfatning, er derfor den første fornødenhed for ham ikke længere friheden men den stærke stat: »Jeg kan for min Del forsikre, at hvad jeg savner her i Landet, er ganske vist et friskt og frejdigt og frugtbart Folkeliv, men i endnu højere Grad en stærk Regering. Jeg vilde kunne forstaa, at man lod sig imponere af Absolutismen, ja at man med god Villie kunde slutte sig til den, naar den optraadte med Kraft og Glands, omstraalet af Krigens og Fredens Bedrifter, Kjærlighed vækkende eller Frygt indgydende. Men jeg vil spørge Enhver – Enhver uden Undtagelse – om det er saaledes Enevælden viser sig for os«. (»Om Indførelsen af en fri Forfatning«, her citeret fra Efterladte Skrifter, Bind 3, s. 192).

For at få denne stærke regering så hurtigt som muligt, krævede Lehmann derfor folkelig medbestemmelse. Og han er samtidig villig til at ofre udvidelsen af valgretten, når blot valgbarheden bliver fri, for at det nye så nøje som muligt kunne slutte sig til det bestående, så at »kontinuiteten, den organiske Sammenhæng vilde kunne bevares«.

Grunden hertil er naturligvis, som Lehmann siger i sidste del af sin tale, at den danske stat var så ulykkelig ikke at være ordentlig afsluttet. Derfor måtte konstitutionsspørgsmålet og Slesvig-problematikken finde en samtidig løsning, og det kunne gerne for ham være en organisk løsning, fremfor en principfast løsning med hensyn til konstitutionen, når blot staten ihvertfald derved blev styrket. Men styrkelsen af den danske stat måtte naturligvis først og fremmest komme fra folket. Såvel i 1846 som i talen d. 11. marts 1848 udtrykte Lehmann sin historiske begrundede

²¹ Se Casino-talen, 11. Marts 1848 hos N. L. Hvidt, anf.værk, s. 6, hvor Lehmann siger: »Vi vilde endelig svare: at hvis Endeel af Slesvigs Indvaanere nu skulde have Lyst til at sønderbryde det danske Rige og omgjøre Europas Statsret, da er dette meget sørgeligt –, den bitre Frugt af tusinde Feil og af slet Regimente; men at selv efter de yderste Conseqventser af Folkesuverainitetens abstracteste Princip, ingen Stat i Verden nogensinde har erkjendt eller nogensinde kan erkjende, at en enkelt Provinds, endsige da en enkelt Deel af en enkelt Provinds, efter eget Tykke kan løsrive sig fra Staten, men at et saadant Foretagende efter alle Tidens Theori og Praxis og under alle mulige Regjeringsformer er Oprørsfærd, hvorimod den yderste Magtanvendelse er baade Ret og Pligt«.

frygt for, at enevældens kongemagt måske kunne være villig til at gå ind på en løsning, der førte Slesvig væk fra Danmark. Det var Lehmanns mening, at det danske folk i så fald ikke var forpligtet til at affinde sig med en sådan udvikling.

Det er derimod vanskeligt – hvis man, som jeg hidtil har gjort, opfatter Lehmanns synspunkter som seriøse – at forstå, hvad der muligvis to gange²² i selve året 1848 kunne føre ham til at godtage en deling af Slesvig som forhandlingsudspil. Man kunne naturligvis mene med historikeren A. D. Jørgensen, at det skyldtes Lehmanns og de andre nationalliberales »Mangel paa Sans for de historisk givne Forhold« og den mening hos dem, at de »med eet Slag kunne omdanne Folk og Riger efter vilkaarligt opstillede Læresætninger« (Danmarks Riges Historie, bind VI A, s. 419).

Jeg finder det dog vanskeligt ud fra det, der ovenfor er oplyst om den unge Orla Lehmanns historiesyn at godtage, at hans nationalliberale ideologi blot skulle bestå i »vilkaarligt opstillede læresætninger«. Da A. D. Jørgensen på dette sted med de historisk givne forhold mener Danmarks ret til Danmark til Ejderen, finder jeg det da også vanskeligt at se, hvori Jørgensens synspunkter egentlig adskiller sig fra Lehmanns historiske argumenter den 11. marts.

Selv om det ligger uden for denne artikels rammer, må jeg derfor anse det for usandsynligt, at Lehmann er gået ind på nogen delingstanke på grund af vilkårlighed. Det må have været en forståelig mangel på tillid til, at den trods alt svage danske stat kunne vinde krigen mod slesvig-holstenerne og Preussen i forening, og til at det gennem forhandlinger var muligt at få international accept af og garantier for et Danmark til Ejderen, som tvang Lehmann og de andre nationalliberale til at overveje en deling af Slesvig.

Lehmann i 1848 – en status

I foråret 1848 må det for Lehmann have set ud, som om nu endelig de tre historiske drivkræfter, hvis historiske ret han havde gjort så meget for at bevise, den slumrende danske folkeånd, den slumrende nordiske ånd og

²² Den første gang Orla Lehmann i 1848 efter slesvig-holstenske udsagn skal have været indstillet på en deling af Slesvig er ifølge Niels Neergaard i: Under Junigrundloven, Første Bind, Kbh. 1892, s. 165, allerede, da han den 22. marts havde et uformelt møde med den slesvig-holstenske deputation i Alfred Hages hus. Man skal her være blevet enig om at trække en eventuel grænselinie på et kort over Slesvig. De slesvig-holstenske forfattere, som Neergaard har disse oplysninger fra, har været enige om at betragte dette som en krigslist fra Lehmanns side. Det må det efter min opfattelse også have været, eftersom det er urimeligt at antage, at Lehmann på dette tidspunkt skulle have opgivet Danmark til Ejderen-politikken. Sammenlign iøvrigt Lehmanns egen fremstilling af mødet med den slesvig-holstenske deputation i Brev om Martsdagene 1848, Historisk Tidsskrift, 3. rk. VI, Kbh. 1867-69.

tidens konstitutionelle præg, skulle vinde. Omvæltningerne kom brat, og han mente senere også for brat, men for den Hegel'sk skolede Lehmann må i hvert fald den første del af udviklingen i 1848 have stået som ét stort bevis for, at hans historiesyn var rigtigt. At den ånd eller idé, han havde anet i Danmarks og Nordens historie fra de ældste tider til nutiden, nu faktisk var ved at sætte sig igennem i historien.

Vist var det et farligt historiesyn, fordi Lehmann lod historien være determineret af en selvskabt verdensånd, og fordi han selv i tilsyneladende beviser på det modsatte mente at kunne finde belæg for ideens virke i historien (se f.eks. Lehmanns behandling af Nordens enhed, ovenfor s. 58f.). Men man må ikke derved glemme, at det i Lehmanns selvforståelse ikke blot var tidsånden og tidens krav, der talte; det var i lige så høj og højere grad historiens overleverede idé, det kom an på.

Skal vi forsøge at konkludere, hvad Lehmanns historiesyn havde udviklet sig til i selve året 1848, vil jeg pege på følgende forhold: udviklingen af Orla Lehmanns Ejder-politik måtte nødvendigvis sammen med hans historiefilosofiske optagethed af Hegel løbe sammen i dét ene punkt: den stærke stat. Men Lehmann kunne ikke i sin samtid og forøvrigt stort set heller ikke i den tidligere danske historie identificere denne stærke stat med den enevældige kongemagt. Var den første fornødenhed en stærk stat, så var det for at skabe denne samtidig fornødent at inddrage »folket« i statsstyrelsen.

Jeg har i indledningen peget på, at Lehmann i årene fra 1832-48 kunne udvikle sit historiesyn uden at måtte tage større taktiske hensyn. Men det må her slås fast, at fastlæggelsen af Ejder-politikken i sig selv medførte, at Lehmann i stadig større udstrækning var tvunget til at tage politisk, taktiske hensyn, der kunne tilgodese kravet om at bevare Slesvig for Danmark.

En god del af Lehmanns hældning mod den Hegel'ske historieopfattelse – med dens vægt på den stærke stat – må derfor opfattes som taktisk bestemt af de nødvendige hensyn til Slesvigs bevarelse for Danmark.

Den anden faktor bliver den nationale enhed, der skulle gå op i og udfylde staten. Denne nationale enhed krævede dels en konstitution og dels en afgrænsning af statens geografiske rammer for at kunne blive virksom. Nationalstaten var altså fuldt udviklet som historisk nødvendighed i Lehmanns tankeverden i 1848.

Men i den nationale enhedstanke lå også en langt fra tilfældig vægt på enheden mellem alle stænder, klasser eller grupper i folket. Det var Lehmanns som de øvrige nationalliberales tanke, at det var middelstanden, der nu burde overtage styret, således som han udtrykker det allerede i 1832.¹ Men den skulle gøre sig fortjent til at få magten ved at tage

¹ Se Maanedsskrift for Litteratur, Bind VII, Kbh 1832, s. 156-57.

hensyn til den øvrige befolknings, især bøndernes rimelige behov.² Bag denne tankegang lå en række forestillinger om at den åndelige elite havde størst ret til statsstyret. Tanker som i denne form vel hentede deres inspiration fra Hegel og Fichte,³ men som havde rødder længere tilbage først og fremmest i den tyske idéverden. I 1848 var det endnu ikke gået op for Lehmann, at denne tanke om en slags oplyst elitestyre på basis af et udbredt klassesamarbejde var praktisk uigennemførlig.

Endelig kunne tanken om den »enhedslige« nationalstat ikke ganske overskygge Lehmanns helt oprindelige politiske holdning. Han var og blev liberalist. Den konstitutionelle forfatning med indførelse af borgerlige frihedsrettigheder, som han fra sin første fremtræden mente selve tiden og fornuften krævede, stod stadig på hans politiske program og var en integreret del af hans historiesyn i 1848. Men den uddybning, liberalismen havde fået med nationalismen og med den heraf afledte nødvendighed af den stærke stat, har for altid skilt den danske liberalisme fra f.eks. dens engelske forbillede. Hævdelsen af den stærke stat blev en politisk og ideologisk fornødenhed for de danske nationalliberale. Og denne fornødenhed har formentlig også vist sig i deres praktiske politik på en række områder.

Man plejer at pege på de danske nationalliberales manglende »laissez faire«-holdning som en slags anomali. Spørgsmålet er måske, om vi ikke i virkeligheden burde vende sagen på hovedet. Vi kan slå fast, at der i hvert fald blandt de yngre nationalliberale var en udpræget hældning mod den stærke Hegel'ske stat. Måske var det på tide at undersøge, hvor liberal den danske liberalisme nogensinde blev i dén statslige politik, som de nationalliberale efter 1848 havde en væsentlig del af ansvaret for.

Jeg mener således gennem min undersøgelse at have fundet belæg for, at Lehmanns historiesyn, der er så snævert forbundet med hans politiske opfattelse, nok til en vis grad – og især i ungdomsårene – var klart liberalistisk med sin vægt på samtidens fornuftbegrundede krav om en konstitutionel udvikling. Men samtidig er det påvist, at dette liberale

² Det er denne tanke, Lehmann udtrykker så skarpt i sin tale i Vejle 1860, hvor han siger, at forfatningen har villet »paalægge alle de Begavede, de Dannede og de Rige den Forpligtelse og den Nødvendighed at vinde Almuen ved agtelsesfuld og kjærlig Omhu for dens Vel. For denne Pris – men ogsaa kun for den – vil Aand og Dannelse og Formue endnu kunne hævde den Overvægt, der tilkommer dem i de offentlige Anliggendes Styrelse, og Rigsdagen kunne blive, hvad den bør være: En samling af Danmarks bedste mænd«. Her citeret efter Tale ved den danske Folkeforenings Sørgefest for Orla Lehmann af Hother Hage, Kbh. 1870, s. 35.

³ Til belysning af denne idé kan der henvises til den koncentrerede, men også meget inspirerende afhandling af Povl Bagge: *Akademikerne i dansk politik i det 19. århundrede*, Historisk Tidsskrift, 12. rk. IV, Kbh. 1970.

historiesyn brydes af en stadig større hældning mod Hegelianismen som underlag for det bestandigt mere fremtrædende behov for den stærke stat. Jeg har derved også fjernet mig fra en del af de konklusioner, Christian Degn drog i sit meget grundige stadium af Lehmanns tanker i afhandlingen »Orla Lehmann und der nationale Gedanke«.

Det er i denne forbindelse grundlæggende, at vi har nærmet os spørgsmålet fra forskellige indfaldsvinkler, og at Christian Degns efter min mening i sidste ende kommer til at begrænse hans synsfelt mere end godt er. Hans udgangspunkt og konklusioner farves af stadigt tilbagevendende sammenligninger mellem Lehmanns og Grundtvigs opfattelser af det nationale og det skandinaviske,⁴ og Degns sympati synes entydigt at ligge hos Grundtvig. Gennem denne sammenligning får han opstillet en til et vist punkt meget frugtbar modsætning mellem en Grundtvig, der lagde vægten på det folkeligt ejendommelige og dermed på en opfattelse af historien som en organisk enhed mellem fortid, nutid og fremtid, og en Lehmann, der efter Degns opfattelse alene var drevet af sin sympati for sin samtids fornuft (= den konstitutionelle idé), og som derved i sit historiesyn måtte afskrive al tidligere historie som mindre fornuftig.

Når jeg som udgangspunkt har fundet, at denne sammenligning trods alt kun har en begrænset forklaringsværdi, skyldes det flere forskellige faktorer. Jeg har for det første gennem mit kendskab til periodens tankeverden fundet det sandsynligt, at Lehmann på trods af påvirkningen fra et liberalt hjem samtidig må have været påvirket af sin opvæksttids organismefilosofiske tanker. Denne hypotese er dog kun i et vist mål blevet bekræftet, idet Lehmann i sine tidligste ungdomsskrifter nok benytter sig af de organismefilosofiske tankebaner, men dette fremstår mere som en nødvendig cadeau til samtidens fremherskende tankeretning end som dybfølt virkelighed for ham selv.

På baggrund af Povl Bagges undersøgelser af danske nationalliberale og deres forhold til Hegel mener jeg at have vist, at Lehmann som andre yngre nationalliberale var stærkt påvirket af den Hegel'ske fortolkning af de organismefilosofiske tanker om historien. Derved kommer mine konklusioner til at adskille sig fra Degns på tre punkter. Jeg må for det første erklære mig uenig med Degn, når han hævder, at Lehmanns forhold til Hegel var uklart. Da der for det andet er god mening i at opfatte Hegel som stærkt inspireret af organismefilosofien, finder jeg dernæst, at Degns opfattelse af organisme-tænkningen som alene lig med Grundtvigs opfattelser bliver en hindring for at se, at Lehmanns tanker – tøvende fra 1833/34 og fuldt udviklet efter ca. 1842 – er stærkt præget af

⁴ Anf. arb., s. 73, 87, 116, 121, 234 og 236.

organismefilosofien, men altså blot i den Hegel'ske udlægning af denne. Denne konklusion har i øvrigt mere vidtrækkende følger, idet den danner en del af baggrunden for at forstå, hvorfor Lehmann og andre af de nationalliberale på mange punkter efterhånden blev mere konservative end liberalistiske i deres opfattelser.

Eftersom Degn ikke behandler Lehmanns forhold til Hegel, må man for det tredje stille spørgsmålstegn ved hans metode, idet han efter min mening harmoniserer kilderne. Degn får stigende besvær med at forklare Lehmanns tanker i 1840'erne som udsprunget af et liberalistisk, samtidsorienteret historiesyn. Men eftersom han holder fast ved at betragte Lehmanns ideer som grundlæggende ensartede fra først til sidst, mister han blikket for det klare udviklingsperspektiv, som der efter min undersøgelse ligger i Lehmanns tankeverden.

Endelig skal jeg da gerne medgive, at der ligger en fundamental uenighed mellem os i politisk og historiefilosofisk orientering, som givetvis også har påvirket mine konklusioner, og hvor andre muligvis vil hælde mere i retning af Degns anskuelser. Jeg finder det således umuligt at tilslutte mig det patent på den ægte historiefølelse, som Degn efter min opfattelse giver Grundtvig. Når Degn holder Lehmanns tanker op i lyset af Grundtvigs ideer om det folkelige og det nationale, kommer Lehmann uvægerligt til at fremstå som uden følelse for historien, som præget af »fremmede« tanker om liberalisme, stat og frihed. På denne måde kommer Lehmanns tanker også til at fremstå som mere radikale og omstyrtende, end de egentlig var, hvor jeg tværtimod synes, at der er god mening i at forsøge at finde frem til begrænsningerne i Lehmanns radikalisme. Samtidig vil jeg også hævde, at Grundtvigs tanker om historien som en slags »folkesjælens udvikling« er og bliver en romantisk myte, hvori indholdet blev defineret af Grundtvig og grundtvigianerne selv, mens folket forblev tavst. I øvrigt mener jeg – uden at det skal opfattes som noget forsvar for Lehmanns konkrete ideer – at Lehmann med lige så stor ret som Grundtvig kunne forsøge og faktisk forsøgte at finde rødderne til sine opfattelser i den danske historiske udvikling. Når Degn giver fortrinsret til den romantiske, organiske historieopfattelse, hvor ideer som Lehmanns kommer til at fremstå som udefra kommende og derfor fremmede for den historiske udvikling, vil jeg heroverfor hævde, at den danske historie ikke kan forstås, medmindre man anerkender, at »fremmede« ideer – også hvis vi går langt længere tilbage i historien – har indvirket på det danske folk i et dialektisk samspil mellem nye tanker og det oprindeligt givne, som gør det umuligt for historikere og andre på et givet tidspunkt at udskille nogen egentlig, organisk og rent dansk udvikling.

SUMMARY

*The Young Orla Lehmann's Concept of History
Towards an Understanding of National Liberalism's Breakthrough*

As Christian Degn has established in *Orla Lehmann und der nationale Gedanke*, historians have given the Danish National Liberal politician, Orla Lehmann (1810-1870), less than fair treatment. Lehmann's role as instigator of the fated Denmark-to-the-Eider policy and as a prominent promotor of abortive political Scandinavianism have overshadowed his more durable contribution to Danish historical development as a dynamic force behind the development of liberal ideology and politics as well as Danish national sentiment. Moreover, Lehmann's significance as Denmark's first real politician has never been sufficiently emphasized. Through his influence on public opinion and a very extensive personal correspondence he succeeded in creating a consensus on ideology and objectives within the highly individualistic National Liberal »party« to such a degree, that it was ready to seize power during the March Events in Copenhagen in 1848.

This study elucidates the development of Orla Lehmann's concept of history during the period from 1832 to 1848. Its two main conclusions are, firstly, that Lehmann's thinking went through distinct phases, and secondly, that gradually he was strongly influenced by the German philosopher Hegel's concept of history and view of the state. The preoccupation with Hegel can already be detected shortly after Lehmann's studies in Berlin in 1833-34, but only after 1842 or 1843 does it become clearly pronounced. In the author's view there is a double reason for this. First of all, it can be explained as a natural outcome of the fact that Lehmann found in Hegel's scheme of historical development many features that were congenial to the kind of organic conceptions he had been reared on. Secondly, it was Lehmann, who in 1842 was the first to propose the idea of a single state to the Eider, the realization of which called for more than Danish national sentiment among the population; it also required a strong state. When the otherwise so liberal Lehmann began to appreciate the necessity of a strong state, he was naturally led in the direction of Hegel.

These conclusions bring into question a number of those reached by Christian Degn in *Orla Lehmann und der nationale Gedanke*. Degn contends that Lehmann's relation to Hegel was unclear, and that his views during the whole period from 1832 to 1848 can be seen as a unified whole of liberalistic ideas devoid of any significant appreciation for historical tradition and the dictates of history. Finally, the author points out that Lehmann's preoccupation with the strong state, and thus with Hegel, is undoubtedly part of the reason why he, and other National Liberals as well, so quickly became more conservative than liberal.

Translated by MICHAEL WOLFE

Kapitalismens udvikling i den 3. verden

HOVEDTENDENSER I DEN MARXISTISKE DEBAT

AF

IRENE NØRLUND

Både inden for faget historie og en række andre fag har interessen i den vestlige verden for den 3. verden været stærkt stigende gennem de sidste to årtier.¹ Denne stigende interesse har også stimuleret den teoretiske diskussion om de generelle udviklingstendenser for landene i den 3. verden i historisk perspektiv såvel som i dag. Formålet med denne artikel er at redegøre for og diskutere en række af de vigtigste teorier om forholdet mellem i- og u-lande, med særlig vægt på spørgsmålet om hvorvidt en kapitalistisk udvikling finder sted i den 3. verden.

Artiklen vil lægge vægt på en gennemgang af diskussionen om kapitalismens udvikling i begyndelsen af dette århundrede som baggrund for de seneste årtiers debat. En ret stram afgrænsning af emnet er dog yderligere nødvendig. Følgelig vil artiklen for det første koncentrere sig om de marxistisk inspirerede teorier fra Lenin og Rosa Luxemburg frem til i dag.

For det andet vil hovedvægten blive lagt på de økonomiske udviklingstendenser, hvilket er forholdsvis let for de dominerende teorier i 1960erne og 1970erne, der var stærkt økonomisk prægede, men noget vanskeligere for de tidligere teorier, hvor økonomiske og politisk-strategiske analyser var tæt sammenvævede, ofte således at de politisk-strategiske sider dominerede. En tredje begrænsning består i, at der først og fremmest er valgt analyser, som beskæftiger sig med udviklingstendenserne i relation

¹ Betegnelsen den 3. verden benyttes i denne artikel for de lande, der ikke gennemgik en tidlig kapitalistisk udvikling, dvs. landene i Afrika – undtagen Sydafrika, Latinamerika, Nord- og Mellemamerika – undtagen USA og Canada, samt Asien – undtagen Japan og Sovjetunionen. Synonymt hermed bruges undertiden udtrykkene udviklingslande og underudviklede lande eller u-lande. I præsentationen af de forskellige forfattere vil jeg almindeligvis anvende deres egen betegnelse.

Artiklen er udarbejdet i forbindelse med et projekt ved Institut for økonomisk historie, om den økonomiske og sociale udvikling i kolonitidens Vietnam.

til den direkte påvirkning fra og samspillet med de udviklede kapitalistiske lande. Det betyder, at den væsentlige diskussion om den agrare udvikling og forandringerne inden for de eksisterende produktionsforhold i den 3. verden sættes i baggrunden i forhold til udviklingstendenserne i den kapitalistiske sektor, først og fremmest den industrielle udvikling.

Baggrunden for denne teorigennemgang er mit eget oprindelige udgangspunkt i de marxistiske underudviklingsteorier, der dominerede det meste af forskningen fra midten af 1960'erne. Mod slutningen af 1970'erne kom underudviklingsteoriene imidlertid ud i en krise, der bl.a. skyldtes, at den konkrete udvikling tilsyneladende var løbet fra disse teorier, idet der var en synlig tendens til en hurtig industrialisering i en del af den 3. verdens lande. Underudviklings-paradigmet eksisterer fortsat, men ikke mere uantastet, idet der er fremkommet en række nye forsøg på ændrede teoretiske forståelsesrammer for forholdet mellem i- og u-lande. Lidt snævrere betragtet er formålet med gennemgangen at finde rødderne til underudviklingsteoriene og de nu mere fremherskende internationaliseringsteorier. Artiklen er således udtryk for et behov for at finde en anvendelig teoriramme for arbejdet med den 3. verdens historie.

Fremstillingen er kronologisk bygget op omkring karakteristiske faser med de dertil knyttede dominerende teorier. Først behandles Marx og de klassiske imperialismeteorier. I fortsættelse heraf diskuteres Kominterns teorier i 1920'erne. Derefter redegøres for de forskellige underudviklingsteorier, og på denne baggrund betragtes dernæst de latinamerikanske dependencia-teorier og de nyere verdensmarkedsteorier. Afslutningsvis behandles internationaliseringsteorier, herunder især nyere nordiske bidrag til den teoretiske diskussion.

1. Marx og de klassiske imperialismeteorier

Karl Marx' generelle opfattelse var, at den kapitalistiske produktion ville revolutionere alle tidligere typer af samfund. Han satte ikke et skel mellem en kapitalistisk »selvcentreret« udvikling og en udvikling, hvor de kapitalistiske produktionsrelationer blev tilført udefra. I begge tilfælde ville den ekspansive og dynamiske unge kapitalisme omforme samfundene i samme retning. Nyere minutiøse Marx-studier har dog bragt for dagen, at Marx i enkelte sammenhænge påpeger, at nogle præ-kapitalistiske produktionsforhold, som f.eks. i Rusland, hvor mir'en var fremherskende, har været vanskeligere at nedbryde,² ligesom han i »Kapitalen«

² Karl Marx: Entwürfe einer Antwort auf den Brief von V. I. Sassulitsch i: Marx-Engels Werke, bind 19. Dietz Verlag, Berlin 1974, s. 384-406.

nævner, at enheden landbrug og hjemmeindustri i Indien og Kina betød en hårdnakket modstand mod den egentlige industriproduktion.³ De nævnte eksempler fremtræder imidlertid mest som modifikationer, og kan derfor ikke tages som udtryk for, at Marx grundlæggende ændrede sin opfattelse af kapitalens progressive karakter.

Efter Marx udgøres den næste fase i teoriudviklingen af de *klassiske imperialismeteorier*. Det drejer sig om Rudolf Hilferding, Rosa Luxemburg, Nikolai Bukharin og V. I. Lenin, som alle skrev deres værker i perioden mellem 1909 og 1916,⁴ efter at kapitalismen i slutningen af det 19. århundrede var trådt ind i en ny, ekspansiv fase. *Rosa Luxemburg* var f.eks. i højere grad end de andre optaget af spørgsmålet om sammenhængen mellem udviklingen i de udviklede og de ikke-udviklede områder af verden. Hun mente, at kapitalismen havde behov for de ikke-udviklede områder for at overleve og fortsætte kapitalakkumulationen. Samtidig ville kapitalismen fortsætte sin ekspansion i verden, og de ikke-udviklede områder gradvis indskrænkes. Desuden lagde hun mere vægt på vareeksporten fra de kapitalistiske lande til den 3. verden i modsætning til Lenin, som i højere grad betonedede kapitaleksporten. Især Rosa Luxemburgs fremhævelse af den nærmest organiske forbindelse mellem i- og u-lande genfindes i 1960ernes underudviklingsteorier.

Af datidens teoretikere fik Lenin den varigste betydning, fordi han stod som en central skikkelse i den russiske revolution. Bukharins værk blev først almindelig kendt i slutningen af 1920'erne, og er derfor mindre relevant for den tidlige diskussion. Da *Lenin* skrev sin bog, »Imperialismen som kapitalismens højeste stade«, i 1916, der bygger på Hilferdings arbejde, var den imidlertid ikke blot tænkt som en teoretisk analyse af imperialismen og tendenser i verdensøkonomien. Den var desuden et konkret bidrag til analysen af den 1. verdenskrig med dens iboende modsætninger. Således var han især optaget af, hvorfor arbejderklassen i Europa støttede deres respektive borgerskaber og kæmpede imod hinan-

³ Karl Marx: *Das Kapital*, bind 3. Dietz Verlag, Berlin 1976, s. 346.

⁴ Rudolf Hilferding: *Das Finanzkapital*. Berlin 1909. Dansk udgave: *Finanskapitalen*. Rhodos, København 1976. Nikolai Bukharin: *Imperialism and World Economy*. The Merlin, London 1972. Bogen lå færdig som manuskript i 1915, hvor Lenin skrev indledningen, dateret dette år. Tilsyneladende er den udgivet i 1917, hvor Bukharin har skrevet sit forord, men det fremgår ikke om denne udgave blev realiseret. Den er imidlertid først blevet kendt langt senere, da den udkom på tysk og engelsk i slutningen af 1920'erne. Rosa Luxemburg: *The Accumulation of Capital*. Berlin 1913, og *The Accumulation of Capital – An Anti-Critique*, Berlin 1915. V.I. Lenin: *Imperialism – The Highest State of Capitalism*. Petrograd 1917. En fransk og tysk udgave kom i 1921. Dansk udgave 1947 på Tidens forlag. For den engelske udgave, se *Selected Works (Three Volumes)*, Moskva, Progress Publishers 1975 vol. 1, s. 634-731.

den – stik imod 2. Internationales vedtagelser. Imperialismens indflydelse og udvikling af kapitalismen i den ikke-udviklede del af verden analyserede han ikke. Han nævner kun kort, at kapitalismen voksede hurtigst i kolonierne.⁵ Lenins opfattelse af dynamikken i samfundsstrukturen er fremstillet i et ældre værk, »Kapitalismens udvikling i Rusland«, fra 1899. Dette omfattende, analyserende arbejde blev delvis skrevet som et indlæg i debatten med narodnikkerne, som mente, at det ikke var nødvendigt at gennemgå en fuld kapitalistisk udvikling i Rusland for at opbygge et socialistisk samfund. Heroverfor søgte Lenin at vise, at kapitalismen allerede var så udbredt i Rusland, at det var urimeligt at tale om at springe en kapitalistisk udvikling over. Spørgsmålet er imidlertid, hvor langt man kan drage en parallel mellem Rusland og den 3. verden? Rusland var selv et imperialistisk land, hvilket ikke kan siges om landene i den 3. verden – bortset fra Japan. På den anden side var Rusland ikke i den samme magtfulde situation som de andre imperialistiske lande, fordi det samtidig selv var et udbytningsobjekt for de vestlige lande, og den moderne kapitalisme i Rusland var sammenvævet i et tæt net af præ-kapitalistiske relationer.⁶ Skønt Lenin i »Kapitalismens udvikling i Rusland« konkluderede, at den kapitalistiske udvikling i Rusland var under acceleration, lagde han ikke skjul på, at de præ-kapitalistiske strukturer var overraskende solide. Udviklingsprocessen bestod ikke i en simpel udskiftning af de traditionelle strukturer med kapitalistiske produktionsrelationer og kapitalistiske udbytningsformer. Bag forandringerne lå et samspil mellem interne og eksterne strukturer, men det endelige resultat af udviklingen ville dog ligne Vesteuropas, blot med en vis tidsforskydning.⁷

I 1899 sagde Lenin om kapitalismens udbredelse til kolonierne, at kapitalismen ikke kan eksistere og udvikle sig uden til stadighed at kolonisere og inddrage nye lande i verdensøkonomien,⁸ og Lenin forudså dermed en hurtig vækst af kapitalistiske produktionsforhold i kolonierne. Han skelner dog – i relation til Rusland – mellem to tendenser i udviklingen af et kapitalistisk marked:

⁵ V.I. Lenin, op. cit., 707.

⁶ Ibid. s. 694.

⁷ Jeg er her enig med Garbriel Palmas fortolkning af Lenin i: *Dependency: A. Formal Theory of Underdevelopment or a Methodology for the Analysis of Concrete Situations of Underdevelopment*. *World Development* vol. 6, 1978 s. 893. Denne anbefalelsesværdige artikel findes i en forkortet dansk udgave i Henrik Plaschke og Peter Neersø: *Imperialismen og den tredje verden*, Aurora, København 1980.

⁸ Lenin: *The Development of Capitalism in Russia*. *Collected Works* vol. 3, 1905. Progress Publisher, Moskva 1964 s. 594. Oprindelig udgivet i 1899.

»... the process of the formation of a market for capitalism has two aspects, namely, the development of capitalism in depth, i.e., the further growth of capitalist agriculture and industry in the given, definite and enclosed territory – and the development of capitalism in breadth, i.e., the extension of the sphere of the capitalist domination to new territory.«⁹

Dette citat har ofte været brugt til at vise, at Lenin opfattede udviklingen forskelligt i i- og u-lande, således at udvikling i dybden parallelliseredes med i-lande og bredden med u-lande.¹⁰ Dette citat kan snarere fortolkes således, at kapitalismen, når den har udviklet sig i bredden, dvs. slået rod i den 3. verden, vil begynde processen igen fra det nye sted. Der er ikke på dette tidspunkt grundlag for at tolke Lenin anderledes, end at kapitalismen i koloniområderne ville udvikle sig efter de normale lovmæssigheder, ligesom han mente den ville gøre det i Rusland. Dette må gælde til trods for, at udviklingen forsinkes og vanskeliggøres af de traditionelle samfundsstrukturers sejhed. Det nævnte værk viser Lenins teoretiske opfattelse af kapitalismens udvikling som en balanceret udvikling, hvor industrien vil opsuge den overskydende arbejdskraft fra landbrugssektoren; samfundet gennemkommercialiseres; arbejdskraften, subsistensmidlerne og produktionsmidlerne omformes til varer; landbruget moderniseres og skaber dermed en overskudsbefolkning, og forarbejdningen af varer adskilles fra landbrugsproduktionen.

Når man i dag ser tilbage på udviklingen, er det iøjnefaldende, at disse træk ikke blev hovedtendensen i kolonierne før 2. verdenskrig. Lenins analyse af Rusland kan ikke mekanisk overføres på lande og områder med andre samfundsmæssige forudsætninger; men der er dog ingenting, der tyder på, at Lenin ville opfatte kapitalismens udvikling i den 3. verden grundlæggende forskelligt fra den i Rusland. Spørgsmålet står tilbage, om Lenin skiftede holdning efter 1899. Der skete store begivenheder både i Rusland og i verden i perioden mellem 1900 og 1920, som påvirkede hans opfattelse af udviklingen i den 3. verden. I Rusland viste revolutionen i 1905, at den fuldt udviklede kapitalisme ikke var en nødvendig betingelse for at bryde borgerskabets magt, og nationale revolutioner fandt sted i flere lande i den 3. verden. Samtidig blev det åbenlyst, at kapitalismen havde større overlevelsesdygtighed i de udviklede lande, end Lenin havde forventet.

⁹ Ibid. s. 594-95.

¹⁰ Jairus Banaji: *Backward Capitalism, Primitive Accumulation and Modes of Production*. *Journal of Contemporary Asia*, vol. 3. nr. 4, 1973, s. 393-413.

Efter den russiske revolution i 1917 og især efter 3. Internationales oprettelse i 1919 begyndte kolonierne at indtage en omend beskeden plads i den internationale diskussion. Først på Kominterns 2. kongres i 1920 blev kolonispørgsmålet diskuteret mere seriøst, og det fremgår af dokumenterne fra kongressen, at Lenin nu havde ændret opfattelse på en række punkter, som vil blive behandlet nærmere i det følgende afsnit. I værket fra 1899 opfattede han i hovedsagen kapitalen som en progressiv faktor i udviklingen mod socialismen. I »Imperialismen« fra 1916 indtog han en dobbelt holdning, idet han på den ene side betragtede kapitalismen som snyltende og rådnende og i stand til at skabe sig monopolistiske profitter ved udbytning af kolonier og halvkolonier, eller som den engelske historiker Bill Warren fremhæver, mente Lenin på dette tidspunkt, at imperialismen og kapitalismen generelt fungerede reaktionært.¹¹ På den anden side ændrede det ikke Lenins opfattelse, at en fortsat hurtig ekspansion af kapitalismen – hvilket medfører ændrede produktionsforhold – ville skærpe modsætningerne både i kolonierne og i de gamle kapitalistiske lande.¹² Denne faktiske modsigelse kan nok kun forstås på baggrund af en skelnen mellem hans »totale« opfattelse af imperialismen, som han anså for reaktionær og derfor også moden til at angribe politisk, og hans mere økonomisk orienterede opfattelse af kapitalens ekspansive tendens, som ikke var ændret.

Hovedtendensen hos de klassiske imperialismeteorikere må dog siges at være kapitaloptimistisk i den forstand, at de koncentrerede sig om kapitalens akkumulation og ekspansion med udgangspunkt i de mest udviklede lande, og at de – trods modifikationer – ikke så nogen hindring for denne ekspansion. Dertil kommer, at ingen af forfatterne ønskede eller prøvede at udvikle en isoleret økonomisk analyse, men kombinerede de teoretiske betragtninger med en konkret politisk strategi, som pegede på mulighederne for socialismens indførelse.

2. Komintern i 1920'erne

Dannelsen af 3. Internationale betød, at der for første gang var oprettet en international kommunistisk organisation, som havde til mål at gennemføre en verdensrevolution. Den var historisk betragtet uundgåelig knyttet til Sovjetunionen, som netop havde gennemført den første socialistisk orienterede revolution. Diskussionerne i Komintern om den 3.

¹¹ Bill Warren: *Imperialism, The Pioneer of Capitalism*. Red. John Sender. New Left Books, London. 1980, s. 89.

¹² Lenin: *Imperialism, The Highest Stage of Capitalism*, op.cit., s. 725.

verden afspejler flere forskellige opfattelser af udviklingstendenserne og det revolutionære potentiale i denne del af verden. Endnu på de første kongresser, mens Lenin deltog aktivt, var der en vis søgen frem til en politik på dette område, men på den 6. kongres i 1928 blev de sovjetiske ledes opfattelser mere dominerende, og Komintern kom i højere grad til at fungere i forlængelse af den sovjetiske udenrigspolitik.

Kominterns 1. kongres i 1919 beskæftigede sig stort set ikke med den 3. verden, men allerede på den 2. kongres i 1920 var den revolutionære optimisme dæmpet, og på denne kongres fremlagde Lenin sine teser om kolonierne, som med mindre ændringer blev godkendt af kongressen. Diskussionerne havde dog været hæftige i »koloni-kommissionen«, og en af de fremtrædende opponenter, N. M. Roy fra Indien, var af Lenin blevet opfordret til at skrive nogle alternative teser.¹³ Også Roys teser blev godkendt, skønt de giver udtryk for en væsentlig forskellig holdning fra Lenins.

De divergerende synspunkter drejer sig først og fremmest om, hvorvidt man skulle støtte de borgerlig-demokratiske bevægelser, som Lenin mente, eller man i stedet skulle søge at undgå, at de borgerlig-demokratiske og nationalistiske bevægelser tog ledelsen over de fattige bønders og arbejderes kamp for befrielse og mod udbytning.¹⁴ Dernæst regnede Lenin i sine teser med, at revolutionen først ville gennemføres i de kapitalistiske lande,¹⁵ i modsætning til Roy, der mente, at »det ikke vil være let for den europæiske arbejderklasse at vælte den kapitalistiske samfundsorden før den (moderne kapitalisme) er frataget ekstraprofitterne fra kolonierne«. ¹⁶ Roys syn var præget af forholdene i Indien, der var en relativt udviklet koloni med et borgerskab af en vis betydning, men samtidig var han repræsentant for Kominterns radikale fløj og fortaler for en mere »Asien-orienteret« opfattelse. Roy og Lenin var dog enige på et centralt punkt: det ville være muligt at gennemføre socialisme i kolonierne *uden* at gennemgå et kapitalistisk stade. Denne udvikling kunne lade

¹³ John Patrick Haithcox: *Communism and Nationalism in India. M. N. Roy and the Comintern Policy 1920-39.* Princeton University Press, Princeton 1971, s. 11.

¹⁴ *Supplementary Theses on the National and Colonial Question by M. N. Roy. I: X.J. Eudin and R. C. North: Soviet Russia and the East 1920-27. A Documentary Story.* Stanford University Press, Stanford 1957, dokument 19 s. 66.

¹⁵ *Preliminary Draft Theses of the National and Colonial Question, 5. juni 1920. I: Theses, Resolutions and Manifestos of the First Four Congresses of the Third International.* Ink. Links, London 1980, s. 81. *Leitsätze über die Nationalitäten- und Kolonialfrage, angenommen auf den II Kongress der Kommunistischen Internationale am 28. Juli 1920. I: Der I und II Kongress der Kommunistischen Internationale.* Dietz Verlag, Berlin 1959, s. 176.

¹⁶ Roy i: Eudin and North, op. cit., s. 66.

sig gøre gennem oprettelse af sovjetter og med hjælp fra proletariatet i de sovjetter, der allerede var etableret i Europa. Det er tydeligt, at Lenin siden revolutionen i Rusland var blevet meget mere opmærksom på spørgsmålet om de ikke-europæiske lande. Det skyldtes, dels at han selv var involveret direkte i organiseringen af sovjet-stater i den asiatiske del af Sovjetunionen, dels at begivenhederne og den politiske situation udviklede sig hurtigt i flere af de store asiatiske og mellemøstlige stater. Det er også et væsentligt holdningsskift i forhold til 1899, hvor han mente, at kapitalismen skulle udvikles helt, før socialismen stod på dagsordenen. Det vil nok på dette tidspunkt være muligt at tale om, at Lenin ikke ville analysere kapitalismens udvikling i den 3. verden på det samme grundlag som i de kapitalistiske lande. Han siger meget lidt om dette spørgsmål, hvilket kan tolkes som usikkerhed eller en begyndende omvurdering på baggrund af hans nu meget større kendskab til de ikke-europæiske områder.

Roy var i sine supplerende teser i 1920 betydelig mere klar end Lenin angående holdningen til koloniernes udviklingstendens: den udenlandske imperialisme havde hindret Østens folk i at udvikle sig socialt og økonomisk, og den industrielle politik var ligeledes blevet forhindret af den imperialistiske politik.¹⁷ Det var første gang, at denne opfattelse blev fremført i Kominterns regi, og det var Roys generelle opfattelse. Men han gik et skridt videre, idet han i relation til Indien mente, at England siden den første verdenskrig var begyndt en industrialiseringspolitik i Indien, og at Indiens industri nu var under hurtig vækst og dermed også landets proletariat.¹⁸ Dette var en del af baggrunden for hans argumentation om, at en revolution skulle ledes af et proletarisk parti uden om de borgerlige nationalister.

På den 2. kongres gjorde ikke-europæiske synspunkter sig for første gang gældende. Vedtagelsen af begge udkast til teser om kolonierne viste både en åbenhed i Komintern, men også en usikkerhed og uenighed. Det var første gang, at opfattelsen om at imperialismen direkte skulle udgøre en hindring for udviklingen i den 3. verden blev fremsat, hvilket stod i modsætning til Lenins tidligere opfattelse. Spørgsmålet om Indiens industrialisering skal ikke teoretisk ses som en anden grundopfattelse, men snarere et specielt problem i relation til Indien og evt. Kina, som adskilte sig fra den generelle udviklingstendens. Først på den 4. kongres blev Roys ideer dog klart formuleret.

Den 3. kongres i 1921 behandlede ikke kolonisørgsmålet, men perioden

¹⁷ Roy i: Eudin and North, op. cit., s. 66.

¹⁸ Haithcox, op. cit., s. 17.

mellem de to kongresser var dog præget af en række internationale møder for Østens folk, hvilket bl.a. afspejlede Lenins opmærksomhed på 3. verdens problemer. På den 4. kongres i 1922 berørte den sygdomssvækkede Lenin ikke selv kolonierne i sit indlæg. I sin sidste artikel, »Bedre få, men bedre«, fra marts 1923, fremhævede han imidlertid to væsentlige punkter. For det første mente han, at Indien og Kina nu var begyndt en udvikling på linie med den kapitalistiske udvikling i Europa. For det andet, at socialismen i de vesteuropæiske kapitalistiske lande ikke gradvis modnedes som tidligere forudset, men at modningen skete gennem nogle landes udbygning af andre, bl.a. gennem udbygningen af Østen. Som følge heraf betegnede han nu Østen som definitivt trukket ind i den revolutionære bevægelse.¹⁹ Det tyder på, at Lenin var blevet påvirket af de ideer, som Roy fremførte. Da han fremstiller den kapitalistiske udvikling, som nu var startet i Indien og Kina, som noget nyt, kunne det også tyde på, at Lenin i perioden mellem bogen om »Imperialismen« fra 1916 og hans sidste artikel fra 1923 har skiftet holdning til at betragte imperialismen som hindrende for udviklingen i den 3. verden, men at han på det allersidste delvis vender tilbage til sit oprindelige standpunkt. Alt i alt peger det mod, at Lenins holdninger de sidste år af hans liv var under ret kraftige forandringer.

På den 4. kongres i 1922 avancerede Roy i Kominterns hierarki og blev valgt til kandidatmedlem af eksekutivkomiteen. Han var samtidig medlem af »Den Østlige Kommission«, der fremlagde nye, udvidede teser om Østens problemer. På egen hånd havde han arbejdet med analysen af det indiske samfund og fremkom i 1922 med en undersøgelse, der hed »India in Transition«.²⁰ Han mente, at England havde opmuntret den indiske industri for at finde nye markeder for den engelske produktion af kapitalgoder, og at en forøget købekraft hos de indiske arbejdere ville forøge efterspørgslen på engelske forbrugsvarer.²¹ Roy kritiserede endvidere den alt for generaliserende opfattelse af Asien, og mente at der var tale om tre udviklingsniveauer: For det første områder hvor kapitalismen

¹⁹ Lenin: Better Fewer, but Better. Collected Works, vol. 33, s. 499. Fernando Claudin fortolker Lenins sidste skrift derhen, at Lenin nu satte de undertrykte massers kamp i Indien og Kina i første række – som sammen med Sovjets betydning kunne lede frem til en verdensrevolution, mens det vestlige proletariat først kom i anden række. Selv om Lenin i sit sidste skrift betoner Østens rolle på en ny og stærkere måde for den revolutionære kamp, mener jeg dog, at Claudin overfortolker skriftet. Der er næppe grundlag i artiklen for at se en fuldstændig ændring i Lenins vurdering. Fernando Claudin: Krisen i den Kommunistiske Verdensbevægelse, bind I, Modtryk 1979, s. 63-64. Første udgivelse, Paris 1970.

²⁰ Haithcox, op. cit., s. 17. En russisk version offentliggjordes året før.

²¹ Allen S. Whitting: Soviet Policies in China 1917-24. Stanford University Press, Stanford 1953, s. 94.

og klasseudviklingen var ret fremskreden. For det andet områder hvor kapitalismen kun var lidt udviklet og feudalismen fortsat samfundets ryggrad, og for det tredje samfund med primitive forhold og feudalt patriarki. Indien tilhørte det første niveau, og den nationale kamp, såvel som klassekampen kunne i denne type samfund kun gennemføres gennem arbejderes og bønderes organisering, og ved at de i sidste ende tager ledelsen af befrielsesbevægelsen.²² Endelig vedblev Roy at advare mod de indiske nationale lederes upålidelighed.

Teserne om Østens problemer på den 4. kongres blev enstemmigt vedtaget. En række af Roys indvendinger blev dog siddet overhørig, især i relation til allianceproblematikken. Generelt var holdningen på denne kongres dog skærpet i forhold til den borgerlige nationalisme, men der var tilslutning til at et samarbejde kunne foregå gennem anti-imperialistiske enhedsfronter.²³ Teserne fastslog endvidere, at kapitalismens vækst i den 3. verden var blevet lettere på grund af den voksende rivalisering mellem imperialistiske grupper, og at de indfødte produktivkræfters fremgang stod i skarp modsætning til verdensimperialismens interesser.²⁴ Holdningen på kongressen kan siges at ligge op ad Lenins sidste artikel, som også blev skrevet kort efter, og den var delvis i tråd med Roys opfattelse med hensyn til kapitalismens udvikling i den 3. verden. Kongressen mente som tidligere, at arbejderne i Østen måtte alliere sig med proletariatet i de udviklede lande; men samtidig viste den også en begyndende åbenhed over for en revolutionær fremtid for Østens arbejdere.²⁵

På den 5. kongres i 1924 var der stærkt divergerende opfattelser af de revolutionære muligheder for Østens lande med bl.a. Ho Chi Minh som fortaler herfor. Roy stod i betydelig modsætning til Kominterns ledelse i spørgsmålet om alliancer med borgerskabet i den 3. verden,²⁶ ikke mindst på baggrund af at Kinas kommunistiske parti (KKP) på Kominterns opfordring – i strid med den politiske linie på den 4. kongres – havde tilsluttet sig det nationalistiske Kuomintang. De nationale borgerlige bevægelser især i halvkolonier som Kina blev nu anset for potentielle

²² Haithcox, op. cit., s. 32-33.

²³ *Theses on the Eastern Question*, 5. december 1922. I: *Theses, Resolutions and Manifestos of the First Four Congresses of the Third International*, op. cit., s. 415-16.

²⁴ *Ibid.* s. 410.

²⁵ *Ibid.* s. 413.

²⁶ Helene Carrère d'Encausse et Stuart Schram: *Le Marxisme et l'Asie*. Arman Colin, Paris 1965, s. 67. Engelsk udgave kom i 1969 på Allen Lane, The Penguin Press; Warren, op. cit., s. 107; Jane Degras (red.): *The Communist International 1919-43*. Frank Cass & Co., London 1971, vol. 2. s. 156-59, Claudin, op. cit., s. 263-64.

allierede i langt højere grad end tidligere. Denne ændring skal bl.a. ses på baggrund af Kominterns stadig tættere tilknytning til Sovjetunionens udenrigspolitiske interesser, som Stalin så dem. Kominterns muligheder som selvstændig organisation blev under Stalins styre væsentlig begrænset.

I 1927 led Kinas kommunistiske parti et kraftigt tilbageslag, da Kuomintang nedslagtede arbejderne i Shanghai. Alliancen mellem Kuomintang og KKP og Stalins idé om dannelsen af en »fire-klasse-blok«²⁷ mellem proletariatet, bønderne, småborgerskabet og det nationale borgerskab havde vist sig at være en fatal fejltagelse. Det kinesiske spørgsmål kunne ikke undgå at få betydning for den efterfølgende 6. kongres i Komintern i 1928. Kominterns ledelse forsvarede den principielle holdning til Kina-spørgsmålet, og angreb KKPs centralkomite og nogle af Kominterns repræsentanter i Kina for at have ført en afvigende politik.²⁸ På baggrund af erfaringerne fra Kina, men også som følge af udviklingen i Europa, hvor socialdemokratierne i stadig højere grad blev betragtet som hovedmodstanderen, vedtog den 6. kongres en ny politisk linie, hvis hovedindhold var, at klasse nu stod over for klasse til forskel fra det tidligere klassesamarbejde. Teseerne, som blev vedtaget på kongressen, giver en mere detaljeret analyse af situationen i den 3. verden end tidligere og står således som et vigtigt dokument til belysning af Kominterns holdning. Skønt der generelt skete en »venstredrejning« på den 6. kongres, og holdningen til det nationale borgerskab blev skærpet, giver teseerne et ret tvetydigt billede af borgerskabets rolle og alliancemulighederne med dette. Handelsborgerskabet eller komprador-borgerskabet tjente direkte den imperialistiske kapitals interesser og blev sammen med feudale allierede og højtbetalte indfødte administratorer betragtet som anti-nationale grupper; dog ville de dele af det nationale borgerskab, der især repræsenterede lokale industri-interesser, formodentlig være villige til at indgå kompromis med den nationale bevægelse. Selv denne borgerlige reformisme havde en dobbelt rolle. På den ene side forsinkede den den revolutionære bevægelses udvikling, og på den anden side kunne den fremskynde »de brede massers politiske opvågning«.²⁹

Hvis der på den 4. kongres var sket en mindre åbning i retning af at opvurdere perspektiverne for en revolution i Østen, blev de nærmest nedvurderet på den 6. kongres. Denne udtalte, at de arbejdende masser

²⁷ Encausse and Schram, op. cit., s. 84, 314-22.

²⁸ Theses on the Revolutionary Movements in Colonial and Semi-colonial Countries. I: Degras, op. cit., s. 447 og Claudin, op. cit., bind I s. 267-68.

²⁹ Ibid. s. 538-40.

udgjorde en yderst magtfuld *hjælpestyrke* (min fremhævelse) for den socialistiske revolution, og at »koloniernes selvstændiggørelse fra det imperialistiske åg« kun kunne »garanteres fuldstændigt af en sejr for proletariatet i de ledende kapitalistiske lande.«³⁰

To punkter fremstod i 1928 som særlig centrale i Kominterns teoriudvikling. Roys ideer om den industrielle udvikling i Indien blev totalt afvist af Kominterns ledelse, og opfattelsen af den økonomiske udvikling i kolonier og halvkolonier som blokeret blev mere specifikt formuleret end tidligere. Roy var ikke selv til stede på den 6. kongres, men både den indiske og den engelske delegation sluttede op om hans »dekoloniserings-teori«. Den sagde, at England ikke længere var i stand til at eksportere kapital og derfor var trådt ind i en ny fase, hvor den britiske kapital måtte udnytte »interne kapitalressourcer«, der ville sætte en udvikling i skred. Roy fremhævede, at en hurtig industrialisering af Indien var i gang, og at England ønskede at udnytte den billige indiske arbejdskraft. Dramaet mellem Roy og Kominterns ledelse var allerede begyndt på eksekutivkomiteens møder i 1926. Denne havde tilsluttet sig Roys opfattelse, at der var sket en styrkelse af den indfødte kapital i de engelske kolonier, og Roy var blevet sat ind i en projektgruppe, der skulle samle materiale om det industrielle Indien. Han støttede på det tidspunkt synspunktet, at Indien kunne nå ud af sit afhængige stade og få en dominion-status, men modererede senere dette standpunkt til, at Indien ikke ville opnå ligestilling på det politiske område.³¹ På eksekutivkomiteens møde i februar 1928 havde ledelsen imidlertid skiftet holdning. Den ledende økonom Eugene Varga mente, at England nu forsøgte at hindre Indiens industrielle udvikling og brugte landet til at skaffe sig råvarer og som marked for engelske industrivarer. Den tidligere tendens til, at England var begyndt på en industrialisering af Indien efter 1. verdenskrig, blev nu betragtet som en midlertidig foranstaltning i forbindelse med krigsøkonomiens problemer. Diskussionen var allerede halvt overstået, da den 6. kongres åbnedes i juli 1928. Roys »dekoloniserings-teori« blev kraftigt afvist, hvilket bl.a. skyldtes, at den lå for tæt op ad 2. Internationales og socialdemokratiernes opfattelse, at kolonierne gradvis ville udvikle sig økonomisk og på denne måde frigøre sig, således at den imperialistiske udbytning og tilegnelse af super-profitte ville ophøre.³²

Kongressens analyse af de interne samfundsstrukturer belyser Kominterns holdning til udviklingsmulighederne i den 3. verden. For det første

³⁰ Ibid. s. 537.

³¹ Haithcox: op. cit., s. 111-13.

³² Haithcox: op. cit., s. 115; og Theses on Revolutionary Movements in Colonial and Semi-colonial Countries i: Degras, op. cit., s. 536.

skelnedes der nu mellem forskellige udviklingsniveauer – som Roy havde foreslået det i 1922. For det andet sagde man, at den specielle form for kapitalistisk udbytning i den sidste ende havde hindret udviklingen af koloniernes produktivkræfter. Kun infrastrukturen og foranstaltninger i forbindelse med den militære kontrol af kolonierne, skattemaskineriet og sektorer, der var nødvendige for det imperialistiske lands kommercielle behov, var blevet opbygget. Ægte industrialisering og især opbygning af en maskinindustri, som kunne fremme en selvstændig udvikling af produktivkræfterne, blev ikke fremmet, men tværtimod hindret af metropolen.³³ Imperialismen stræbte endvidere efter at fastholde alle prækapitalistiske former for udbytning – først og fremmest på landet, der udgjorde basis for imperialismens reaktionære allierede. Formålet med denne politik var, ifølge Komintern, at befæste koloniernes afhængighed, intensivere udbytningen og om muligt hindre koloniernes selvstændige udvikling.³⁴

Den 7. kongres afholdtes først i 1935. I mellemtiden havde den internationale situation ændret sig drastisk. Fascisterne var kommet til magten i Tyskland og Italien, og i Østen havde Japan indledt sin asiatiske offensiv. Konferencen koncentrerede sig om den politiske udvikling i Europa. Et af de kraftigste brud i Kominterns historie fandt sted på den 7. kongres, idet den tidligere linie, at klasse stod mod klasse, blev ændret til, at nation stod over for nation. Derfor skulle de demokratiske nationer forene sig i en fælles front mod fascismen.³⁵ I den 3. verden var det umiddelbare mål ikke at gennemføre en social revolution, men at støtte de nationale reformister i deres kamp for national uafhængighed. Kongresresolutionen opfordrede til dannelse af anti-imperialistiske folkefronter, til aktiv deltagelse i nationale reformistiske bevægelser og til fælles aktioner mellem national-revolutionære og national-reformistiske organisationer.³⁶ Kongressen diskuterede ikke de økonomiske udviklingstendenser i den 3. verden, hvorfor den 6. kongres' analyse må anses at stå ved magt.

Bill Warren udpeger den 6. kongres til det væsentlige vendepunkt, hvor Komintern fraskrev sig Lenins formelle tilslutning til den marxistiske opfattelse af imperialismen og i stedet hævdede, at imperialismen

³³ Degras, op. cit., s. 534.

³⁴ Ibid. s. 533-36.

³⁵ Encausse and Schram, op. cit., s. 89-90.

³⁶ Den franske og tyske udgave bruger enslydende formulering i henholdsvis: Extrait des résolutions du VIIe congrès de l'Internationale. Encausse and Schram, op. cit., s. 345, og VII Kongress der Kommunistischen Internationale Gekürztes Stenographisches Protokoll. Verlag für fremdsprachliche Literatur, Moskva 1939, s. 574.

specielt forhindrede industrialisering og generelt udviklingen af produktivkræfterne.³⁷ Herimod kan det fremhæves, at man ved gennemgangen af de forskellige kongresser tilbage til den 2. kongres i 1920 kan spore ideer, som bl.a. Roy fremførte om imperialismens hindring af udviklingen, og at dette muligvis endog var Lenins opfattelse af imperialismens økonomiske politik umiddelbart før han døde. Det er dog uimodsigeligt, at den 6. kongres for første gang klart fremlagde en detaljeret analyse af imperialismens retrogressive betydning for udviklingen i den 3. verden.

Den første halvdel af 1920erne var således præget af skiftende holdninger til udviklingstendenserne i den 3. verden og allianceproblematikken. Navnlig i begyndelsen var debatten ret åben omkring kolonispørgsmålet. De forskellige holdninger blev imidlertid stadig mere afhængige af Kominterns generelle hensyntagen til, hvad der tjente Sovjetunionens interesser, fordi det var det eneste land, der havde gennemført en socialistisk revolution. Stalins dominans i Komintern blev tydeligere fra den 5. kongres, og den 6. kongres var nok den sidste med en åben diskussion – selv om denne diskussion ikke afspejles i de endelige resolutioner og teser. Trotsky var på dette tidspunkt i landflygtighed, og Bukharin, som tidligere havde tilhørt venstreoppositionen sammen med Roy, modificerede sin holdning i midten af 1920erne. I en historisk biografi om Roy mener Haithcox, at denne efterhånden blev en del af Kominterns højrefløj sammen med Bukharin, bl.a. fordi Stalin drejede til venstre i 1927.³⁸ Roy blev ekskluderet af Komintern i 1929,³⁹ men selv om han i hele sin Komintern-tid var i mindretal, fik han en betydelig indflydelse på teoridannelsen. Som en af de første, påpegede han de konkrete problemer en koloni stod overfor med en tilsyneladende blokering af udviklingen. Under indtryk af den industrielle udvikling i Indien udviklede han sin såkaldte »venstreholdning«, at proletariatet skulle lede selvstændighedskampen uden samarbejde med borgerskabet. Her overvurderede han utvivlsomt det lokale proletariats omfang og styrke. På den anden side har den herskende idé i Komintern, at det var nødvendigt med et taktisk samarbejde med det nationale borgerskab, vel været en væsentlig årsag til, at den 6. kongres tog skridtet fuldt ud og konstaterede, at udviklingen i den 3. verden stort set var blokeret. Det kan siges at

³⁷ Bill Warren, op. cit., s. 107. Warren kalder dette analyseskift for »the surrender of the Marxist Analysis of imperialism to the requirements of bourgeois antiimperialist propaganda«, s. 107.

³⁸ Haithcox, op. cit., s. 135-38.

³⁹ Roy havde bosat sig i Tyskland, hvor han bl.a. støttede Heinrich Brandler, som ledede en gruppe inden for Tysklands kommunistiske parti, der blev ekskluderet i 1928 for højrefælgelser i et internt tysk spørgsmål, Haithcox, op. cit., s. 131-33.

være modstridende, at netop den 6. kongres, der talte om modsætningen klasse mod klasse, eksplicit markerede nødvendigheden af et klassesamarbejde. Det skal nok ses i lyset af den modsætning som denne kongres fremhævede i forhold til socialdemokraterne og 2. Internationale, der netop talte om en progressiv udvikling af kapitalismen i den 3. verden. Den 7. kongres udviklede ikke den teoretiske opfattelse af samfundsforholdene i den 3. verden, og det må derfor formodes, at tesaerne fra den 6. fortsat stod ved magt. De væsentligste – økonomiske – træk for disse lande var således, at de befandt sig i en afhængig situation, at imperialismen blokerede den økonomiske udvikling og industrialisering, og at den i relation til landbruget ønskede at opretholde de præ-kapitalistiske udbytningsformer. Med denne opfattelse var de første solide kim lagt til de senere underudviklingsteorier. Fundamentalt set nåede Komintern imidlertid aldrig at erkende bredden og variationerne i den 3. verden, skønt ledelsens kendskab til udviklingen i de enkelte lande udbyggedes i løbet af 1920'erne. I den sidste ende blev strategien for revolutionen i den 3. verden underordnet de politiske ændringer, der fandt sted i Europa. De pludselige politiske skift, som skete bl.a. i 1928 og 1935, skabte ofte alvorlige problemer for de kommunistiske partier i den 3. verden – selv om de kun blev fulgt i en vis udstrækning. Trods Kominterns fejl og mangler havde organisationen en afgørende betydning som et første samlingspunkt for revolutionære fra hele verden, der her kunne fremlægge nye teorier og diskutere fælles problemer. Den blev således en væsentlig faktor for udbredelse af revolutionære ideer i den 3. verden.

3. Teoriudviklingens baggrund efter 1945

Efter en lang periode, hvor den marxistiske debat om udviklingen i den 3. verden lå stille hen, blev analysen taget op på ny, specielt i den vestlige akademiske verden. Mange elementer i de nye teorier kan føres tilbage til Kominterns analyser fra slutningen af 1920'erne, men der blev nu i højere grad gjort forsøg på at undersøge de historiske udviklingstendenser i konkret afgrænsede områder – med en mere eller mindre klar bevidsthed om at ville efterprøve nogle af de opfattelser, der var blevet fremsat under Komintern.

For det første fulgte udviklingen tydeligvis ikke et europæisk mønster. For det andet kom udviklingslandene efter den 2. verdenskrig til at spille en stærkere rolle internationalt, og for det tredje var det iøjnefaldende, at koloniernes formelle selvstændighed ikke var tilstrækkeligt til at sætte en udvikling i gang. Den tidligere handelsdominerede kapital blev nu fulgt op af bankkapital og direkte investeringer fra de gamle moderlandes

industrier og multinationale selskaber. Denne udvikling med imperialismen uden kolonier havde Komintern ikke forudset, da man havde forventet, at koloniernes frigørelse ville blive en del af verdensrevolutionen og de derigennem ændrede magtforhold frigøre produktivkræfterne. For det fjerde blev uenigheden i den kommunistiske verdensbevægelse åbenlys i 1960'erne, da modsætningerne mellem Sovjetunionen og Kina brød ud og skabte splittelse i næsten alle verdens kommunistiske partier. Det betød imidlertid også, at det sovjetiske »monopol« på en videreudvikling af marxistisk teori blev brudt, og 1960'erne prægedes af en mangfoldighed af marxistiske teoriudviklinger inspireret af de konkrete forhold i den 3. verden. For det femte havde den internationale politiske situation et andet tilsnit end før verdenskrigen i og med, at USA var blevet den helt dominerende kapitalistiske stat, der tilmed førte en meget aktiv politik i den 3. verden.

I den engelske og amerikanske tradition var *Paul A. Baran* og *Paul M. Sweezy* de første fremtrædende repræsentanter blandt den gruppe, man i 1960'erne med en bred fællesbetegnelse kan kalde 3. verdens teoretikere. Baran og Sweezy beskæftigede sig oprindeligt med den internationale økonomiske udvikling. Sweezy havde i 1942 publiceret »The Theory of Capitalist Development«,⁴⁰ og i 1966 kom Baran og Sweezys fællesprojekt »Monopoly Capital«. Baran var nok den banebrydende økonom i relation til den 3. verden med sin artikel fra 1952 »On the Political Economy of Backwardness«,⁴¹ og med bogen fra 1957, »The Political Economy of Growth«, som især behandler 3. verdens økonomiske problemer set i et verdensøkonomisk perspektiv. Han mente, at kapitalen kun bevægede sig ind i marginale områder, hvis den kunne sikre sig store profitter, dvs. at det udenlandske selskab eller foretagende ikke levede mange muligheder for at reinvestere den akkumulerede kapital. Resultatet ville være meget begrænsede reinvesteringer i den 3. verden, og den allerede givne skæve indkomstfordeling ville modvirke en stigende levestandard for den brede befolkning. Dette leder over til Barans andet punkt, hvor han mente, at kombinationen af kapitalisme og feudalisme i de tilbagestående områder var en kombination af begge disse produktionsformers værste træk. Mulighederne for en økonomisk vækst så han således som blokeret, fordi der ikke blev skabt en middelklasse og et nationalt borgerskab, da de feudale herskere og magtfulde udenlandske

⁴⁰ P. M. Sweezy: *The Theory of Capitalist Development*. Genoptrykt af Monthly Review Press, New York 1968.

⁴¹ P. A. Baran: *On the Political Economy of Backwardness*. I: *The Manchester School of Economics and Social Studies*, januar 1952. Genoptrykt i: R. I. Rhodes: *Imperialism and Underdevelopment*, Monthly Review Press 1970, s. 285-301.

investorer ikke gav det mange chancer for at udvikle sig. De to sidstnævnte grupper brugte en væsentlig del af nationalproduktet til luksusforbrug og til profitter, der gik ud af landet.⁴²

Den debat, der udvikledes i 1960'erne, havde dog samtidig rødder tilbage til diskussionen om kapitalismens udvikling i Europa. *Maurice Dobb*s bog »Studies in the Development of Capitalism«⁴³ fra 1946 rejste ikke alene problemet om kapitalismens udvikling, men også det generelle spørgsmål om overgangen fra feudalisme til kapitalisme i Europa. Et af hovedproblemerne i den efterfølgende debat drejede sig om den vigtigste mekanisme i overgangen. Skulle den, som hos Dobb, søges i interne forandringer i et samfunds produktionssfære, dvs. i relationerne mellem godsejer og den direkte producent, eller blev overgangen, som Sweezy mente, sat i gang af udefrakommende kræfter.⁴⁴ Dobb lagde vægt på de interne relationers forandring i produktionssfæren, herunder ophævelsen af livegenskabet, hvorimod Sweezy lagde vægten på forandringerne i cirkulationssfæren. Han definerede feudalismen som et lukket system, der domineredes af »brugsvareproduktion«. De lokale markeder var små og langdistancehandelen var uden betydning. Efter hans opfattelse skulle netop langdistancehandelen være en hovedfaktor i de udefrakommende kræfter, som nedbrød det feudale system og skabte et system, hvor der produceredes for et marked.⁴⁵ Denne fundamentale teoretiske uenighed optræder igen og igen i den videre debat.

4. Underudviklingsteorier

Selv om de enkelte lande i den videre diskussion dannede særlige skoler, kan man på tværs af landegrænserne kalde dem »3. verdens teoretikere«, idet de alle lagde hovedvægten på udviklingen i den 3. verden og ligeledes mente, at hovedmodsatningen til kapitalismen skulle findes i denne del af verden. Det var i denne gruppe, at afhængigheds- eller underudvikling-

⁴² Ibid. s. 286-88.

⁴³ Maurice Dobb: *Studies in the Development of Capitalism*. Genoptrykt London 1963. På dansk som *Kapitalismens udvikling*, København 1975.

⁴⁴ Debatten foregik gennem indlæg i tidsskriftet *Science and Society* 1950-53 og i andre tidsskrifter, hvor en del fremtrædende forfattere deltog. Den blev samlet og offentliggjort som *The Transition from Feudalism to Capitalism. A Symposium* by P. Sweezy, M. Dobb, H. K. Takahashi, New York 1967. Rodney Hilton har i en senere udgave skrevet en større introduktion til samme bog, som udkom på New Left Books, London 1976. Dansk udgave ved Henrik Jensen (red.): *Overgangen fra Feudalisme til Kapitalisme*, Aurora, København 1980.

⁴⁵ Symposium 1967, op. cit., s. 7-8.

teorierne udformedes med de vigtigste bidrag fra Andre Gunder Frank, Arghiri Emmanuel og Samir Amin.⁴⁶ Blandt senere forskere hører bl.a. »verdenssystem-teoretikeren« Immanuel Wallerstein,⁴⁷ der blev en inspirator for bl.a. Frank ved sit globale og ikke-eurocentrede analyseniveau.

Det var åbenlyst, at den 3. verden indtog en vigtigere plads på den globale scene i 1960erne, hvor befrielsesbevægelser og -kampe skød op overalt. Men det var ikke de politiske begivenheder, som underudviklingsteorierne koncentrerede sig om, men i stedet de bagvedliggende økonomiske mekanismer. *Andre Gunder Frank* fremhævede, at akkumulationsprocessen var en global proces, center og periferi var integreret med hinanden, og underudviklingsprocessen startede i samme øjeblik, udviklingsprocessen indledtes i de kapitalistiske lande.⁴⁸ For Frank gjaldt »metropol-satellit«-relationerne, hvor metropolen udbytter satellitten til eget formål, mellem i- og u-lande. Den genfandtes på alle niveauer: mellem by og landsby, mellem godsejer og bonde osv.

Franks metropol-satellit model havde den svaghed ikke at kunne skelne mellem de forskellige former for udbytning på de forskellige niveauer. Bortset fra den allerlaveste i rangsystemet, som kun blev udbyttet, blev alle andre niveauer udbyttere, samtidig med at de var udbyttet af det højere niveau. Modellen ledte også til, at Frank opfattede underudviklede samfund som kapitalistiske – omend under ændrede former. Han betragtede f.eks. Latinamerika som et kapitalistisk samfund som følge af dets integration i det kapitalistiske verdensmarked, der begyndte så tidligt som i det 16. århundrede. Franks opfattelse var på linie med Sweezys gamle definition af feudalisme som brugsproduktion over for kapitalisme som produktion for et marked. Da Frank i Latinamerika fandt et udbredt markedssystem, følte han sig bekræftet i, at Latinamerika havde været kapitalistisk i adskillige hundrede år. Sådanne lidt kunstige konklusioner gav støtte til en videre kritik af Frank for at tage udgangspunkt i cirkulationsfæren og ikke i produktionsrelationerne

⁴⁶ Der kunne nævnes en del flere, bl.a. Harry Magdoff. Han medtages ikke i denne fremstilling, da han delvis omfattes af Baran og Sweezy.

⁴⁷ I. Wallerstein: *The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis*. I: *Comparative Studies in Society and History*, vol. 16, januar 1974. Hans hovedværk er *The Modern World-System*. Vol I: *Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. Academic Press, New York 1974. Vol. II: I samme serie: *Mercantilism and the Consolidation of the European Economy, 1600-1750*. Academic Press 1980.

⁴⁸ Andre Gunder Frank: *Underdevelopment or Revolution*. Monthly Review Press, New York and London 1969; og *World Accumulation 1492-1789*. The MacMillan Press, London 1978, er to af Franks vigtigste hovedværker. Selv om han nok er mere nuanceret i *World Accumulation*, forsvare han sine tidligere grundideer.

og produktionsmåden.⁴⁹ På denne baggrund kaldes Frank, Sweezy og andre i denne gruppe undertiden for neo-marxister. Trods svaghederne var Franks analyser nybrydende. Det gjaldt ikke mindst hans afvisning af, at u-landene er dualistiske samfund, hvor der eksisterer en udviklet og en uudviklet sektor, som stort set fungerer uafhængigt af hinanden.

I en lang periode var Frank i defensiven, indtil *Immanuel Wallerstein* i midten af 1970'erne genoplivede hans hovedidé i en storstilet analyse af kapitalismens udvikling i Europa, kerneområdet, set i relation til udviklingen i periferien.⁵⁰ Wallerstein beskæftigede sig mest med udviklingen i centret. Det skal derfor i denne forbindelse blot nævnes, at han mener, at et fælles verdenssystem blev skabt fra det 15. århundrede, hvor den kapitalistiske udvikling i Europa begyndte. Dette ene verdenssystem er defineret ved en arbejdsdeling, og de perifere områder svækkes både økonomisk og politisk gennem denne arbejdsdeling.⁵¹ Ud fra hans opfattelse findes der i dag hverken feudale eller socialistiske systemer, og alle samfundsformer betragtes således som varianter af kapitalismen. Wallersteins analyse er nok en af de mest vidtgående og totale, men den giver ikke umiddelbart analytiske redskaber til en forståelse af geografisk afgrænsede områder i den 3. verden. Den rejser dog et vigtigt spørgsmål om betydningen af analyseniveauet og valget af dette niveau.

I den franske tradition arbejdedes først og fremmest med samfundsformationerne i den 3. verden. Der er dog visse undtagelser. *Arghiri Emmanuel* udviklede sin teori i bogen fra 1969, »L'échange inégal«. Han beskæftigede sig – til forskel fra både den amerikanske og almindelige franske marxistiske tradition – med en teoretisk analyse koncentreret om international handel, især mellem u- og i-lande, og det ulige bytte. Med udgangspunkt i Ricardos teorier om international handel viste han, hvorledes der overføres værdier fra de underudviklede til de udviklede lande. Ricardo byggede sin opfattelse på den præmis, at hverken kapital eller arbejdskraft bevægede sig frit over de nationale grænser. De komparative omkostninger ville dermed bestemme det enkelte lands specialisering i særlige produkter, som det ved sine naturgivne ressourcer og udviklingsniveau var velegnet til at producere, og som med fordel

⁴⁹ En af de væsentligste kritikere er Ernesto Laclau i: *Feudalism and Capitalism in Latin America*, *New Left Review*, nr. 67, 1971. Laclau kontra Frank kan ses som en fortsættelse af diskussionen mellem Dobb og Sweezy om dominansen af interne kontra eksterne kræfter som den mest betydende kraft i udvikling og forandring.

⁵⁰ Wallerstein: *The Modern World-System* m. kapitlerne 1 og 7 som de mest relevante i denne diskussion. En fyldig og væsentlig kritik af Frank og Wallerstein findes hos Robert Brenner: *The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism*. *New Left Review*, nr. 104, juli-august 1977, s. 21-92.

⁵¹ Wallerstein: *The Rise und Future Demise...* s. 390, 414.

kunne byttes med andre produkter fra andre lande, dvs. et lige bytte. Efter Emmanuels opfattelse gælder Ricardos præmis imidlertid ikke længere, idet kapitalen, men ikke arbejdskraften, i dag bevæger sig frit over landegrænserne. Disse kapitalbevægelser danner grundlag for en international udligning af profitraten. Der vil derfor være forskelle mellem de underudviklede og de udviklede lande, som Ricardo ikke regnede med. Emmanuels analyse viser, at der vil overføres værdier fra de underudviklede lande til de udviklede gennem den internationale profitrateduigning, som han mente formidles af dannelsen af internationale produktionspriser. Han arbejdede med to former for værdioverførsel. Den første kommer i stand under den forudsætning, at lønningerne er ens i de to typer lande, men at der findes forskellig organisk sammensætning af kapitalen. Dette vil føre til en international arbejdsdeling, som er ufavorabel for de underudviklede lande, fordi der vil blive overført merværdi fra virksomheder med en undergennemsnitlig organisk sammensætning af kapitalen til virksomheder, der har en overgennemsnitlig sammensætning. Emmanuel så her en værdioverførsel, men han betegnede ikke dette som et ægte ulige bytte, da dette fænomen finder sted ved alle former for vareudveksling, mellem regioner såvel som mellem lande.⁵² Det ægte ulige bytte mente han foregår med de abstrakte forudsætninger, at den organiske sammensætning af kapitalen er den samme eller stort set den samme i begge typer lande, men at der findes store lønforskelle og tillige produktivitetsforskelle. Resultatet af disse relationer vil blive en større værdioverførsel end i det første eksempel.

⁵² A. Emmanuel: *L'échange inégale*. Paris 1969. Her henvises til den engelske udgave: *Unequal Exchange: A Study of Imperialism of Trade*. Monthly Review Press, New York and London 1972, s. 53-57, 160-63.

⁵³ De følgende tre tabeller udgør Emmanuels belæg for det ulige bytte. I tabel I er den organiske sammensætning højere i i-landet, men lønnen den samme. I tabel II, som viser det ægte ulige bytte, er den organiske sammensætning den samme, men løn og produktivitet lavere i u-landet, og i tabel III er den organiske sammensætning lavere i u-landet, løn og produktivitet lavere. I forhold til et lige bytte bliver uligheden mere og mere udtalt fra den ene model til den anden:

$$\frac{1}{1} > \frac{150}{190} > \frac{130}{210} > \frac{110}{230} \text{ hvis produktionspriserne følges.}$$

I	Land	K Total investeret kapital	C Forbrugt konstant kapital	V Variabel kapital	M Mer- værdi	V Værdi C+C+M	R Kost- pris C+V	T Profit- rate $\frac{\Sigma m}{\Sigma K}$	P Profit TK	L Produk- pris C+V+P
	A	240	50	60	60	170	110	33 $\frac{1}{3}$ %	80	190
	B	120	50	60	60	170	110		40	150
		360	100	120	120	340	220		120	340

Hvis der hertil kommer forskelle i den organiske sammensætning mellem de to typer lande, forværres bytteforholdet for det underudviklede land i endnu højere grad.⁵³

Både Charles Bettelheim og Klaus Busch⁵⁴ kritiserede Emmanuel specielt for hans brug af internationale produktionspriser, som de ikke mente var i overensstemmelse med arbejdsværditeorien, da han omformede varernes værdi til penge ikke ud fra arbejdsmængden, der var lagt i produkterne, men ud fra prisen på produktionsfaktorerne.⁵⁵ Bettelheim kritiserede ham desuden for ikke at tage udgangspunkt i produktionsforholdene og produktivkræfterne, men derimod i pengenes domæne, hvilket bl.a. medførte, at han betragtede lønarbejdet i de underudviklede lande som »rent lønarbejde«. Bettelheim påpegede, at lønnen kun delvis dækker arbejdernes reproduktionsomkostninger, da den ikke-kapitalistiske sektor, f.eks. gennem familiens landbrugsarbejde, supplerede med resten.⁵⁶ Endelig må der rettes den generelle kritik mod Emmanuels teori, at den bygger på et begrænset antal faktorer. Hans model, som er en ret simpel abstrakt konstruktion, er ikke i stand til at dække de faktiske variationer, der eksisterer såvel i det internationale system som i den 3. verden. Desuden er udligningen af profitraten, som han jo konkret opererer med i sine skemaer, ikke en konkret realitet på nuværende

II

Land	K Total investeret kapital	C Forbrugt konstant kapital	V Variabel kapital	M Mer- værdi	V Værdi C+C+M	R Kost- pris C+V	T Profite- rate $\frac{\Sigma m}{\Sigma k}$	P Profit TK	L Produk- pris C+V+P
A	240	50	100	20	170	150	25%	60	210
B	240	50	20	100	170	70		60	130
	480	100	120	120	340	220		120	340

III

Land	K Total investeret kapital	C Forbrugt konstant kapital	V Variabel kapital	M Mer- værdi	V Værdi C+C+M	R Kost- pris C+V	T Profite- rate $\frac{\Sigma m}{\Sigma k}$	P Profit TK	L Produk- pris C+V+P
A	240	50	100	20	170	150	33 $\frac{1}{3}$ %	80	230
B	120	50	20	100	170	70		40	110
	360	100	120	120	340	220		120	340

⁵⁴ Se Emmanuel, op. cit., s. 271-431 for debatten mellem Emmanuel og Charles Bettelheim. Klaus Busch har desuden en længere kritik i: Die Multinationalen Konzerne. Zur Analyse der Weltmarktbeugung des Kapitals. Edition Suhrkamp, Frankfurt am Main 1974, s. 57-94.

⁵⁵ Bettelheim i: Emmanuel op. cit., s. 279, og Busch op. cit., s. 67.

⁵⁶ Bettelheim i: Emmanuel op. cit., s. 288.

tidspunkt, hvilket alvorligt svækker hans teori. Selv om man kan påpege en række svagheder, lagde Emmanuel imidlertid i begyndelsen af 1970'erne grunden til en udbredt accept af, at der findes nogle iboende udbytningsmekanismer i relationerne mellem i- og u-lande.

Samir Amin tog med begejstring Emmanuels analyse op. Specielt mente han, at Emmanuels »ægte«, ulige bytte var i overensstemmelse med den aktuelle situation i den 3. verden. Eksporten herfra mente han nemlig ikke kom fra de tilbagestående sektorer, men snarere fra de »ultramoderne kapitalistiske sektorer« såsom olieudvinding, minedrift, råforarbejdning af mineraler og moderne plantager. Han regnede med, at 75% af eksporten kom fra disse sektorer, og på denne baggrund udregnede han hurtigt det ulige bytte: I 1966 eksporterede de underudviklede lande for 35 mia. \$, heraf 26 mia. \$ fra den moderne sektor. Hvis de udviklede lande skulle fremstille disse produkter med samme teknik og produktivitet ville produkternes værdi blive 34 mia. \$ – under den forudsætning, at den gennemsnitlige profitrate var 15%, afskrivningsperioden på ca. 7 år og med en merværdirate på 100%. Værdioverførslen fra periferi til center vurderede han således til mindst 8 mia. \$.⁵⁷

Dette eksempel viser nok med tydelighed Amins skrupelløse og lette spring fra den abstrakte teori til den konkrete virkelighed, som har præget alle hans teoretiske værker.⁵⁸ Den ægyptisk fødte og fransk uddannede Amin udgav fra slutningen af 1960'erne et stort antal bøger, som udover de teoretiske bidrag omfattede analyser af afrikanske og arabiske lande. Han var præget af den franske marxisme, bl.a. inspireret af Althusser, Meillasoux og Pierre-Phillipe Rey, som teoretisk arbejdede inden for rammerne af produktionsmådernes artikulation. Men han har også følt sig som fortaler for en anti-eurocentreret opfattelse, som kun kunne gennemføres inden for bredere rammer af verdensøkonomien og dens opståen. Udover den franske marxisme, som allerede et stykke tid havde arbejdet implicit med en underudviklingsopfattelse, var Amin præget af Lenin og af Franks globale metropol-satellit model. Selv om det er vanskeligt at sige, at Amin var specielt original i sin tankegang, kan der ikke være tvivl om, at han fra begyndelsen af 1970'erne fik en væsentlig betydning for udbredelsen af underudviklingsideen. Han var dynamisk, overordentlig produktiv, formulerede vanskelige abstraktioner

⁵⁷ Samir Amin: *Unequal Development*. Monthly Review Press, 1976, s. 143. Udgivet første gang i Paris 1973. Det samme eksempel bruges i: *Den globale kapitalakkumulation*.

⁵⁸ Amins teoretiske hovedværker er: *L'Accumulation a l'échelle mondiale*. Edition Anthropos 1970; engelsk udgave kom i 1974, samme år som den svenske oversættelse. *Le développement inégal*. Edition de Minuit 1973; engelsk udgave 1976. *La question paysanne et le capitalism* (skrevet sammen med Kostas Vergopoulos), Editions Anthropos Pris 1974. *La loi de valeur et le matérialisme historique*, 1978; engelsk udgave samme år.

på en letforståelig måde, og han undgik at blive udsat for den kritik som tilfaldt Frank, da Amin også inddrog debatten om produktionsmåden i relation til den 3. verden. Desuden led hans center-periferi model ikke af den frank'ske models svaghed ved ikke at kunne skelne mellem den udbyttede og udbytteren. Samtidig kom Amin selv fra den 3. verden og kom måske derfor til at stå som lidt af et symbol på, at den 3. verden i dag kunne bidrage til den internationale diskussion.⁵⁹

Amins hovedidé er center-periferi modellen, som strikt opdeler verden i udviklede kapitalistiske lande, hvor produktionen er »selvcentreret«, og de underudviklede lande, hvor kapitalismen er påført udefra, hvilket skaber en forvredet kapitalistisk udvikling, som medfører en blokering af udviklingen. Centret udbyttede periferien gennem den historisk etablerede arbejdsdeling, og i periferien foregår der en udvikling af underudviklingen, fordi den perifere kapitalisme producerer varer og råstoffer, som enten går til eksport til centret eller til den lokale overklasses forbrug. I modsætning hertil producerer den selvcentrerede kapitalisme i centret masseforbrugsvarer, rettet mod den brede befolknings behov, og produktionsmidler til den centerkapitalistiske produktion. Produktionsstrukturerne i periferien er således udadrettede, de er afhængige af centerlandene og skaber hverken lokal akkumulation eller forbrugsvarer for befolkningen.

Selv om Amin generelt ikke mener, at der foregår en genuin industrialisering i den 3. verden, har han dog været opmærksom på, at der foregik en importerstättende industrialisering. I »Den ulige udvikling« fra 1973 tillagde han dog ikke denne tendens en nævneværdig betydning, dels fordi denne form for industrialisering blev bragt i stand af udenlandske monopoler, som bestræber sig på at maksimere profitten, og dels fordi den importerstättende industri krævede kapital-slugende teknik, som ikke opsgede arbejdskraft. Endvidere mente han, at en selvcentreret strategi må omfatte både produktion af forbrugsvarer og kapitalgoder.⁶⁰

Et problem ved Amins teorier er, at de ofte mangler konsistens i den halvt empiriske, halvt teoretiske fremstilling, og der mangler desuden konsistens i hans teoriapparat de forskellige bøger imellem. Han når dels frem til nye konklusioner, og dels skifter hans analyseobjekt i de forskellige perioder. I hans tidlige værker anså han f.eks. de eksterne

⁵⁹ Dette har dog udviklet sig til en form for chauvinisme hos Amin; således afviser han ofte kritikken fra europæisk hold med henvisning til at de repræsenterer pro-imperialistiske tendenser. Se Sheila Smith: *Class Analysis versus World System: Critique of Samir Amin's Typology of Underdevelopment* i: Peter Limquenco and Bruce McFarlane (red.): *Neo-Marxist Theories of Development*. Croon Helm, London and Canberra 1983, s. 77-78.

⁶⁰ Amin: *Unequal Development*, op, cit., s. 210.

økonomiske kræfter for dominerende, jævnfør hans model for den perifere kapitalisme; men i et af hans seneste, mener han at klassekampen er historiens drivkraft, og at de interne modsætninger i et samfund er de primære og bestemmende.⁶¹ Dette leder ham dog ikke til at ændre sin grundopfattelse af relationerne mellem periferi og center, en opfattelse man i dag må rejse tvivl ved rigtigheden af, da den alt for mekanisk binder de perifere lande til centret. Der er faktisk ikke noget teoretisk belæg for dette snævre båndes eksistens. Selv i hans værk fra 1980 tillægger han ikke industrialiseringen i den 3. verden nogen betydning og mener, at eksporten alene udgøres af råvarer.⁶²

Amins bud på at komme ud af underudviklingens cirkel går ud på, at den 3. verdens lande må trække sig ud af verdensmarkedet og dermed sprænge relationerne til centret. I en integreret verden, som den vi lever i i dag, er denne strategi imidlertid ikke rimelig eller sandsynlig, hverken for de store lande eller for de små. Et af de få eksempler fra den 3. verden, hvor denne strategi blev benyttet, var Kampuchea under Pol Pot 1975-78. Amin, der skrev en artikel om Kampuchreas udviklingsstrategi i 1976, fandt, at forholdene i Kampuchea var typiske for også afrikanske samfund, og at denne strategi kunne anvendes der.⁶³

Generelt mente underudviklingsteoretikerne, at tilbagetrækningen fra verdensmarkedet kun kunne ske gennem en revolutionær kamp byggende på de undertrykte masser i den 3. verden. Inden for gruppen er der imidlertid forskellige opfattelser af, hvor hovedmodsatningen i verden går. Emmanuel udpeger den til at gå mellem de kapitalistiske lande og den 3. verden.⁶⁴ Det er således først og fremmest de rige lande, der står over for de fattige. Amin lægger større vægt på modsætningen til borgerskabet i det enkelte land, idet han mener, at borgerskaberne i den 3. verden er en del af imperialismen. Den dominerende modsætning ligger altså her mellem imperialismen og den brede befolkning i den 3. verden. Der rejser sig også andre teoretiske spørgsmål i forbindelse med underudviklingsteoriene. Deltager arbejderklassen i de imperialistiske lande f.eks. i udbytningen af den 3. verden? Og hvilken rolle spiller borgerskabet i den 3. verden politisk og økonomisk? Begge spørgsmål

⁶¹ Det forklarer han bl.a. i Amin: *Class and Nation, Historically and in the Current Crisis*. Heinemann, London 1981, s. 184. Førsteudgave på fransk samme år.

⁶² *Ibid.* s. 140.

⁶³ Amin: *La transition et la construction du socialisme. La leçon du Cambodge i L'Imperialisme et le développement inégal*, Minuit, Paris 1976. Amin var nok særligt opmærksom på Kampuchea, da han havde været studiekammerat med bl.a. Khieu Samphan, som var og er en af Pol Pots nærmeste medarbejdere.

⁶⁴ Emmanuel: *Myth of Development versus Myth of Underdevelopment*. *New Left Review*, nr. 85, 1974.

rækker tilbage til diskussionen i Komintern i 1920'erne. Den var blot mere nuanceret i 1920'erne, da underudviklingsteoriene – afhængigt af den enkelte forfatters synspunkter – giver automatiske svar på spørgsmålene.

Et generelt træk for alle forfatterne i denne gruppe er endvidere, at de opfatter den 3. verden som det revolutionære brændpunkt, hvor bruddet i den imperialistiske kæde først vil finde sted og socialismen kunne udvikles. Det var konklusioner, som tilsyneladende var i overensstemmelse med den samtidige historiske udvikling, der var præget af succesrige befrielseskampe i Asien og Afrika. Den senere udvikling giver grund til mindre optimisme på dette område. Underudviklingsteoriernes hovedsvaghed ligger dog snarere på et andet punkt. De var med til at fastlåse en alt for generaliseret opfattelse af den 3. verden uden større hensyntagen til mulige forskelligartede udviklinger.

5. Dependencia-teorier: den latinamerikanske skole

Selv om Frank i den vestlige verden fremstod som en af de tidligste repræsentanter for underudviklingsteorien, havde diskussionen om en afhængig udvikling da allerede længe været i gang i Latinamerika. Den historiske udvikling i Latinamerika har haft et andet forløb end i Asien og Afrika, idet denne del af verden ikke havde været formelt koloniseret, siden spanierne og portugiserne trak sig tilbage. Under og efter 1. verdenskrig skete der en forholdsvis betydelig industrialisering i Latinamerika, og denne tendens fortsatte til 1950'erne, hvor stagnation slog igennem, og den udenlandske kapitals dominans blev stadig mere åbenbar.

Dependencia-teoretikerne betragtede i højere grad end de netop nævnte afhængigheds- og underudviklingsteoretikere udviklingen fra et latinamerikansk synspunkt. Det betød, at deres analyser i højere grad tog udgangspunkt i de enkelte samfund, deres relationer til verdensmarkedet og den internationale kapital. De opstod delvis i opposition til de klassiske imperialismeopfattelser, som ikke behandlede den 3. verden særlig dybtgående, og delvis som en reaktion på borgerlige udviklingsoptimistiske opfattelser, der mente at en generel industrialisering var i gang i flere latinamerikanske lande. Det var klart for dem, at den kapitalistiske udvikling i Latinamerika ikke ville forløbe som udviklingen i Europa, og at importerstatningen, der var den mest almindelige form for industrialisering, ikke ville føre frem til en balanceret udvikling af samfundene. Stort set er dependencia-skolen karakteriseret ved at være mindre generel og rigid end f.eks. Frank, der også beskæftigede sig med Latinamerika. Inden for skolen har der udviklet sig forskellige retninger, der koncentre-

rede sig om bestemte aspekter og vurderede udviklingsperspektiverne forskelligt.⁶⁵

Den første retning ligger ret tæt op ad Franks ideer om underudvikling. *T. Dos Santos*, som er en af de mest fremtrædende inden for denne retning, kritiserer indledningsvis den udifferentierede brug af begrebet underudvikling, som skiftevis betegnedes såvel traditionelle samfund, feudale samfund som feudale rester.⁶⁶ Underudvikling mente han ikke var et tilbagestående stadium før kapitalismen, men snarere en særlig afhængig form for kapitalisme. Han mente dog ikke, at denne underudviklingsproces foregik efter Franks metropol-satellit model, men snarere var skabt af interne strukturer, som var betinget af internationale afhængighedsrelationer.⁶⁷

Den anden retning er ligeledes pessimistisk med hensyn til mulighederne for en kapitalistisk udvikling i Latinamerika. Nogle forfattere i denne gruppe var mest optaget af mekanismer, der forhindrede økonomisk vækst, mens andre beskæftigede sig mere med udviklingens deformation. Generelt støttede denne gruppe synspunktet at den pågående udvikling var udtryk for stagnation.⁶⁸

Den tredje retning repræsenteres af *F. H. Cardoso* og *E. Faletti*,⁶⁹ der gik videre og sprængte rammen for de ovennævnte dependencia-opfattelser, idet en vis form for kapitalistisk udvikling var mulig efter deres opfattelse. De mente, at relationerne mellem eksterne og interne kræfter udgjorde en helhed. Det drejede sig ikke kun om eksterne former for udbytning og tvang, men om sammenfald af interesser mellem de lokale dominerende klasser og internationale klasser på den ene side over for og udfordret af lokale dominerede grupper og klasser. I nogle tilfælde kunne de lokale dominerende klasser inddrage dele af middelklassen, i andre tilfælde kunne de alliere sig med middelklasserne, arbejderklasserne og endog bønderne for at beskytte sig selv mod den udenlandske indflydelse.⁷⁰

Cardoso og Falettis bog koncentrerer sig om den konkrete historiske

⁶⁵ Gabriel Palma op. cit., s. 898-912.

⁶⁶ T. Dos Santos: *The Crisis of Development Theory and the Problems of Dependence in Latin America* (skrevet i 1969) i: Henry Bernstein (red.): *Underdevelopment and Development. The Third World today*. Penguin 1978. Førsteudgivelse i 1973.

⁶⁷ Ibid. s. 76.

⁶⁸ Bl.a. C. Furtardo tilhører denne retning. Han har en del opfattelser til fælles med Amin, men er dog væsentlig tidligere end Amin. Se f.eks. Furtardo: *Elements of a Theory of Underdevelopment - The Underdeveloped Structures* (fra 1964) i: Bernstein, op. cit., s. 33-43.

⁶⁹ F. H. Cardoso and E. Faletti: *Dependency and Development in Latin America*, University of California Press, 1977. Førsteudgave fra 1967. De sene oversættelser af dependencia-skolens værker, er en væsentlig årsag til, at den først blev kendt i den vestlige verden efter Franks og Amins arbejder.

⁷⁰ Ibid. Her citeret i Palma, op. cit., s. 910.

udvikling i Brasilien efter 1964. Politiske og klasseorienterede aspekter er tæt knyttet sammen med den økonomiske analyse. De fremhæver, at den tidligere importerstøttede industrialisering i Brasilien fra 1964 afløses af en fase præget af direkte investeringer med en »restriktiv industrialisering« og en »internationalisering af det interne marked«. Denne udvikling kalder de for en »associated-dependent development«, karakteriseret ved at statssektorerne var under ekspansion, samtidig med at multinationale foretagender dominerede de mest dynamiske sektorer af varige forbrugsgoder, og at det nationale borgerskab havde en reel betydning og indflydelse.

Selv om Cardoso og Faletti bryder med den oprindelige dependenciaskole, opfatter de ikke »associated-dependent development« som en uafhængig kapitalistisk udvikling. De understreger således den teknologiske afhængighed; det er stadig centrene, som producerer produktionsmidler og i særdeleshed de teknologisk avancerede produktionsmidler. I modsætning til f.eks. Amin finder de også, at det interne marked var under udvidelse, ikke på grund af masseforbrug, som Amin mener er nødvendigt, men som følge af et øget forbrug hos de tre hovedelementer i den »associated-dependent development«: staten, de multinationale foretagender og det lokale borgerskab.⁷¹

Med hensyn til spørgsmålet om ulige bytte, arbejder Cardoso slet ikke med dette begreb, men ligger mere på linie med de tidlige afhængighedsteorier, som Barans. Han taler f.eks. om, at de multinationale selskaber trækker store mængder af kapital ud fra periferien. Men i forhold til Baran er der dog sket en væsentlig udvikling af begrebsapparatet, hvilket hænger sammen med, at specielt et land som Brasilien havde gennemløbet en betydelig udvikling fra Barans artikel i 1952 til Cardoso og Falettis analyse i 1967. Alt i alt kom Cardoso og Falettis analyse til at stå som et første vendepunkt i den teoretisk orienterede litteratur, som i denne periode ellers var præget af generelle underudviklings- og totale afhængighedsperspektiver.

6. Verdensmarkedsteorier og kapitalens internationalisering

Fra midten af 1970erne kom en række nye teorier, der stod i skarp kontrast til afhængighedsteorierne. De nye teorier og analyser havde en noget forskellig karakter med vægten på andre sider af den internationale udvikling. Ligesom tidligere kom teorierne, efter at nye historiske

⁷¹ Cardoso behandles nærmere i Palma op. cit., og i Knud Andersen m.fl.: *Afhængighedsteori. En kritisk fremstilling af latinamerikanske teorier om afhængighed og underudvikling.* Forlaget Politica, Århus 1979, s. 167-80.

tendenser var slået igennem på verdensmarkedet og i den internationale økonomi. Da hovedobjektet ikke længere var udviklingen i den 3. verden, men i højere grad den internationale økonomi med udgangspunkt i kapitalakkumuleringen i de udviklede kapitalistiske lande, var den dominerende tendens ekspansionen i det internationale økonomiske system. Samtidig viste en række lande i den 3. verden vækstrater i forarbejdningsindustrien af en sådan størrelse og kontinuitet, at det med udgangspunkt i den industrielle sektor var vanskeligt af afvise, at en form for industrialisering fandt sted.

De tyske verdensmarkedsteorier var dem, der fik størst indflydelse i Danmark. I England var Bill Warren begyndt af kritisere underudviklingsopfattelsen. Han mødte stærk modvind i midten af 1970'erne, men da hans store værk udkom i 1980, var paradigmeskiftet nået så vidt, at det indgik som en del af kritikken, der i mellemtiden havde rejst sig mod afhængigheds- og underudviklingsteorierne. Begge opfattelser – den tyske og den engelske – vender tilbage til Marx som udgangspunkt for deres analyser. Udover disse to tendenser vil dette afsnit specielt behandle de markanteste nyere nordiske bidrag, som ligeledes lægger afstand til underudviklingsteorierne. Det drejer sig om Bo Gustafsson, Christer Gunnarsson, Henrik Secher Marcussen og Jens Erik Torp samt afslutningsvis om John Martinussen og Gorm Rye Olsen. De to sidstnævnte når gennem en analyse af den perifere stat frem til en teoriopfattelse, der på mange måder supplerer de andre opfattelser, som gør op med underudviklingsteorierne, skønt deres synsvinkel er en anden.

De tyske verdensmarkedsteoretikere repræsenteres af *Christel Neusüss*⁷² og *Klaus Busch*.⁷³ Deres værker fra henholdsvis 1972 og 1974 tager udgangspunktet i Marx' »Kapitalen«. På grundlag af værdiloven analyserer de kapitalens internationalisering. Deres hovedtese er, at kapitalens internationalisering kommer til udtryk på anden måde end kapitalens stadige ekspansion inden for nationale grænser. Der sker en række begrænsninger i værdilovens funktion, når kapitalen internationaliseres og ekspanderer over de nationale grænser. Neusüss henviser til valutaregulering og andre statslige indgreb, men også til det forhold, at lønningerne er lavere, arbejdstiden længere og udbytningsgraden dermed højere i de mindre udviklede lande. De tilbagestående kapitaler opnår således på trods af den relative værdiforringelse af deres varer på verdensmarkedet en profitrate, der tillader dem at konkurrere med de

⁷² Christel Neusüss: *Imperialismus und Weltmarktbeziehung des Kapitals*. Erlangen 1972. På dansk: *Imperialismen og det kapitalistiske verdensmarked*. Kurasje, København 1976.

⁷³ Klaus Busch: *Die Multinationale Konzerne*, op. cit., 1974.

udviklede kapitaler.⁷⁴ Busch ser den væsentligste modifikation i kapitalens frie bevægelighed på verdensmarkedet i det han kalder valutakursmekanismen. Da Busch er den af de to forfattere, der behandler relationerne til den 3. verden grundigst, skal dette begreb, som indgår som et centralt led i hans teori, følges lidt nærmere:

Ifølge værdiloven vil arbejdet i vareproducerende samfund antage værdiform, og den mængde abstrakt menneskeligt arbejde, der er nedlagt i produktfremstillingen er grundlaget for at sammenligne de forskellige produkter med hinanden. Kun det samfundsmæssigt nødvendige arbejde har værdidannende karakter, og størrelsen af det kvantum arbejde, der på et givet tidspunkt anerkendes som samfundsmæssigt nødvendigt, er bl.a. afhængigt af produktivkræfternes udviklingsniveau. Når produkter fra forskellige nationer konkurrerer på verdensmarkedet, forskydes det samfundsmæssigt nødvendige arbejde, og der dannes internationale værdier. Når kapitalerne konkurrerer over de nationale skranker, bliver valutakursen et udtryk for grænsepæle for den nationale cirkulationssfære. Varerne, der forlader denne cirkulationssfære, må gennemgå en metamorfose, som kan fremtræde som noget ydre, hvor prisen ikke længere udtrykkes i den nationale valuta, men i udenlandsk eller international valuta. På baggrund af produktivkræfternes forskellige udviklingsniveau, mener Busch, at denne metamorfose er af særlig betydning. De mest udviklede nationer vil realisere en langt større varemængde på verdensmarkedet og dermed opnå overskud på handelsbalancen. Det omvendte gælder for de mindre udviklede lande. Da disse ulige varekapital-relationer formidles over den nationale cirkulationssfære, sættes en række valutamekanismer i gang. I et økonomisk system som Bretton Woods-aftalerne med faste vekselkurser, vil den tendensielle udvikling gå i retning af at den højere udviklede nation revaluerer sin valuta, hvorved varer fra dette land får højere internationale prisudtryk – og omvendt når det gælder den lavere.⁷⁵ Busch mener, at arbejdsværdigrundlaget for disse penge- og prisbevægelser kan illustreres ved tre lande A, B og C, som har forskelligt udviklede produktivkræfter. En national arbejdsdag i land A, som producerer med den højeste grad af arbejdsproduktivitet, vil f.eks. komme til udtryk som 2 universelle arbejdsdage. 1 arbejdsdag i land B vil svare til 1 universel arbejdsdag, og 1 national arbejdsdag i land C til ½ universel arbejdsdag. Forholdet mellem A, B og C vil således bliver 2:1:½. Denne form for ulige

⁷⁴ Neusüss: Imperialismen og det kapitalistiske verdensmarked. Kurasje, København 1976, s. 135.

⁷⁵ Busch op. cit., s. 13-15, 34-39.

arbejdskvanta kan stort set sammelignes med Emmanuel's første type af ulige bytte. Busch mener ikke, at det ægte ulige bytte i Emmanuel'sk forstand, hvor lønningerne er forskellige i u- og i-lande, har aktualitet. Arbejderne i de udviklede kapitalistiske lande har tilkæmpet sig de højere lønninger, og de deltager derfor ikke i udbytningen af den 3. verden.⁷⁶ Konsekvensen af valutakursmekanismen bliver, at de økonomisk svagere udviklede nationer beskyttes mod de højst udviklede nationers konkurrence. I de højst udviklede lande påtvinges de undergennemsnitlige produktionsgrene så høje internationale priser, at de kan udkonkurreres af tilsvarende brancher i mindre udviklede lande, og i de mindre udviklede lande beskytter valutamekanismen ikke i tilstrækkelig grad de undergennemsnitlige produktionsgrene, som vil blive udkonkurreret i den internationale kamp.⁷⁷ Dette udgør en væsentlig forskellig opfattelse i forhold til Emmanuel. Busch' væsentligste anke over for Emmanuel og Amin er på denne baggrund dels deres opfattelse, at der dannes en generel profitrate på verdensmarkedet, og dels at der eksisterer internationale produktionspriser som udtryk for denne gennemsnitsprofitrate. For det første, hvis der fandtes en gennemsnitlig profitrate, ville det logiske resultat blive en stærk kapitaleksport til og en forceret akkumulation i den 3. verden for at udvikle produktivkræfterne der. Når dette ikke sker, skyldes det værdilovens modifikation på verdensmarkedet og valutakursmekanismen. For det andet mener han ikke, at det er produktionspriser, men internationale markedsværdier, der sætter sig igennem på verdensmarkedet.⁷⁸ Underudviklingen i den 3. verden skyldes ifølge Busch dels forskellig specialisering i den internationale arbejdsdeling, hvor u-landene ofte har været råvareproducerende, og dels det forhold at der er skabt specielle produktionsstrukturer af kolonialisme og imperialismen – med eksport af et eller få råstoffer. Sammen med det ulige bytte, som er institutionaliseret i handelen mellem i- og u-lande, bredte underudviklingsprocesser sig.⁷⁹

Selv om Busch' og Amin/Emmanuel's videnskabs- og begrebsopfattelser må siges at være ret forskellige, kan de i princippet blive enige om, at der eksisterer underudvikling, og at der foregår et ulige bytte. Men hermed er lighederne slut. Busch ser ingen automatisk underudviklingsrelation mellem center og periferi, og han arbejder heller ikke med underudviklingsmodeller. Hans opfattelse af, hvad der skal gøres i den 3. verden for at komme ud af underudviklingen, viser, at han udmærket kan

⁷⁶ Ibid. s. 68.

⁷⁷ Ibid. s. 43.

⁷⁸ Ibid. s. 68-69.

⁷⁹ Ibid. s. 87.

forestille sig udviklingsprocesser sat i gang. Det kan ske gennem en industrialiseringspolitik, hvor de mere avancerede brancher beskyttes ved at gennemføre en beskyttende toldlovgivning og ved at forstærke valutamekanismen.⁸⁰ Denne opfattelse adskiller sig stærkt fra Amins forslag om at afskære forbindelsen til verdensmarkedet.

Busch fremhæver en række årsager til at kapitalen eksporteres til den 3. verden og medvirker til disse landes industrialisering. For det første forsøger industrikapitalen gennem direkte investeringer i den 3. verden at omgå de beskyttelsesmekanismer, som de fleste u-lande har gennemført i forbindelse med importerstatningspolitikken. I begyndelsen efter den 2. verdenskrig gik disse investeringer først og fremmest til forbrugsvarerindustrier, men senere også til halvfabrikata. Det næste skridt er investeringer i alle former for industrielle produkter.⁸¹ For det andet investeres kapital fra lavproduktive virksomheder i de kapitalistiske lande til arbejdsintensive industrier i de mindre udviklede lande. Disse industrier vil have særlige fordele ved at flytte en del af produktionen til underudviklede lande.⁸² For det tredje investeres kapital i råstofudvinding i de underudviklede lande. Inden for denne sektor er produktiviteten høj, så investeringer skyldes først og fremmest naturgivne forhold, f.eks. tilstedeværelsen af olie. Den første af de nævnte årsager mener Busch er den afgørende for kapitaleksporten fra de kapitalistiske lande. Hvis det ikke var for importerstatningspolitikken i de mindre udviklede lande, mener han ikke det overhovedet var nødvendigt at eksportere kapital, fordi de udviklede lande selv kan absorbere kapitalakkumulationen. Tilsvarende mener Amin, at der eksisterer en dynamisk ligevægt i det kapitalistiske center, og årsagen til, at kapitalen ekspanderer til den 3. verden, er kapitalens stræben efter maksimal profit.⁸³ Det er et gennemgående træk i Amins bøger, at han vurderer profitraten som værende langt højere i periferien end i centret. Det sætter Busch dog et spørgsmåltegn ved, for nok er lønningerne betydelig lavere, men til gengæld er arbejdsproduktiviteten også lavere, og der er en række andre omkostninger, som ikke skal betales i de udviklede lande. Den afgørende forskel på arbejdsomkostninger finder Busch således ikke i alle tilfælde,⁸⁴ og profitraten vil således reelt være lavere inden for visse brancher.

Amin og Busch kom i 1970ernes debat til at stå som eksponenter for

⁸⁰ Ibid. s. 93.

⁸¹ Ibid. s. 231-32.

⁸² Ibid. s. 241-42.

⁸³ Samir Amin: Imperialismens krise. Oktober nr. 5, 2 årg., marts 1976 s. 17. Oprindeligt publiceret i *Minuit* no. 14, maj 1975.

⁸⁴ Busch op. cit., s. 237.

uforenelige opfattelser, som konfronterede hinanden. Den mest indlysende kontrovers gjaldt spørgsmålet om, hvorvidt udviklingen i den 3. verden var blokeret eller om den var i gang. Den bagvedliggende videnskabsopfattelse repræsenterede kontroversen mellem dette at tage udgangspunkt i produktionsmåderne og deres sammenføjning, dvs. udgangspunkt i produktionssfæren, eller i verdensmarkedsteorien. Den sidstnævnte tog udgangspunkt i værdiloven og produktionsforholdene i de udviklede kapitalistiske lande og forsøgte at overføre »kapitalens logik« på verdensmarkedet. Da verdensmarkedet stod i centrum for analyserne, blev denne skole nok i højere grad end rimeligt betragtet som arbejdende med cirkulationssfæren. Da det er uomtvisteligt, at kapitalens logik ikke uden modifikationer kan overføres til den 3. verden, betød det at verdensmarkedsteorien ikke havde meget at sige om den 3. verden bortset fra de tendenser til industrialisering, der fandt sted. På den anden side er Amin nok også blevet misforstået i den forstand, at han har taget analytisk udgangspunkt i produktionsmåderne. For selv om han bruger begrebet produktionsmåder og analyserer deres abstrakte hovedformer i »Den ulige udvikling«, kan der ikke herske tvivl om, at hans center-periferi relation, hvor centret dominerer periferien, er den fremherskende relation i stort set alle hans værker. Som nævnt ovenfor, mener jeg ikke, at der findes teoretisk belæg for denne opfattelse af relationer mellem center og periferi. Der fandtes måske visse empiriske undersøgelser, som støttede denne opfattelse, men i de sidste årtier kan man finde ligeså mange undersøgelser, der peger den modsatte vej.

Trods de væsentlige og grundlæggende modsætninger mellem Amin/Emmanuel og Busch er det alligevel slående at se, hvor stor enighed der findes mellem de to opfattelser på konkrete punkter: eksistensen af underudvikling, det ulige bytte og kapitalens ligevægt i de udviklede lande – for at tage nogle eksempler. Formodentlig har Busch været påvirket af underudviklingsparadigmet i den forstand, at opfattelsen af et skarpt skel mellem i- og u-lande var en næsten uomgængelig del af den akademisk-marxistiske tankegang. At der er en logisk sammenhæng og konsistens i Busch' opfattelse er ubestrideligt, men han lider på mange måder af de samme svagheder som Emmanuel, at der er for mange faste faktorer i hans fremstilling. Hvis nogle af forudsætningerne falder sammen, vil det trække mange andre vurderinger med sig. Selv om man kan være enig i, at kapitalen udvikler sig efter en vis logik, og at kapitalen internationaliseres i den 3. verden, betragter Busch nok udviklingen for økonomisk logisk, specielt i relation til den 3. verden. Der kan være rimelighed i at argumentere for, at nationalgrænserne sætter nogle skel for kapitalens frie cirkulation. Valutakursmekanismen bliver dog i for høj

grad en hokus-pokus mekanisme, der forklarer alle forskellene på de kapitalistiske lovmæssigheder på det nationale og internationale niveau.

Afslutningsvis må det siges, at Busch' teori rent faktisk har været bedre i stand til at afdække nogle af de udviklingstendenser, som finder sted i dag, end underudviklingsteorien. Den er mindre mekanisk og bevæger sig – omend på et abstrakt – så på et mindre generaliserende niveau.

I England indledte *Bill Warren* sit fundamentale opgør med underudviklings- og afhængighedsopfattelserne i en artikel fra 1973 i *New Left Review*.⁸⁵ Hans hovedgrundlag er en tilbagevenden til Marx' opfattelse af kapitalens ekspansion og revolutionering af produktionsforholdene som en progressiv kraft. Med dette som udgangspunkt understregede Warren, at der var sket en kraftig udvikling i den 3. verden efter den 2. verdenskrig. I sin bog »Imperialism, The Pioneer of Capitalism«, som blev redigeret og udgivet i 1980 efter hans død, tilbageviste han på grundlag af logisk sans og emperi en række af underudviklingens hoveddogmer ét efter ét. Han arbejdede ikke med en samlet generel teori, men fremdrager en række tendenser for udviklingen på globalt plan, der må tages hensyn til ved teoridannelsen. Da hans fremstillingsform er meget empirisk præget, skal her kun nævnes nogle af hans hovedpunkter. For det første fremhæver han, at BNP pr. capita i den 3. verden er steget og den generelle velfærd blevet forbedret. For det andet mener han, at der nu er en tendens til en mere lige indkomstfordeling, og at den stærke ulighed, som underudviklingsteoretikerne taler om, er specifikt knyttet til de tidlige vækststadier. For det tredje er der sket en hurtig industrialisering i den 3. verden med en voksende eksport af industrivarer, og denne fremvækst af en moderne fremstillingssektor opfatter han som afgørende for at eliminere underudviklingen. For det fjerde siger han, at spørgsmålet om marginalisering og underbeskæftigelse, specielt når det gælder arbejdsstyrken i den informelle sektor, ikke er en relevant betragtning. Han finder ikke tendenser til at denne sektor ekspanderer, og han analyserer den som et supplement til den industrielle sektor der indeholder både dynamiske, innoverende og akkumulerende tendenser.⁸⁶ Landbruget er hidtil blevet overset, mener han, og det har været vanskeligt at ændre og omforme landbrugets strukturer, men selv her foregår der nu en kraftig og accelererende udbredelse af kapitalistisk landbrug. Endelig fremhæver Warren en række sociale indikatorer, som peger i gunstig retning som den voksende levealder, den faldende børnedødelighed, den udvidede skolegang m.v.

⁸⁵ Warren: *Imperialism and Capitalist Industrialization*, *New Left Review*, nr. 81, sept.-okt. 1973.

⁸⁶ Warren: *Imperialism, Pioneer of Capitalism*, op. cit., s. 216.

Det er let at rette kritik mod Warren på en række punkter. Hans statistiske materiale, som oftest fra Verdensbanken og andre internationale organisationer, er usikkert angående den 3. verden, især når det gælder sociale indikatorer og f.eks. den informelle sektor. Desuden dækker det meste af hans materiale perioden, før den økonomiske krise satte ind i midten af 1970erne. Endelig koncentrerer han sig ofte om de mest udviklede lande i den 3. verden og generaliserer ud fra dem. Trods disse svagheder og hans lidt rosenrøde »kapitaloptimisme« har Warren effektivt stillet spørgsmålstejn ved en række hovedpunkter i underudviklingsteoriene, og han mener grundlæggende betragtet, ligesom Busch, at en kapitalistisk udvikling og industrialisering i høj grad er mulig i den 3. verden.

7. Nyere skandinaviske bidrag

Inspireret af de tyske og engelske skoler er afhængighedsteoriene også blevet kritiseret fra skandinavisk side. Bo Gustafsson går endog nogle skridt videre end Warren.⁸⁷ Han fremhæver i en artikel fra 1978, at underudviklingen ikke længere er den dominerende faktor i den 3. verden. Det tidligere underudviklingsproblem forbandt han først og fremmest med det forhold, at der kom for lidt kapital til den 3. verden før disse landes formelle selvstændighed. Siden 1945 har 80 lande opnået at få deres selvstændighed, og fra dette tidspunkt begyndte industrialiseringen. I de første år foregik denne ved importerstatning, men fra omkring 1960 blev en eksportorienteret industrialisering stadig mere udbredt. Gustafsson lægger vægt på, at vækstraterne er meget højere i den 3. verden end i de kapitalistiske lande, og selv for den meget langsommere voksende landbrugsproduktion hævder han, at pr. capita-produktionen i denne del af verden skulle være steget med 30-40% i hvert af tiårene siden 1945.⁸⁸ I modsætning til hvad mange for 20 år siden forventede, er det for Gustafsson ikke en socialistisk udfordring, som den aldrende kapitalisme i dag står over for, men en ny, ekspansiv og aggressiv kapitalisme. Den erobrer markedsandele på grund af dens lette adgang til råvarer, lave lønninger og en hurtig anskaffelse af moderne teknologi.⁸⁹

Artiklen virkede provokerende ved fremkomsten i 1978, men selv i dag repræsenterer Gustafssons synspunkter en af de mest rigide udviklingsopfattelser. Med en håndvendig løser hans stærkt »kapital-positive« syn

⁸⁷ Bo Gustafsson: Imperialism, tredje världen och historiens list. Ekonomisk Debatt, nr. 5, 1978, s. 333-341.

⁸⁸ Ibid. s. 335.

⁸⁹ Ibid. s. 340.

de fortsatte problemer med ulighed og udbytning i den 3. verden. Disse vil nemlig forsvinde med udviklingen. I løbet af nogle år vil landene i den 3. verden komme på højde med den udviklede verden – og måske endog overgå denne!

En anden kritisk svensk økonomisk historiker, *Christer Gunnarsson*,⁹⁰ når frem til betydeligt mindre dramatiske konklusioner. Han er ikke kun interesseret i generelle makroøkonomiske træk, men kombinerer disse med de konkrete samfundsforhold i den 3. verden. Dernæst var nye tendenser begyndt at gøre sig gældende i den internationale økonomi med oliekrise og en vis regression, da Gunnarsson i 1980 offentliggjorde sin artikel. Der var nu ikke længere empirisk grundlag for at fremhæve, at den altdominerende tendens i verdensøkonomien og den 3. verden var udvikling.

Gunnarsson mener ikke, at de neo-marxistiske afhængigheds- og underudviklingsteorier har rødder i den marxistiske tradition.⁹¹ Med støtte i Lenin⁹² finder han, at den fundamentale konflikt i systemet er akkumulations- og produktionskapacitetens tendens til at overskride forbrugskapaciteten. Det er denne konflikt, som fører til overproduktion og krise. På grund af kapitaloverskud og manglende investeringsmuligheder må kapitalismen fortsat søge ud i nye områder.⁹³ I modsætning til underudviklingsteoretikere som Frank og Amin mener Gunnarsson, at forholdene i den 3. verden ikke kan betegnes som en perifer kapitalisme, men snarere karakteriseres ved, at den kapitalistiske produktionsmåde endnu ikke er blevet udviklet. Han mener, at Lenin undervurderede hindringerne for kapitalens bevægelsesfrihed i særdeleshed i den 3. verden. Medens den af kolonialismen monopoliserede handel udvikledes og blev af stor betydning for udviklingen i den 3. verden, forblev kapitalens gennemtrængning af samfundsstrukturen af mindre betydning.⁹⁴ Ligesom Gustafsson fremhæver Gunnarsson betydningen af den koloniale monopolhandels nedbrydning under afkoloniseringsperioden efter 2. verdenskrig. Men han er ikke enig med Gustafsson i, at den nuværende tendens til kapitalistisk udvikling går hurtigt og smertefrit, og slet ikke i at den truer den vestlige industristruktur. Den pågående industrialisering med udbredelsen af kapitalistiske produktionsforhold i den 3. verden ser han som et udtryk for kapitalens internationalisering.

⁹⁰ Christer Gunnarsson: *Imperialismen och världens industrialisering*. Zenit nr. 64, februar-marts, 1980.

⁹¹ *Ibid.* s. 24.

⁹² Selv om jeg i denne fremstilling har givet et mere nuanceret billede af Lenin, er han nok af de fleste blevet *fortolket* som den kapitaloptimistiske holdnings ypperste repræsentant.

⁹³ *Ibid.* s. 25.

⁹⁴ *Ibid.* s. 27.

Industrialiseringen har imidlertid medført, at den 3. verden er blevet mere afhængig af den kapitalistiske verdensøkonomi. Kriserne i den kapitalistiske økonomi vil ramme den 3. verden hårdere, jo tættere integrationen er. Desuden fremhæver han tendenserne til nye modsætninger mellem de såkaldte NIC-lande (Newly Industrialized Countries), som tidligt begyndte en industrialisering, og de lande, hvor industrialiseringen fortsat er beskednen. Angående landbruget og de sociale følger af industrialiseringen er Gunnarsson anderledes pessimistisk end Gustafsson og Warren: industrialiseringen løser ikke fattigdomsproblemet. Det vil være nødvendigt med en faglig og politisk kamp for at forbedre forholdene for arbejderklassen.⁹⁵

Gunnarsson repræsenterer et mere moderat opgør med underudviklings- og afhængighedsteoriene. For selv om han afviser deres teoretiske grundlag og ikke finder statiske relationer mellem center og periferi, mener han, at der fortsat er afgørende forskelle mellem de udviklede kapitalistiske lande og den 3. verden. Han er et godt eksempel på den nok i dag dominerende opfattelse, at der på den ene side foregår en industrialiseringsproces i den 3. verden, men at der på den anden side er en række faktorer i den internationale økonomi og i selve strukturen i den 3. verden, som modvirker denne tendens og skaber nye modsætninger. Denne mere nuancerede opfattelse er imidlertid heller ikke uden problemer. Som teori betragtet er den anderledes løst bygget op og ad hoc præget end de kritiserede underudviklingsteorier.

En dansk version af kritikken af afhængighedsteorien, *Henrik Secher Marcussen* og *Jens Erik Torps* »Internationalization of Capital: Prospects for the Third World« fra 1982 griber fat i nogle af de samme forhold som Gunnarsson, men lægger i højere grad vægt på en analyse af kapitalakkumuleringen i centerlandene.⁹⁶ Herunder omfattes, hvordan reproduktionen af den perifere kapital indgår i centerkapitalens reproduktion, og hvorledes disse to processer sætter grænser for og influerer udviklingen i periferien. Med udgangspunkt i kapitalakkumuleringen i centerlandene med hovedvægt på Europa opdeler de to forfattere udviklingen fra 1958 i tre faser. I den første fase fra 1958 til 1962 foregik internationaliseringen af kapitalen især inden for Europa. Her var investeringsmulighederne gode og konkurrencen fra USA relativt svag, fordi USAs økonomi for en væsentlig del var indrettet på behovene fra Koreakrigen. I forhold til den 3. verden fandtes der fortsat en del traditionelle kolonirelationer, hvilket

⁹⁵ Ibid. s. 37.

⁹⁶ Henrik Secher Marcussen og Jens-Erik Torp: *Internationalization of Capital: Prospects for the Third World. A Re-examination of Dependency Theory*. Zed Press, London 1982.

gav moderlandene – især Frankrig og England – eksklusive fordele, som medførte at svagere europæiske virksomheder blev beskyttet mod stærkere europæiske og amerikanske kapitalgrupper. De udenlandske investeringer i periferien havde på denne baggrund kun en marginal betydning.⁹⁷

Den anden fase fra 1963 til 1973 prægedes af en stadig accelererende koncentration og centralisering. Inden for Fællesmarkedet havde kapitalen mulighed for at bevæge sig friere landene imellem. Men der kom også kapital udefra, og især de amerikanske investeringer blev af stor betydning for tendensen til internationalisering i Fællesmarkedet. Til periferien skete en kraftig ekspansion i kapitaleksporten fra Vesttyskland, USA og Japan, mens Frankrig og England – nu da stort set alle kolonirelationer var afviklet – orienterede sig mere mod Europa og USA. Kapitaleksporten til den 3. verden gik for en væsentlig del til råstofudvinding og importerstøttende virksomheder.⁹⁸

Den tredje fase begyndte i 1974. Den var præget af økonomisk krise, og investeringerne rettedes nu først og fremmest mod rationaliseringer. Investeringsmulighederne i Europa var blevet begrænsede og interessen for at investere i periferien voksede. Vesttyskland, USA og Japan udbyggede deres kapitaleksport, og England og Frankrig begyndte efterhånden at komme med. Kapitaleksporten fra centret fik mere og mere karakter af transnationalisering med store og voksende direkte investeringer i periferien. Mens investeringerne omkring 1960 for en stor del udgjordes af bistandshjælp og private investeringer, tog de i slutningen af 1970'erne i langt højere grad form af private banklån.⁹⁹ Stadig flere investeringer placeredes i industri i den 3. verden, i 1978 ca. 1/3, selv om olie sektoren med en tilsvarende andel fortsat var en væsentlig sektor. Nye investeringsformer som f.eks. nøglefærdige virksomheder var yderligere med til at fremme en hurtig industrialisering i flere perifere lande. Samtidig ændredes handelsstrukturene. Eksporten fra center til periferi blev i stigende omfang præget af kapitalgoder, mens eksporten fra periferi til center af industrivarer voksede hurtigt (fra 17% af den samlede eksport i 1960 til 50% i 1978, hvis olieeksporten fraregnes).¹

⁹⁷ Ibid. s. 20-21.

⁹⁸ Ibid. s. 21-22.

⁹⁹ Ibid. s. 27 fig. 1.

¹ Marcussen og Torp: Industrien og u-landene i: Peter Neersø og Arne Wangel: For en solidarisk u-landspolitik. Mellemløbet Samvirke 1982, s. 31 tabel 1. En tilsvarende, mindre udbygget tabel findes i Marcussen og Torp: Internationalization of Capital s. 28, men her er tallene for eksporten af forarbejdede varer fra periferi til center udregnet *inklusive* olie; dermed dækkes over tendensen, fordi olieeksporten er så dominerende, at små udsving indenfor denne ændrer det totale billede.

Denne ændrede handelsstruktur viser at en eksportorienteret industrialisering med kapitalistiske produktionsprocesser har udviklet sig i flere af de perifere lande. Det er denne tendens, som populært kaldes den nye internationale arbejdsdeling.²

Ved siden af kapitalens internationalisering lægger de to forfattere vægt på den perifere stats rolle i udviklingen, idet industriborgerskaberne er meget svage i den 3. verden. De opfatter direkte statsinvesteringer til fremme af en intern industrialisering som en uafhængig og vigtig faktor for etableringen af kapitalistiske produktionsrelationer.³ Marcussen og Torp finder, at det er nødvendigt med et paradigmeskift, når det gælder underudviklingsteoriens opfattelse af den blokerede kapitalakkumulation. De argumenterer også for, at begreberne center og periferi måske bør omdefineres, således at den øverste del af det internationale produktionshierarki ikke kun opererer i den vestlige verden, men også omfatter et begrænset antal lande i den 3. verden.⁴ De nye former for internationalisering af kapitalen har medført en differentiering af landene i periferien, og det er kun et fåtal af lande, der foreløbig har fået lagt et grundlag for en kapitalistisk udvikling.

Forfatterernes sammenkædning af kapitalens internationalisering og den perifere stats rolle udgør for mig at se ikke nogen integreret teori. Den første faktor – kapitalens internationalisering – er en videreudvikling af verdensmarkedsteorien. Hvor Busch arbejdede med en ret teoretisk abstrakt model med udgangspunkt i værdiloven, benytter Marcussen og Torp en model, der sætter focus på, hvordan center og periferi gensidigt påvirker hinanden. Men først gennem deres historisk-konkrete analyse får modellen dynamik. Den anden faktor er den perifere stat, som inddrages i analysen for at vise de dynamiske, men forskelligartede indgreb de perifere stater kan anvende. Det svageste punkt er alligevel delvis det samme som Busch': at det er vanskeligt at se, hvor den ikke-kapitalistiske sektor kommer ind i teorien.⁵

Netop spørgsmålet om den perifere stats rolle i udviklingen og

² De to forfattere bygger i denne forbindelse på F. Fröbel, J. Heinrichs og O. Kreye: Die neue internationale Arbeitsteilung. Rowohlt 1977. Værket har en central plads i den nyere internationale forskning.

³ Marcussen og Torp, 1972 s. 158.

⁴ Ibid. s. 30.

⁵ H. S. Marcussen har dog sammen med Mogens Buch-Hansen arbejdet videre med dette problem i Contract Farming and the Peasantry i: Review of African Political Economy, nr. 23, 1982.

industrialiseringen i den 3. verden er hovedtemaet i *John Martinussens*⁶ og *Gorm Rye Olsens*⁷ bidrag til debatten fra begyndelsen af 1980'erne. De kommer begge fra statskundskab i Århus, og det faglige udgangspunkt taget i betragtning er det ikke overraskende, at deres model, der først blev skitseret i Martinussens disputats fra 1980, først og fremmest fokuserer på statens rolle. De placerer staten i en multidimensional ramme, der omfatter det enkelte perifere samfunds økonomiske og sociale grundforhold og klasseforhold. Staten griber dels ind i de internationale relationer som udenrigshandel og investeringer, dels nationalt over for den kapitalistiske sektor bl.a. industrien, i forholdet mellem den kapitalistiske og den ikke-kapitalistiske sektor og endelig over for den ikke-kapitalistiske sektor, herunder landbruget.⁸

Forfatterens tese er, at de perifere samfund bevæger sig gennem tre hovedfaser hen mod større grad af selvcentrering. I den første fase er staten svag, der er stort set ingen industri og centerborgerskabet er den dominerende klasse. I denne fase er kapitalismen kun etableret i cirkulationssfæren, og udenrigshandelen består stort set i bytte af råvarer fra periferien med forbrugsvarer fra centret. I den anden fase er staten bedre organiseret. Der etableres en række forbrugsvareindustrier, det være sig indenlandsk eller udenlandsk kontrollerede, og det nationale borgerskab begynder at true centerborgerskabets position. Produktions sfæren gennemtrænges gradvis af kapitalistiske former, og stadig mere af udenrigshandelen består af eksport af færdigvarer og halvfabrikata og import til forbrugsvareindustrien. I den tredje fase griber staten aktivt ind i de samfundsmæssige processer. Der oprettes produktionsmiddelindustrier, og det nationale borgerskab bliver den dominerende klasse. Kapitalistiske produktionsprocesser dominerer, omend den tidligere kapitalafhængighed afløses af en teknologiahængighed.⁹ Udenrigshandelen er i endnu større grad domineret af færdigvarer og halvfabrikata, mens importen nu også omfatter inputs til basisindustrien. Som en hovedlinie er den perifere stats muligheder for at fremme en selvcentreret

⁶ John Martinussen: Staten i perifere og postkoloniale samfund. Indien og Pakistan. En historisk-konkret analyse med teorigererende sigte. Bind 1-4, Forlaget Politica, Århus 1980. På baggrund af denne voluminøse disputat har Martinussen bl.a. skrevet artiklen Om økonomiske og sociale forudsætninger for staternes økonomiske politik i den tredje verden, *Den Ny Verden* 3-4 1980, s. 30-59. I denne artikel tager han afslutningsvis nogle problemer op, som blev rejst i forbindelse med forsvaret af disputatsen.

⁷ Gorm Rye Olsen: Industripolitik i perifere samfund. I: G. R. Olsen (red.): Industripolitik og industriudvikling i den tredje verden. Forlaget Politica, Århus 1982, s. 9-69.

⁸ For en mere konkret gennemgang henvises til forfatterens egne værker, da de er præget både af en særlig fagterminologi og af en detailrigdom, der ikke kan gengives i denne korte oversigt.

⁹ Martinussen: *Den Ny Verden*, op. cit. s. 47.

udvikling hos Martinussen og Olsen determineret og begrænset af landets økonomiske og sociale udviklingsniveau, og den perifere stats muligheder for at gribe ind i de samfundsmæssige processer stiger i takt med – eller hurtigere end – samfundets økonomiske og sociale udvikling.¹⁰

Denne model bidrager til en forståelse af den 3. verden som en varieret gruppe af lande, hvor udviklingen er på et højest forskelligt niveau, både med hensyn til intern og ekstern reproduktion. Det nationale borgerskabs styrke er f.eks. vidt forskelligt i de enkelte lande i den 3. verden. Men hvis teoriansatserne for håndfast omsættes til en udviklingsmodel for den 3. verden, hvor udviklingen går fra fase 1 til fase 3, kan modellen blive lige så blokerende for en nuanceret opfattelse af den 3. verden som den tidligere center-periferi model. Specielt fase 3 er indtil videre en sjældent forekommende variant, bortset måske fra Indien, som modellen er udviklet over. De andre lande som måske kan placeres i denne gruppe – Sydkorea, Mexico og Brasilien – er på en række punkter stærkt forskellige fra Indien. Desuden gælder det også for deres model, at sammenhængen mellem de politiske og økonomiske tendenser er forholdvis løst specificeret og med et tautologisk anstrøg. Dette medfører, at det er vanskeligt at lokalisere samfundenes dynamik, og at den dynamik forfatterne selv fremhæver ligger i statens næsten autonome placering. Samspillet med og begrænsningerne af det internationale system og dette systems dynamik tillægges en for uvæsentlig betydning, hvilket nok er en væsentlig årsag til at deres teori kan lede til mekaniske opfattelser af faste udviklingsstadier.

8. Konkluderende bemærkninger

Af denne historiografiske gennemgang vil det være fremgået, at stort set alle de nævnte teorier tydeligt bærer præg af at være udviklet i historisk specifikke perioder. Man kan endog sige, at de fleste teorier først er udviklet, når den pågældende periodes hovedtræk har været markante gennem et stykke tid, og at de således kan virke som en efterrationalisering og systematisering efter, at en ny udviklingstendens er slået igennem. Det er for så vidt ikke overraskende, men i hver periode har der været en tendens til at opfatte de på det givne tidspunkt herskende tendenser og dertil knyttede teoretiske opfattelser som noget permanent.

Der er to hovedperioder i dette århundrede, som jeg finder det væsentligt at skelne imellem: den koloniale og den post-koloniale. Allerede på dette punkt kan der ikke gives faste årstal, da perioderne varierer fra kontinent til kontinent, men generelt kan man – bortset fra

¹⁰ Ibid: s. 49 og Olsen: op. cit. s. 66-68.

Latinamerika – bruge den 2. verdenskrig som en skillelinie. De store koloniimperier havde før krigen en betydelig kontrol over, hvilken politik, der skulle føres i deres monopoliserede udviklingsområder. Derfor blev verden væsentlig mere internationaliseret efter den formelle kolonialismes ophør. Men det er ikke ensbetydende med, at udviklingen i koloniperioden ikke har nogen betydning for den post-koloniale periode. Tværtimod var der allerede i denne periode betydelige forskelle, og ideen om, at de økonomiske og sociale grundforholds forskelligheder bl.a. påvirkes af forskellige koloniseringsformer og -politik, må være væsentlig af fastholde og udbyde.

Det, der nok kan undre i den teoretiske sammenhæng er, at de klassiske imperialismeteorikere i så ringe grad opholdt sig ved den formelle koloniserings betydning. Formodentlig skyldes det, at deres focus ikke var den 3. verden, men akkumulationen i de kapitalistiske lande og kapitalens ekspansion herfra. Det kan også være, at de havde svært ved at forestille sig et mere globalt kapitalistisk system uden kolonisering, da de mente, at koloniseringens afskaffelse ville ske gennem en verdensrevolution og dermed det kapitalistiske systems ophør. På den anden side kan netop det, at de ikke specielt hæftede sig ved den formelle kolonisering, tjene som en forklaring på, at deres teoretiske opfattelser har været mere brugbare i den post-koloniale periode. De har i en vis forstand været »forud for deres tid«.

At underudviklings- og afhængighedsteoriene udformedes og fik så stor og varig betydning, når det i dag fremgår, at de var urimeligt mekaniske i deres opfattelse af relationerne mellem center og periferi og af mulighederne for en udvikling af mere fundamental karakter, skyldes en række forskellige forhold. For det første var der i den konkrete situation belæg for, at det var overordentligt vanskeligt at få udviklingsprocesser i gang. I Komintern blev det i 1928 først og fremmest fortolket som forårsaget af politikken overfor kolonierne, der modsatte sig en industrialisering og heller ikke fremmede kapitaleksporten. Formodentlig var Kominterns vurdering af udviklingen i Indien forkert set som en generel tendens.¹¹ Men den er nok forståelig, da Komintern på baggrund af den nye akkumulationsbølge, der startede efter 1. verdenskrig med stigende kapitaleksport til koloniområder, ikke så tegn på basisindustri, som efter deres mening måtte bestå i både en produktion af produktions-

¹¹ I 1928 inden den 6. kongres drejede diskussionen med Roy sig netop om disse to punkter. Den indiske og engelske repræsentation mente, at Vargas tese om den faldende kapitaleksport til Indien var forkert, fordi nedgangen skyldtes, at England selv var ude i en økonomisk krise og derfor var ved at omorganisere den engelske industri. Haithcox: op. cit. s. 114,117-19.

midler og opbygningen af en sværindustri. Efter 2. verdenskrig var situationen anderledes. Afkoloniseringen var i fuld gang, og mange ventede sig som følge heraf en hurtigere udviklingstakt. Alligevel gjorde det samme billede sig gældende: det var små enklaver, som øjensynlig udviklede sig på baggrund af udenlandsk kapital og en udefra bestemt produktion. Den 3. verdens byer udviklede sig som tilløbsstykker for småhandel, småproduktion og betleri, og situationen på landet så ikke bedre ud. De usammenhængende produktionsstrukturer og den blokerede udvikling forårsaget af den udenlandske kapital var et empirisk bevis for underudviklingens eksistens, og teorierne blev udledt af dette faktum.

Dertil kom, at underudviklingsideerne gav en politisk opportunitet forklaring på, hvorfor situationen var dårligere i den 3. verden end i Europa. Ideen om at den rige verden var blevet rig, netop fordi den havde udnyttet den 3. verden gav den 3. verden en vis selvtilid og mod på at slås for deres selvstændighed.

En tredje forklaringsfaktor ligger i den teoretiske grundholdning, der dominerede hos 3. verdensteoretikerne, og som kan illustreres ved diskussionerne mellem Sweezy/Dobb og Frank/Laclau. Sweezy og Frank tog først og fremmest udgangspunkt i cirkulationsfæren og hævdede teorien til det internationale system. Det er i og for sig forståeligt nok, at det globale system kom i focus efter 2. verdenskrig, fordi der kvantitativt og kvalitativt var sket en forøget integration. Men et sådant system har ikke en styrende basis, og det var måske derfor lettere på dette grundlag at opstille lidt fiktivt abstrakte modeller. I denne sammenhæng forekommer Marcussens og Torps forsøg på og Christer Gunnarssons intentioner om at undersøge akkumuleringen såvel i de kapitalistiske lande som i den 3. verden og at se på den gensidige påvirkning mellem de to som betydelig mere frugtbar. Desuden leder denne tilgang frem til en forståelse af de forskelligheder, der eksisterede og eksisterer i den 3. verden. Gunnarsson har det særlige fortrin, at han desuden inddrager en bredere analyse af samfundene i den 3. verden.

Et fjerde forklaringsmoment gælder teoriernes abstraktionsniveau og focus. Med abstraktionsniveau tænker jeg dels på, i hvor høj grad teorierne er bundet til empirien, dvs. graden af abstraktion, og dels på analysebredden, dvs. om analysen beskæftiger sig med det globale plan, en region, et land, en by, en arbejdsplads, en familie osv. På teoriområdet valgte Frank og Amin et højt abstraktionsniveau i begge betydninger, men kom alligevel ikke ud over grænserne for at være præget af en historisk specifik periode. Dependencia-teorierne arbejdede på et lavere abstraktionsniveau med udgangspunkt i Latinamerika, og det var blandt denne gruppe, at man først erkendte, at der fandt visse former for udvikling sted.

Endelig fokuserede underudviklingsteorierne først og fremmest på de økonomiske processer, hvor det lettere lod sig gøre at deducere sig frem til en almen udviklingstendens. Det samme gjaldt verdensmarkedsteorierne. I forhold til dette ensidige udgangspunkt giver nyere teorier med f.eks. staten i focus mulighed for at omfatte både de sociale og politiske processer og den ikke-kapitalistiske sektor i den 3. verden ved siden af relationerne til verdensmarkedet og det gensidige samspil med de udviklede kapitalistiske økonomier. Det vil nok være illusorisk at arbejde med hele analysebredden som historiker, da man ofte er nødt til at begrænse sig til delproblematikker. Men der må ligge et bredere idé-kompleks bag en undersøgelse, og det bliver nok i sidste ende et videnskabsteoretisk valg, hvilken analysemetode der er mest anvendelig.

Diskussion

OM BEGREBET BOL

AF

ERIK ULSIG OG AXEL KJÆR SØRENSEN

Bolet udgjorde en fra by til by vekslede, men i samme by konstant brøkdelt af den jord, der til enhver tid hørte til byen (Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, s. 180).

I en afhandling i dette tidsskrift bd. 83, 1983, betitlet *Begrebet bol* har C. A. Christensen søgt at løse det for dansk middelalderforskning så vigtige og omdiskuterede problem: hvad er et bol, og hvorledes skal man tænke sig oprindelsen til bolene? Hans svar lyder: bolene var oprindeligt gårde, dvs. vikingetidens gårde. Dette fremgår af fire forhold: 1. »ordet bols etymologi, ordet afledes af verbet at bo og betyder bolig« (s. 4); 2. »at bolene øjensynlig oprindeligt har været navnegårde« (s. 6); 3. »den enorme forskel, der har været i bolenes størrelse fra landsby til landsby« (s. 4), dvs. »den store spændvidde i bolarealerne«, »at bolene på det tidspunkt, de er blevet fikserede... har været lige så forskellige i størrelse som en dansk »gård« senere var det (s. 6); 4. gårdene udgjorde sidenhen brøkdeler af et bol (s. 2 ff.); på Roskildebispens gods i 1370 var således 1065 af 1542 gårde på 1, 2 eller 3 ottinge (øre skyldjord), »gårdene emanerer fra bolet« (s. 2).

C. A. Christensens tese er først og fremmest en afvisning af enhver idé om, at bolene skulle være udsprunget af en matrikulering, en jordvurdering. Spørgsmålet bliver herefter: hvordan er vikingetidens boltal (gårdtal) i de enkelte landsbyer blevet bevaret? Svaret lyder: i forbindelse med ledingens organisering (måske o. 980) har kongemagten fået fastlåst, fikseret, antallet af bol. Når bolene i mange byer var kendt endnu i det 17. årh., skyldes det, at de brugtes som bymål, dvs. ved fordelingen af jorden imellem den enkelte landsbys bønder.

I C. A. Christensens tese og hans diskussion af den tidligere forskning indgår naturligvis en række værdifulde iagttagelser og adskilligt, som vi uden tøven kan tilslutte os. Her skal blot anføres hans fremhævelse af, at bolet har del i alle landsbyens ressourcer, og hans bl.a. deraf følgende

afvisning af Svend Aakjærs forsøg på at bestemme bolets ideelle agerareal. Et forsøg, som er uden mening.

Når vi alligevel ikke kan tilslutte os C. A. Christensens tese, skyldes det dels, at de fire fremførte forhold blot er mulige tolkninger, og dels nogle inkonsekvenser i argumentationen.

Ad 1) At bolet er en afledning af »at bo«, forhindrer ingenlunde, at bolet var et idealmål eller et gennemsnitsmål for, hvad der hørte til en god gård, med andre ord, at flere mindre gårde har kunnet udgøre et bol allerede i vikingetiden.

Ad 2) At nogle bol i det 13. årh. (Kr. Halds tidsangivelse) bar ejernavne, er intet sikkert bevis for, at alle bol i det 10. årh. udgjorde selvstændige gårde.

Ad 3) At bolene fra by til by allerede i Falsterlisten ca. 1240 såvel som i det 17. årh.'s Sjælland varierede kraftigt i størrelse, behøver ikke at afbilde et oprindeligt forhold, men kan skyldes mere eller mindre kraftig opdyrkning siden vikingetiden.

Ad 4) At gårdene senere i middelalderen udgjorde simple brøkkele af et bol, behøver omvendt ikke at være et resultat af gårddelinger siden vikingetiden. Som anført i ad 1 kan flere mindre gårde være regnet som et bol allerede da.

Inkonsekvenserne består i, at der bag nogle argumenter ligger en antagelse om lige store bol på trods af den eksplicit fremførte tese om bol af forskellig størrelse.

I tabellen s. 2 anvendes de sjællandske gårdes forskellige boltal til at vise en forskel i gårdstørrelserne. Her er altså regnet med bol af præcis samme størrelse i forskellige landsbyer.

C. A. Christensen fremhæver, at vikingebolene, dvs. gårdene, fra by til by var af meget forskellig størrelse, men anerkender, at de inden for samme landsby var lige store. Dette billede er vanskeligt at godtage. Når hovedpåstanden er bolenes forskellige størrelse, mangler der en forklaring på, at de inden for samme landsby var eller evt. senere blev lige store.

Endelig, hvis man med C. A. Christensen antager, at »bolfikseringen« var en funktion af, at bolene blev grundlag for ledingsbyrden, så peger det i retning mod bol af ikke alt for forskellig størrelse, idet man i så fald måtte regne med, at skævdelingen af byrderne havde sin nedre grænse der, hvor det ville drive de »mindste« fra hus og hjem.

De fremførte indvendinger viser usikkerheden i C. A. Christensens tese og åbner dermed mulighed for andre forståelser af bolbegrebet. Det egentlige problem er ikke den store spændvidde i bolarealerne (fra by til by), som det hævdes s. 6, men at bolene i den enkelte landsby var lige

store! Hvorfor var de det? Hvis man som C. A. Christensen og Poul Johs. Jørgensen opfatter bolene som gårde, tilbyder sidstnævnte en forklaring (Dansk Retshistorie s. 181): »At gårdene fra først af har været anset som ligeberettigede, fordi deres størrelse bestemtes ved, hvad en enkelt husstand behøvede til sit underhold og kunne overkomme at dyrke, og derfor var ensartet«. C. A. Christensen kommenterer som nævnt slet ikke forholdet. Jørgensen forklarer videre ved hjælp af boltallets fiksering, at bolene forblev lige store inden for samme landsby. At de kom til at variere fra by til by forklarer han ved, at nyopdyrkningen af jord fandt sted i forskelligt omfang (s. 179). Poul Johs. Jørgensens tese er konsistent.

En anden forståelse af bolbegrebet kan bygges op om følgende antagelser.

Bol eksisterede som landsbyinternt begreb inden »fikseringen«. I den enkelte by var bolene lige store, idet de fungerede som fordelingsnøgle til at angive andele i landsbyens ressourcer, hvad der især var påkrævet, når bebyggelsen fra tid til anden flyttede. Moderne arkæologisk landsbyforskning har jo vist, at helt op til o. 1100 syntes det at være normen, at de danske landsbyer med mellemrum skiftede beliggenhed. Med bolet som fordelingsnøgle er der intet i vejen for, at der på nogle bol var flere gårde eller gårdparter, ligesom det siden hen var tilfældet. Fra landsby til landsby har bolene fra første færd ikke varieret alt for meget, fordi begrebet har været bestemt af, hvad man anså for rimeligt til underhold for en husstand af en vis anseelse. Dette system af ikke alt for forskellige bol har kongemagten kunnet anvende til ledingen, men har måttet sætte de mindste bebyggelser med én stor eller flere små gårde til ét bol. Når først bolet blev anvendt som skattegrundlag, har begge parter haft en stærk interesse i ikke at ændre det. Kongemagten ville være utilbøjelig til at acceptere nedgang i skattegrundlaget, dvs. færre bol, mens landsbyernes skattetænkning ville friste dem til ikke at udvide boltallet. Når den forskellige nyopdyrkningsgrad i landsbyerne havde ført til bol af alt for varierende størrelse, og kongemagten havde styrke til at gennemføre en nyvurdering, gennemførtes den. Som f.eks. markvurderingen på Falster i det 13. årh. Bolene blev derved forladt som skattegrundlag, men eksisterede videre i deres oprindelige funktion som intern fordelingsnøgle i de landsbyer, hvor de fandtes i forvejen.

I Falsterlisten i KVJ er der et godt materiale til at vise en sådan mulig udvikling. I den findes 99 landsbyer med angivelse af både bol og mark.¹ Stilles de op skematisk, fremstår følgende billede:

¹ Desuden findes der 3 byer med i alt 10 bol, men ingen mark, og 7 med i alt 9½ mark, men ingen bol, mens 1 by (Ketælscoth) hverken havde bol eller mark.

Falsterlistens landsbyer fordelt på mark/bol og bol
Antal byer

Mark pr. bol	Bol pr. landsby														Antal i alt	Antal bol	Antal mark
	1/2	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	14					
8		1													1	1	8
6	1	2													3	2 1/2	15
5 1/2		1													1	1	5 1/2
5 1/4	1														1	1/2	2 3/4
5		1													1	1	5
4 1/4		1													1	1	4 1/4
4		8	2												10	12	48
3 3/4		1													1	1	3 3/4
3 1/2		1													1	1	3 1/2
3 3/8		1													1	1	3 3/8
3		6			1										7	10	30
2 3/4			1												1	2	5 1/2
2 1/2			1												1	2	5
2 1/4			4	2	7	2									2	2	4 1/2
2		6								3	2				26	91	182
1 1/2		1			1					1					3	8	12
1 3/8			1		1										1	4	5 1/2
1 1/8			2	2	2	3									17	119	158 3/4
1		5	2	1	2	1									19	93	93
3/8		1													1	1	3/8
Antal i alt	2	38	11	5	13	5	8	1	10	2	2	2	2	2	99		
Bol i alt	1	38	22	15	52	25	48	7	80	18	20	28	28	354			
Antal mark i alt	5%	119 3/4	49 1/2	23	92 1/2	42 1/2	66	14	101 1/2	30	20	32 3/4	32 3/4	595 5/8			

1) Nørre-Ålslev ansat til enten 2 eller 3 mark, her til 2 mark.

2) Horreby, jfr. C. A. Christensen, s. 25.

Det ses, at landsbyerne varierede fra $\frac{1}{2}$ til 14 bol og fra $\frac{2}{3}$ til 8 mark pr. bol, dvs. fra $\frac{2}{3}$ til $18\frac{2}{3}$ mark pr. landsby. Om forholdet mellem bol og mark viser tabellen nogle afgørende træk. For det første ses det, at 1-bolsbyerne har den største spredning (forskul) i markansættelsen, og at denne spredning indsnævres, jo flere bol en by indeholdt. For det andet fremgår det, når man beregner det gennemsnitlige antal mark pr. bol, at byerne med små boltal har den højeste markvurdering. Dette gennemsnit falder også, jo flere bol byen indeholdt. Således har $\frac{1}{2}$ -, 1- og 2-bolsbyerne gennemsnitlig 5,63, 3,13 og 2,25 mark pr. bol, mens 8-14 bolsbyerne samlet har 1,26 mark pr. bol.

Et sådant billede er konsistent med den opfattelse, at forskellene er udtryk for forskellig udvikling. Skulle man nemlig som C. A. Christensen antage, at bolene i vikingetiden dækkede over vidt forskellige størrelser, således at markvurderingen var et mere reelt udtryk for byernes vikingetidsstørrelse end boltallene, så måtte man forvente, at både spredning og gennemsnit var mere ensartet og ikke som her faldende mod højre.

Et tredje afgørende træk ved tabellen er den stærke samling om satserne 1, $1\frac{1}{3}$ og 2 mark pr. bol. (63% af byerne med 86% af bolene og 73% af markene).

Samlet om forholdet mellem bol og mark kan det siges, at ganske vist er der store forskelle i markvurderingen sammenholdt med bolene, men disse forskelle vedrører især byer med små boltal. Det dominerende træk er et ensartet forhold med 1-2 mark pr. bol.

Man kan uddybe diskussionen om forholdet mellem bol og mark ved at inddrage udviklingen frem til matriklen af 1682. Der vil ganske vist være tvivl om sikre identiteter mellem Falsterlistens byer og byerne i matriklen. Desuden indsnævres materialet ved de forsvundne landsbyer. Hvis man alligevel sammenligner, bliver korrelationskoefficienten for 89 byer mellem mark og agerjord (1682) 0,70. En koefficient på 1,00 ville have været udtryk for, at landsbyernes relative størrelser ikke havde ændret sig fra mark (13. årh.) til agerjord (1682), mens en koefficient på 0,00 ville have været bevis for, at der ingen sammenhæng var mellem markansættelsen og agerjordsmålingen. En koefficient på 0,70 er ret svag, men ingen ville vel tøve med at forklare den med, at landsbyerne i mellemtiden havde udviklet sig forskelligt, og ikke stille spørgsmålstejn ved, om markene nu også var lige store fra landsby til landsby.

Ved korrelation mellem bol og mark er der ingen identitetsproblemer, og her bliver koefficienten 0,83. Den afspejler de spredninger, vi tidligere omtalte, og kunne ligesom mellem mark og agerjord være et resultat af forskellig udvikling i bystørrelserne. Som tidligere vist, da især for 1-bolsbyernes vedkommende.

Analysen af Falsterlisten har vist, at den store variation i bolenes markansættelse bedst tolkes som et resultat af landsbyernes forskellige udvikling fra bolfiksering til markvurdering.

Et større, geografisk mere omfattende materiale til at belyse bolene haves fra det 17. årh. C. A. Christensen viser i tabellen s. 3, at bolene også da varierede enormt i størrelse. Atter er det imidlertid nødvendigt at analysere tallene nærmere, hvilket her kun kan ske summarisk og blot for Falster og Sjælland. Bedst er materialet naturligvis for Falster, hvor boltallene fra Falsterlisten for 85 byer kan sammenholdes med matrikelopmålingen i 1682: 47 byer med 3-14 bol havde i 1682 30-128 td. land ager pr. bol, 10 byer med 2 bol havde 68-266 td. land pr. bol, og 25 af 28 byer med 1/2-1 bol havde 110-364 td. land pr. bol (mens 3 byer havde mindre, nemlig 76, 86 og 96 td. land).² Billedet i 1682 er trods de mange århundrederes forskel det samme som i 1240, jo færre bol i en by, jo større bol målt henholdsvis i mark og tønder land. Når vi herefter vender os til Sjælland, ved vi derfor, at det giver mening at bruge matrikelopmålingen. Et mere problematisk materiale udgør de af Svend Aakjær for 261 byer udfundne boltal, idet de fleste er taget fra så sene kilder som præsteindberetningerne 1651 og 1657.³ Især gælder, at der er for få småbyer i materialet, og at de boltal, som præsterne giver for småbyerne, nok mere er et udtryk for det 17. årh.'s landgildevurdering end for vikingetidens bolfiksering. Samme analyse som for Falster kan derfor ikke laves. Materialet tillader imidlertid én sikker iagttagelse, der var betydelige geografiske variationer i bolets størrelse. Særlig markant fremtræder Heden øst for Roskilde,⁴ hvor 42 byer i gennemsnit havde 81 td. land = 15,0 td. htk. pr. bol, men de øvrige 219 sjællandske byer havde 118 td. land = 26,2 td. htk., hvor det område, som havde lavest gennemsnit, nemlig Horns hd., lå på 19,6 td. htk.⁵ Grænsen mellem Heden og Nordsjælland var særdeles skarp. De 19 byer i Sømme hd. (Heden) varierede fra 23 til 144 td. land ager pr. bol med et gennemsnit på 80, mens 17 byer i Smørum hd.⁶ havde et gennemsnit på 117 td. land pr. bol varierende fra 81 til 149. Det er en signifikant forskel.

Forskellen forklares let ved den antagelse, at Heden i vikingetiden var

² Frits Hastrup: Danske landsbytyper (1964), s. 252, excl. Hullebæk og Ulslev, men incl. Stadager og Korselitse-Bellinge.

³ Svend Aakjær: Kong Valdemars Jordebog II, s. 511-26.

⁴ Tune hd. 14 byer, (nordlige) Ramsø hd. 9 og Sømme hd. 19 byer (dvs. excl. 3 vestlige sogne).

⁵ Vi bortser her fra Ringsted hd., hvor Aakjær kun har 2 sognetal.

⁶ Excl. Edelgave hgd. (Rumpe).

tæt beboet med mange bol, der således ikke har haft de samme ekspansionsmuligheder som bolene i Nordsjælland.

De fremførte betragtninger over bolenes størrelse støtter den af vist nok alle forskere før C. A. Christensen antagne opfattelse, at bolene i vikingetiden var af nogenlunde ensartet størrelse. Hvorvidt bolene oprindelig var gårde eller en art måleenhed, udsiges der hermed intet om. Vi har imidlertid påpeget, at C. A. Christensens argumentation ikke er bindende, og har opstillet en anden hypotese om bolets oprindelse. Vi nærer dog ingen illusion om, at den i alle sine dele er rigtig. Der er flere kombinationsmuligheder end de af C. A. Christensen og os anførte.⁷ Til afslutning kan der være grund til at minde om, at spørgsmålet også i europæisk historie står åbent. Fransk manse, engelsk hide, dansk bol, ordenes etymologi er den samme, og på latin bruges for dem alle mansus. I alle tre lande diskuteres begrebets oprindelse: reel brugsenhed eller ideel enhed for påligning af byrder og fordeling af rettigheder?

⁷ Her kan f.eks. peges på forskellen mellem bol og gårdgrupper, som den fremgår ved analyse af landskifterne i Århusegnens byer 1683, se Poul Rasmussen i *Bol og By* 8 (1974), s. 7-21, specielt s. 12.

Anmeldelser

Danmarks Kirker. Ribe amt I, Ribe domkirke. Ved ELNA MØLLER under medvirken af EBBE NYBORG. Kbh., Nationalmuseet, 1979. 680 s. Ill.

Høj ælde er ikke ensbetydende med uaktualitet. Snarere tværtimod. En moderne udsmykning af den 800 år gamle domkirke i Ribe skaber langt større opmærksomhed og diskussion end farvefornyelsen af den 700 år yngre Cirkusbygning i København. Skal domkirkens apsis forblive hvid eller dekoreres med Carl-Henning Pedersens farvestrålende fantasibilleder? Ikke uden drøje orddueller endte det med fantasierne.

Engagementet i denne som i alle de andre gamle kirker er i vore dage så stort som deltagelsen i disse bygningers gudstjenester er lille. Vi kan i en ateistisk periode tilsyneladende undvære Gud, men er ikke ligeglade med hendes huse fordi de med deres forankring i by- og landskab er en væsentlig del af os selv som kulturnation. Derfor er det heller ikke ligegyldigt om Ribe domkirke udsmykkes med moderne malerier eller ej. For i sidste ende er det os selv som får farverne påsmurt. Domkirken er i dag for central til at leve i ubemærkethed.

Alligevel er der blevet vendt op og ned på denne kirkes betydning. Vor Frue kirke i Ribe er ikke mere landsdelens altfavnende moder. Snarere en stor og smuk svane i samme kuld ællinger. Med Danmarks Kirkers udgivelse af domkirkebeskrivelsen er der langt om længe med konsekvens slået hul i den traditionelle kunsthistoriske forklaringsmodel på såvel stilpåvirkninger som dateringer. Der ligger skjult sprængstof i disse hefter af Danmarks Kirker. Nytænkningen skyldes skarp iagttagelse kombineret med et forbedret kildemateriale i forhold til tidligere. Den falder helt i tråd med de ændrede dateringer af bl.a. de romanske kalkmalerier som vi oplever i disse år.

I Ribe har der gennem århundreder været en stærk historisk interesse repræsenteret ved navne som Terpager, Kinch og Helms. Det er en række universitetseksterne »ikke-specialister« som til byens og kirkens historie har leveret en serie bidrag af en kvalitet man ikke kan komme uden om. Det er interessant af notere sig faguddannede historikeres holdning til disse kvalificerede »out-siders«. Kr. Erslev og Aksel E. Christensen omtaler Kinch som »den lærde« (Valdemarernes Storhedstid, s. 205, Kongemagt og Aristokrati, s. 9) og Danmarks Kirker placerer Helms

som »Ribeadjunkten« hvilket måske ikke er underligt da hans bygnings-dateringer samtidig grundigt omgøres.

Jacob Helms der skrev om domkirken i slutningen af 1800-tallet var naturligvis bundet af sin tids historiske forklaringsmodeller – uden selv givetvis at operere med en »model«. Domkirken var den centrale institution i stiftet og som sådan måtte den naturnødvendigt have et kunstnerisk og aldersmæssigt primat over stiftets andre kirker. En tanke som er naturlig i imperialismens epoke med England som bærer af den hvide mands kulturbyrde – d.v.s. som påtvinger af vestlig »civilisation« i andre kulturområder. En tanke der udbygges i det hjemlige med industrialiseringens spredning af produkter og påvirkninger fra købstæderne over det ganske land.

Når Helms skulle datere Ribe Vor Frue havde han enkelte skriftlige kilder – som stort set er ubrugelige – samt landsdelens landsbykirker. Ribe bispekrønike er nedskrevet o. 1230. Den er fuld af fejl men bruges alligevel den dag i dag i mangel af bedre. Om biskop Thure som med så mange andre bisper kom i skærsilden ved Fotevig 1134 noteres at han »ecclesiam Ripensem primus fundare coepit *lapideo tabulato*« (Kirkehist. Saml. 6. rk. I, s. 27). Siden står om biskop Radulf (1152-1171) at han lod »den hellige martyr Leofdans ben, der var nedlagt i et skrin, opstille på alteret uden godkendelse fra paven og ærkebispem. Men en ildebrand lidt efter ødelagde kirken og gjorde martyrens ben til aske« (Fra Ribe Amt, 1973).

Tilsvarende bemærkninger om stenkirkebyggeri meddeler Ælnoth pudsigt nok (»*insigni lapideo tabulatu*«, Vitae Sanctorum Danorum, s. 89, l. 12) og Roskildekrøniken (Scriptores Minores Historiæ Danicæ I, s. 23, l. 10ff.) også om roskildebispem Sven Nordman (død 1088) endskønt der et halvt århundrede før var bygget en kirke af sten på stedet. Skulle Ribe som allerede Ansgar besøgte, have haft en trædomkirke indtil Thure o. 1130 »begyndte at bygge kirken i Ribe af stentavl«?

Helms som siden Francis Beckett og alle andre arkitektur- og kunsthistorikere har været fikseret af denne oplysning – ja endog Danmarks Kirker henviser utallige gange hertil. Som kronologisk fikspunkt hæftede Helms sig ved de to døroverligere i Gjellerup kirke ved Herning. Begge har religiøse randskrifter og den ene indeholder årstallet 1140. Her har vi Danmarks eneste daterede granitkvaderkirke og disse randskrifter måtte iflg. Helms have taget forbillede i Ribe domkirkes døroverligger i søndre korsarmsportal, den såkaldte Kathoveddør. Så langt var altså Thures kirkebyggeri nået inden 1140.

Helms havde imidlertid problemer med den af Radulfs handlinger foranledigede brand som i litteraturen om Ribe domkirke altid dateres til

o. 1176 uanset bispekrønikens manglende datering, ja på trods af krønikens egen logik. Brandårsagen hører i de gamle krøniker til den traditionelle type der pudsigt nok også overgik Roskilde domkirke da man – som i Ribe – pillede ved helgenben. Ja, hvor ofte er der ikke sket bygningsbeskadigelser ved ikke-autoriserede forsøg på at helliggøre lokale martyrer eller blot flytte nogle knogler. Guds kraft er stor og den registreres med flid af senere gejstlige skribenter som ukritisk tages til indtægt af endnu senere historikere.

Efter at have fulgt restaureringsarbejderne o. 1900 måtte Helms konkludere »at der er mest Grund til at antage, at den af Thure paabegyndte og ventelig af Biskop Elias fortsatte og maaske af ham fuldendte Kirkebygning er i den Grad bleven ødelagt ved Branden 1176, at den med Undtagelse af det lille Parti forneden ved Koret og Korset, er bleven sløjftet helt ned til Fundamenterne, og at der saa herefter paa disse er... kommet til at rejse sig en helt ny Bygning« (cit. efter Elna Møller: Er moderen jævngammel med døtrene? Strejflys over Danmarks bygningskultur. Festskrift til Harald Langberg, 1979, s. 88). Uanset at Kr. Erslev samtidig underviste i og skrev om historisk teknik var det naturligt på Helms' tid at tillægge de gamle krønikers oplysninger kildeværdi.

Fr. Beckett sluttede i Danmarks Kunst (1924) ganske op i sin store og imponerende helhedsfremstilling af vor middelalderlige kunst. Hele Becketts storslåede tolknings- og dateringssystem hang nøje sammen med imperialismeteorien: »Kunsten er i høj Grad undergivet Loven for Bølgebevægelse. Og det var i det 11. Aarhundrede i Frankrig og Tyskland at den mægtige kirkelige Byggelyst opstod, som naaede Danmark mod Aarhundredets slutning og bredte sig i det følgende« (s. 38). Specielt om Ribe domkirkes midtpunktsbetydning skriver Beckett bl.a.: »Det ville være paafaldende, om man ude i Stiftets Periferi havde bygget med Granitkvadre, inden Granitkvadre var blevet anvendt til Stiftskirken. Det omvendte, nemlig at man i Gjellerup havde optaget Kvaderbygning fra Domkirken, er paa Forhaand rimeligst« (s. 78). »Fra Ribe er Impulsen til Søjleportaler aabenbart udgaaet til nabokatedralerne i Syd og Nord, og fra Ribe nedstammer naturligvis Søjleportalerne i selve Stiftet« (s. 99). På side 104 bliver disse betragtninger i fuld overensstemmelse med imperialismeteorien men i absolut modsætning til foranstående citat til: »Skønt alle Stiftets Tufstenskirker – maaske med Undtagelse af Kirken i Skadst, sydligt i Stiftet – i første eller andet Led nedstammer fra Domkirken, har ingen af dem optaget Søjleportaler«.

Men nu kommer Danmarks Kirker og fjerner den hvide mands byrde. Vor tid oplever nemlig selv at kunsten regionaliseres: Skjortefabrikken Angli ved Herning, Louisiana i Nordsjælland, gavludsmykningerne i

Brande, stadskomponist og Odinteater i Holstebro osv. På denne baggrund er det naturligt at hævde at de romanske landsbykirker og deres udsmykning sagtens kan være jævngamle med mødrene, biskopskirkerne i de største købstæder.

Allerede i året for Danmarks indlemmelse i Fællesmarkedet kunne Ulla Haastrup skrive om kalkmalerierne i Råsted og Horslev at da de er af europæisk kvalitet er der ikke grund til at regne med en provinsiel tidsforskydning. Følgelig skubber Haastrup maletidspunktet et halvt århundrede bagud i forhold til Poul Nørlunds datering i Danmarks romanske Kalkmalerier, 1944. En tilsvarende tidsforskydning for de fineste kalkmalerier til o. 1125 foretager Søren Kaspersen i »A Catalogue of Wall-Paintings in the Churches of Medieval Denmark 1100-1600«, Vol. Four, 1982, s. 7.

Når selv små landsbykirker kan hente direkte inspiration fra forskellige steder i Europa – og uden forsinkende mellemed – så ophører domkirkenes centrale moderfunktion. Følgelig behøver de ikke at have aldersforang. Det er sådanne konsekvenser man finder så grundigt fremlagt i Danmarks Kirkers udgivelse af Ribe Domkirke. Her er sprængstoffet. Hvis det bliver detoneret af en udvidet historieteoretisk bevidsthed vil det givetvis forårsage langt flere omvæltninger i fremtidig dansk kunsthistorie.

Disse nye dateringer af arkitektur og maleri hviler på stilhistoriske argumenter. Men det gjorde Helms', Becketts og Nørlunds nu reviderede dateringer også. En fyldig forståelse for hvorfor dateringsrevisionen har kunnet finde sted, giver Erik Lyckegaard i et upubliceret speciale Kunst og arkitektur i det danske samfund, o. 1050-1250, 1983. Her sættes dette århundredes kunst- og arkitekturhistoriske værker i forbindelse med historieforskningen. Den voksende og ændrede opfattelse af det tidligfeudale danske samfund bliver den naturlige referenceramme for en teorifatig kunsthistorisk tradition som nu pludselig begynder at ændre ved tidligere autoriteters dateringer uden egentlig at redegøre hvorfor. Mine foranstående betragtninger støtter sig på dette speciale der bør levere det nødvendige teoretiske råstof for kunst- og arkitekturhistorien fremover. Dateringsproblematikken vil hermed få et erkendelsesmæssigt fundament at stå på. At starte på.

Beskrivelsen af domkirken begynder med de historiske indledninger som her er en direkte – og dermed uforklarlig – gentagelse af indledningen til udgivelsesrækkens første bind fra 1933: »Til forståelse af den korte oversigt over kirkernes *ejerhistorie* må det en gang for alle erindres, at sognekirkerne fra første færd har været selvejende og til en vis grad selvstyrende, omend under tilsyn af bispem og hans repræsentanter.

Tienden, hvis indførelse må have skabt det økonomiske grundlag for opførelsen af de romanske stenkirker, deltes mellem kirken, præsten og i reglen, men ikke altid, bispen. Allerede i middelalderen kunne det hænde, at adelsmænd og især kongerne som bygherrer eller på anden måde vandt eller tog sig ret til at kalde præst eller rettere indstille til præsteembedets besættelse« (s.11).

Det er overordentlig prisværdigt at give en historisk forståelsesramme for beskrivelsen af de mange kirker som redaktionen faktisk formår at udgive men ovenstående citat rejser en række spørgsmål: Hvad vil det sige at være selvejende? Var sognekirkerne autonome institutioner uden indblanding fra verdslig side? Og hvordan skulle de kunne være det i et feudalt samfund? Implicerer selvejet at hverken menighed og/eller lokal jorddrot havde indflydelse på kirken? Hvem forestod selvejet?

Med Danmarks Kirkers gentagne påvisninger af herskabsarrangementer i kirkerne skulle man tro at der egentlig med selveje menes at de jordbesiddende stormænd foruden at have stået for opførelsen af kirkerne også inden for en uklar grænsedragning »ejede« kirkerne, det såkaldte egenkirkesystem. Det er vel i det hele taget den almindelige opfattelse at de romanske stenkirkers opførelse og tilhørsforhold skal ses i sammenhæng med stormandsinitiativer. Måske er det også opfattelsen i Danmarks Kirker når der i det bragte citat står at adel og kongemagt som bygherrer eller på anden måde vandt sig ret til at kalde præst. Her siges det at stormændene var bygherrer af stenkirkerne. Men de må jo iflg. citatet have overladt kirkerne til deres eget selveje for dog siden alligevel at ville blande sig i dette selveje ved allerede i middelalderen at tiltvinge sig en kaldelsesret.

Kort sagt: var det sognekirkerne som selvejende institutioner der havde direkte kunstnerisk kontakt med de andre europæiske lande eller var det de verdslige bygherrer? Kan man overhovedet opretholde den fremrykkede datering af landsbykirkerne og deres stilistiske »uafhængighed« af stiftskirkerne uden at forudsætte en intim forbindelse mellem feudalherre og »sognekirke«? Og er følgelig tienden det økonomiske grundlag for stenkirkerne? Vi får ikke besked om hvem der var tiendepligtig: jordejer eller jordbruger. Citatet rejser flere spørgsmål end det besvarer. Det er ærgerligt. For netop afklaringen af disse spørgsmål vil være medvirkende til en forståelse af daterings- og afhængighedsproblemerne. Og det er ærgerligt fordi redaktionen af Danmarks Kirker med Ebbe Nyborg har en af vore bedste eksperter på området. Lad os endnu engang få en »en gang for alle« oversigt over kirkernes *ejerhistorie*.

I en tidligere anmeldelse af Danmarks Kirker efterlyste jeg i omtalen af Århus domkirke en mere kritisk holdning til det skriftlige kildemateriale

(Hist. tidsskr. bd. 78, 1978, s. 505 ff.). Denne efterlysning opretholdes. Den historiske indledning til Vor Frue kirke i Ribe er som ved tidligere kirkebeskrivelser en sær blanding af kritiske overvejelser og (især) spredte kildecitater uden dog at være en konsekvent samling af bygningshistoriske kildesteder. De indtil kedsomhed gentagne meddelelser fra »Ansgars Levned«, »Roskildekrøniken«, »Ribe bispekrønike« m.v. er jo i virkeligheden lidet anvendelige. Modsat har vi set hvor ødelæggende det er for de bygningsarkæologiske betragtninger at skulle tage hensyn til meddelelser fra langt senere forfattere om forhold af tvivlsom troværdighed. Det kan f.eks. føre til at der i en billedtekst (s. 147) står at biskop Thures kirke er omtalt 1134. Den er først omtalt i bispekrøniken som blev nedskrevet o. 1230. d.v.s. 100 år efter Thures episkopat og året 1134 figurerer slet ikke, blot at bispemordet skete ved slaget i Skåne som kun kan være Fotevignedslagtingen 1134.

At der har stået en kirke forud for den endnu eksisterende – iflg. Danmarks Kirkers overbevisende argumentation o. midten af 1100-tallet påbegyndte – katedral må betragtes som en selvfølge med mindre man forudsætter at biskoppen som sin århusianske fælle flyttede fra en ældre kirke til en helt ny. Men det iflg. bispekrøniken af Thure startede byggeri bringer forstyrrelse ind i forklaringerne. Det må være på grundlag af uomstødelige kunsthistoriske sammenstillinger med daterbare kirker i området ved den nedre Rhin og Maas at der kan konkluderes: »Domkirken er projekteret og dens østparti opført i det danske kirkebyggeris spændende og problemfyldte blomstringstid, dengang da også de gyldne altre skabtes (hvilket må være en ny og overrumplende (?) tilbagerykning af tilblivelsestid i forhold til såvel Poul Nørlund Gyldne Altre, s. 205 som Danmark Kirker, Århus amt, s. 1400 ff.), og hvor mange klostre blev stiftet eller reorganiseret. Vil man fastholde perioden med personers navne, bliver det kongen Valdemar I. den Store (1157-82) og bisperne Elias (ca. 1142-62) og Radulf (ca. 1162-71), som rager op« (s. 242).

Dette citat placerer pludselig Gjellerup kirke fra 1140 som et foregangsbyggeri i forhold til »blomstringstiden«, og der er endog intet der tyder på at den hører til blandt de allertidligste jyske kvaderstenskirker. Er Gjellerup, Råsted, Horslev og mange andre kirker for vintergækker at regne inden byggesommerens Flora Danica? Hvad nu med biskop Thure? En kirke må han jo have påbegyndt således som krønikeskriveren ved at berette! På den aksonometriske tegning side 147 i Danmarks Kirkers udgivelse af Ribe domkirke er den som en formodning indtegnet. Krønikes ord søges bekræftet med arkæologiske vidnesbyrd. Beviset for at østafsnittet er opført i tilslutning til en ældre, endnu fungerende kirke »skal søges i det mærkelige forhold, at den nuværende bygnings nordre

og søndre halvdel har forskellige højdemål« (s. 160f.). Et klart og nyt argument der bare ikke siger at den ældre kirke absolut skal være Thures.

Endnu en »saglig vurdering« gives side 160: »Og de omstændigheder, som knytter sig til nichegraven i tværskibets nordøstre hjørne, er også et vidnesbyrd om, at Thures kirke stod på pladsen, da man gik igang med opførelsen af den nuværende domkirke: To bisper, Nothulf og Asser, der tilsammen beklædte bispestolen 1134-42, må være gravlagt i Thures kirke«. Det er et klart argument for at de to bispers knogler er blevet overflyttet fra en ældre kirke til den i »blomstringstiden« opførte, men om denne ældre kirke er opført af Thure eller af hans forgængere ved vi ikke.

Snarere end at tillægge den bevisligt på mange områder fejlmeddelende bispekrønike historisk betydning kunne Danmarks Kirker i stedet for blot at citere have hæftet sig nærmere ved biskop Elias' brev af 13. juni 1145 (Dipl. Dan. 1. rk. II, 87): »I betragtning af, at gudstjenesten udføres med ringe indtægter og ved få personer, er vort hjerte derved blevet opflammet til, at vi dér både har anordnet nogle personer, som fører et kanonisk liv, og efter vor evne tillagt dem nogle indtægter«. Om der er tale om oprettelsen af domkapitlet eller en udvidelse og omorganisering af et eksisterende til et kanonisk regelbundet liv får stå hen. Før 1145 bestod staben af nogle få, måske tre præster, således som bispekrøniken hævder. Efter 1145 må der så have været mindst 5 snarere flere. Kan fem præster og en biskop tænkes at kunne fungere i en almindelig énskibet landsbykirke af omfang som den aksonometriske? I teksten antyder Elna Møller da også muligheden af en forudgående treskibet kirke men måske skal vi snarere forestille os den nustående, flerskibede kirke som ramme for et domkapitel på mindst fem medlemmer i 1145. Det kan let lade sig gøre hvis vi med metodisk logik forkaster bispekrønikens oplysninger.

I den historiske indledning om domkirken omtales en mængde afladsbreve der i middelalderens løb er udstedt for at skaffe penge til bygningen. Fx. citeres et brev udstedt af ærkebispem 1386: »Da, som vi har erfaret, domkirken i Ribe har store mangler på sine bygninger og på mange steder truer med let at styrte ned, hvis der ikke hurtigt bliver rådet bod derpå, til hvilke manglers afhjælpning selve kirkens midler ikke er tilstrækkelige«... (s. 68).

Når disse mange stereotype afladsbreve omtales kan det vel kun skyldes at de tillægges en betydning. Men hvilken? Taget for pålydende beretter brevene om kirkens ruinerede tilstand. Men hvordan skal man så forstå den historiske redegørelse når den afslutter middelalderafsnittet med: »Som det vil være fremgået af ovenstående, rummer de skriftlige kilder bogstavelig talt ingen oplysninger om tidspunkterne for opførelsen af de enkelte bygningsafsnit, herunder de våbenhuse og andre tilbygnin-

ger, som må være blevet til på foranledning af kirken selv. Både på dette område og vedrørende inventaret må oplysninger om middelalderlige forhold stort set alene hentes fra monumentet selv« (s. 69f.).

At hente oplysninger ud fra bygningen og dens inventar er Danmarks Kirkers uovertrufne kvalitet. Men at drage historiske konklusioner af et skriftligt materiale er (endnu?) en mangelvare. Det er ikke nok med udvalgte kildereferater. Det skriftlige materiale bør udsættes for det samme skarpsyn og den samme kombinationsevne som er tilfældet med bygning og inventar. Som det er nu står mange ikke-kildekritisk afprøvede skriftlige meddelelser i vejen for en fordomsfri bygningsbeskrivelse.

Senere i den historiske redegørelse er der nogle oplysninger af betydning for studiet af offentligheden i Danmark og for interessen for at bevare, eventuelt genetablere den gamle kirkes udseende. Som et led i en række restaureringsforsøg foreslog Laurids de Thura 1735 at erstatte det store tårns øvre trediedel med et spir hvilket »vakte stor forargelse«. Om forargelsen kun fandtes hos stiftamtmanden og biskoppen som udstedte en erklæring herom, får vi desværre ikke at vide.

Men senere er befolkningen i hvert fald med. Ved en uheldig reparation hvor en række af de gamle tilbygninger fjernedes, rejste kritikken sig. Stiftamtmand Hellfried skrev 1791 til Danske Kancelli »at heele Provindsen og Riibe Publicum i Særdeleshed have criticeret meget fra begyndelsen af dette forehavende« (s. 76). På et tidligt tidspunkt optræder her i en intern skrivelse en købstadsøffentlighed som ytrer sig om et fælles kulturelt anliggende.

I rigets centrale bygningsadministration var forestillingerne om en kultursfære og dens særlige værdi allerede kommet til udtryk i 1790. I en særdeles bemærkelsesværdig skrivelse hvis tanker først vandt almindelig genklang generationer senere udtaler bygningsadministrationen i København at »Ribe Domkirke er en af Forfædrenes gamle Bygninger, som i sit Slags er meget smuk. At foretage nogen Forandring med enkelte af dens Dele kan efter vore Tanker ikke ske uden at forstyrre Ordenen og Sammenhængen af det Hele til Vanziir for Bygningen. Det samme kan siges om enhver anden smuk gothisk Bygning, og derfor har Bygnings-Administrationen stedse været øm over at tilraade nogen Forandring med deslige Bygninger, naar saadant har været bragt i Forslag; derfor var og forrige Bygnings-Direction imod, at Børsen her i Staden i Stedet for dens meget smukke og til Bygningen saa vel passende Spir, som den Tid var brøstfældig, skulde paasættes en Kuppel, som aldeles vilde have tilintetgjort denne Bygnings Anseelse. Overalt synes det endog i Hensigt til vore Efterkommere at være uforvarsligt at lemlæste de Mindesmærker,

som Forfædrene have efterladt os om deres Smag i Bygnings-Konsten« (s. 78). I skrivende stund er entreprenører i færd med at smadre Marienborg på Møn og Villa Svastika i Nordsjælland – altså små 200 år efter denne skrivelse fra det feudale enevældige Danmark!

Tidligere tiders holdning til de gamle monumenter følges op i den egentlige bygningsbeskrivelse. Under omtalen af Theophilus Hansens projekt 1837 noteres det at »Projektet, der omfattede de nævnte otte tegninger er det ældst kendte forsøg på at gengive en dansk kirke sin »oprindelighed«, d.v.s. rense den for alle senere tilføjelser og supplere med »historisk korrekte detaljer« (s. 342). Som det fremgår af de ovenstående citater er der i disse hefter om Ribe domkirke såvel som i de mange andre hefter i den aktuelle udgivelsesrække (Frederiksborg, Holbæk og Århus amter) et væld af særdeles spændende og nye kulturhistorisk betydningsfulde iagttagelser. Man skal til det her anmeldte værk s. 342 højre spalte for at erfare om indledningen til den halvthundred år senere Storck'ske »oprindelighedsmani«.

De mange for den almindelige arkitektur-, kunst- og kulturhistorie yderst relevante betragtninger gør Danmarks Kirker uundværligt men sandt at sige kan de være svære at finde i den bindstærke udgivelse. Endnu engang vil jeg understrege behovet for de nu opgivne kunsthistoriske oversigter som endog bør udbygges med oplysninger af ovenstående art.

Var der således allerede i 1700-tallets slutning såvel i den centrale administration som i selve ribeoffentligheden en interesse for kirkens kulturelle værdi, så kneb det endnu når det drejede sig om inventaret, formodentlig fordi det »papistiske uvæsen« var nærmere knyttet til middelalderens inventar end dens bygninger. På trods af at et istandsættelsesforslag 1789 rummede foranstaltninger mod inventarets tiltagende forfald »blev det under den efterfølgende istandsættelse endnu en gang ved smålapperier. Det stramme budget medførte endog ganske skandaløse overgreb mod nogle af domkirkens ærværdigste stykker. Således gik både Radke Bolkens ildpande og et sjældent bronzestøbt dørbeslag i smeltegryden, ligesom »Lange Kristoffer« fortæredes under blystøberens gryder« (s. 398f.). De værdiladede ord er ikke udtalt af Riibe Publicum men af redaktionen for Danmarks Kirker. Hvem er uenig med den? Hvem tror at en videnskabelig udgivelse med beskrivelsen af vore kirkebygninger og -inventar er værdineutral? Hvor mange er klar over at de senere års Danmarks Kirker faktisk er spændende kulturhistorisk læsning?

Billedkvaliteten er i hefterne om Ribe domkirke sædvanen tro fremragende høj. Om de fotografiske optagelser stammer fra redaktionsmedar-

bejderne, Nationalmuseets egne fotografier eller er af ældre dato er resultatet altid det samme: skarpe, tydelige, dokumenterende fotografier som det ofte er en nydelse at se på. Illustrationerne skal selvfølgelig fungere som visuel dokumentation men andre forhold må undertiden spille ind. Det er således pudsigt og forbundet med frydefuld nostalgi at se på de utrolig mange gamle fotografier fra århundredets begyndelse der anvendes som ledsageillustration til f.eks. den historiske indledning. Men er det en mere dækkende dokumentation at illustrere middelalderafsnittet med fotografier fra vore bedsteforældres tid end fra nutiden? Er det ikke netop de gamle billeders forførende stemningsindhold fra en tid før verden gik af lave der bestemmer deres anvendelse? Middelalder rummer de jo ikke. Denne hang til de gode gamle fotografier understreges på udmærket vis ved følgende eksempel. Under omtalen af kirkegårdens hegnsmur s. 128 ff. bringes et fotografi af »Lindegårdsområdet« syd for kirken. Som tekst til fotografiet der angives at være fra 1915 står der at de græsbevoksede områder nu er omdannet til parkeringspladser. Det er rigtigt at parkerede biler kan virke som fremmedelementer men er der nogen garanti for at det øde brolagte terræn på det gamle fotografi yder en bedre billeddækning?

Under bygningsbeskrivelsen af processionsomgangen som har omgivet »Lindegården« anvendes det selvsamme fotografi, dog i en forbedrende beskæring som øger dets æstetiske kvaliteter og fokuserer på processionsgangen. Her på s. 301 står der at billedet er et Hugo Matthiessen fot. fra 1946. Lad bare mester Hugo få æren for det harmoniske billede som nu er gjort 30 år yngre. Beskæringen viser en fornem billedbehandling fra redaktionens side.

Da det er umuligt at omtale og kommentere alt i disse stofmættede bind er det nærliggende at slutte hvor man har lyst. Og lysten er himmelstræbende: domkirkens store tårn. Hele bygningsbeskrivelsen kan betragtes som en formidabel og værdig sortie af Elna Møller som gennem årtier har præget og inspireret redaktionen. Hun er faldet for en samfundsdefineret men for hendes vedkommende ikke fysisk bestemt aldersgrænse. Hendes beskrivelse af domkirkens store tårn er et mønster-eksempel på fremragende beskrivesteknik. Stokværk for stokværk klatrer vi til vejrs med Elna Møller. Gennemgangen af tårnets etager begynder i »det høje, velproportionerede tårnrum«. Næste etage er »De 11.000 jomfruers kapel« som føles noget trykket. Videre op stokværk for stokværk til 5. og 6. etage der danner tårnets egentlige klokkerum »hvor stormklokken fra sin oprindelige plads forneden i 6. etage har kunnet drøne sine faretruende signaler ned over byen og ud over landet«. Endelige dækkes 8. etage af et fladt blytag der omsluttes af en renæssan-

cebalustrade. »Midt på taget står en flagstang, hvorfra Dannebrog har vajet – vistnok siden 1864. En (lysende) julestjerne, en kikkert og en geodætisk station fra 1929 fuldender udstyret«.

Hvem får ikke lyst til at bestige tårnet? Og tilsvarende kan man sige om de senere års udgivelser af Danmarks Kirker: hvem har ikke lyst til at besøge vore gamle kirker gennem »Kirkeværket«? Med forbehold for nogle knarvorne kildekritiske indvendinger og lidt andet må det slås fast at Danmarks Kirker er en fornem videnskabelig indsats som det tilmed er blevet en æstetisk nydelse af beskæftige sig med – en værdig pendant til Danmarks gamle kirker.

Tårnbeskrivelsen er – som hele bygningsafsnittet – en utrolig indsigtfuld kærlighedserklæring. Vejen op gennem dets otte høje etager giver lidt den samme lystvandringens svimmelhed som fyldte Jens Baggens for 200 år siden da han klatrede op i Strassbourgerdomens himmelstræbende tårn. Det beretter han medrivende om i Labyrinten. Lad hans ord himmelhøjt over den by der nu rummer et europaparlament være dækkende for vort eget videnskabelige udgivelsesværk Danmarks Kirker:

Hvilken Opsigt! hvilken Udsigt! hvilken Nedsigt her!

Axel Bolvig

ERLAND PORSMOSE: Den regulerede landsby. Studier over bebyggelsesudviklingen på Fyn i tiden fra ca. 1700 til ca. 1000 e. Kr. fødsel. I-II. Odense University Studies in History and Social Sciences. Vol. 72. Odense Universitetsforlag, 1981. 550 s. 146,40 kr.

For de humanistiske projekter i 1970'erne, større som mindre, spillede tidsfaktoren – ikke mindst den magiske treårsperiode – en kolossal rolle. Forskningsrådet, som var den vigtigste sponsor, havde for få penge og måtte sørge for stadig nye hold af forskere. Frem for alt måtte man undgå, at projekter blev så institutionaliserede, at de fik en permanent karakter. Der var megen god pædagogik i dette. Forskningen blev mere målrettet, og der kom også resultater. Men der fandtes projekter, som var så omfattende, at medarbejderne stilledes over for et valg: Skulle man undlade at gå på akkord og fortsætte arbejdet ud over den forventede tidsgrænse, eller skulle man frem for alt indrette sig efter denne? Hvilken form for ansvarsbevidsthed måtte foretrækkes?

Projekt »Landsbyen«, som er i fokus her, satte ikke så store midler på spil – målt i Forskningsrådets penge; men terminen var for dette projekt alligevel såre effektiv, fordi projektets to idémænd og ubetingede hovedkræfter, Torben Grøngaard Jeppesen og Erland Porsmose (Christensen),

sigtede mod licentiatgraden ved Odense universitet. De opnåede begge graden og lagde 1981 begge en publikation frem for det bebyggelseshistoriske forum, henholdsvis »Middelalderlandsbyens opståen« (anm. i Hist. tidsskr. bd. 84, 1984, s. 267 ff.) og »Den regulerede landsby«.

Da projektperioden kun var på fire år, 1975-79 (licentiatstudiet varede fra 1977 til 1980), var dette et særdeles agtværdigt resultat, så meget mere som de to bøger blev vigtige incitament i den bebyggelseshistoriske metodedebat og dermed levede op til den række af Odense-symposier, som de to forfattere havde lagt mange kræfter i, og hvor de havde fået problemerne drøftet med andre fagfolk fra ind- og udland; en serie af værdifulde beretninger fra disse møder så lyset. Sjælen i denne årlige symposiedebat var Henrik Thrane, der tillige sørgede for, at landsbyprojektet fik fornøden støtte – ikke alene fra Historisk institut ved Odense universitet, men også fra Fyens stiftsmuseum. Det odenseanske forskningsmilieu har været klart inspirerende for dette som for mange andre projekter.

Porsmoses bog, som skal tages op til analyse og vurdering i denne anmeldelse, er resultatet af et meget betydeligt arbejde, faktisk en kæmpemæssig præstation, når man tager projektets varighed i betragtning. Sammen med Jeppesen har han for så vidt levet op til projektets meget krævende titel, »Landsbyens opståen og udvikling«. Men de to forfattere tilsigtede – naturligvis – ikke en generel behandling af et så uoverskueligt emne. Deres forskning gjaldt realiteter øen Fyn, som hermed blev gjort til genstand for den – målt i areal og population – mest omfattende danske regionalanalyse i punktundersøgelsernes årti par excellence, 1970'erne. Vel fra Det nordiske Ødegårdsprojekt har Porsmose overtaget betegnelsen *uo*, der især i Sverige har været benyttet som forkortelse for »undersøgelsesområdet«, den region, hvor man har hentet de erfaringer, hvorudfra man eventuelt også kan drage generelle slutninger. Tilsvarende projekter har normalt flere *uo*; her har man kun eet, som så til gengæld er stort.

Jeppesens og Porsmoses bedrift er vel først og fremmest, at de har givet Fyns Land den placering i bebyggelseshistorien, som ældre forskere – nok ikke mindst Aksel E. Christensen – kunne have undt den danske kerneø, og som også må tilkomme denne. Perspektivet er først og fremmest dansk, men tillige skandinavisk (Sten Skansjö: Söderslätt genom 600 år, 1983, s. 76-78, 125 f., 140-146) og nordeuropæisk (Jeppesen, s. 123-135). Projektets ambitionsniveau er højt (»Fra Arup til Porsmose« (Jeppesen, s. 137 – Skansjö, s. 137 – sidetallet er faktisk det samme!)); men det er projektets fynske resultater, der må tælle – i alt fald i nærværende sammenhæng.

Et af de vigtigste krav, man stiller til en skriftlig besvarelse eller afhandling i universitetsregie, er vel, at studerende eller kandidat er godt inde i forskningssituationen omkring det pågældende emne. Her står Porsmose stærkt. Han er meget belæst og behersker i imponerende omfang den hidtidige forskning; men han har tillige taget personligt stilling til den omfattende litteratur vedrørende Danmarks bebyggelsesudvikling indtil 1688. De historiografiske oversigter er fyldige og gode; de viser bestemt ikke noget tegn på, at tiden har været knap. F. eks. har Porsmose på et område, hvor anmelderen skulle være velbevandret, med omtalen (s. 31) af C. Christensen Hørsholm: *Agrarhistoriske Studier I*, 1886, føjet nyt til min Forskningsrapport for Danmark, 1972 (Det nordiske ødegårdsprojekt. Publikasjon nr. 1), anført s. 365 hos Porsmose. Forfatterens omtale af sine forgængere kan være noget flot, men ingeniørlunde uden forståelse og anerkendelse, især for den nyere forsknings vedkommende; men også ældre forskere har han læst med både respekt og sympati, således foruden C. Christensen Hørsholm tillige J. A. Fridericia, Henrik Pedersen og Johs. Steenstrup.

Mindst retfærdig er Porsmose e.m.m. over for stednavneforskningen, som han og Jeppesen anser for deres hovedmodstander, p.gr.a. dens hævdvundne opfattelse (som det fynske projekt bryder med), at navnene fra starten har været knyttet til bestemte lokaliteter, som de betegner den dag i dag. Dette får bl.a. betydning for en mulig arkæologisk datering (se Porsmose, s. 162f.). Det er, mener jeg, ikke berettiget at give sprogligt uddannede stednavneforskere skylden herfor. De har jo i denne henseende måttet regne med, hvad tidligere historikere, arkæologer og geografer er nået frem til. Derimod må det naturligvis være til gavn også for navneforskningen, at stedkonstansens grænser nu bliver udforsket, og det er nok heller ikke nogen skade til, at Christian Lisse har påpeget vitterligt forekommende tilfælde af navneskift (Festskrift til Kristian Hald, 1974, s. 177-127).

I sin forskningshistorik afslører Erland Porsmose en selvstændighed og – trods visse unoder – også en modenhed, som han ikke kan have lært af en universitetsvejleder. Måtte disse egenskaber bringe ham vidt! Man får mindelser om moderne akademisk tankegang, når han (s. 12ff.) fører (samfunds)relevansen i projektarbejdet på bane; men her har Porsmose en overraskelse til læseren: han konverterer landsbyens fang eller mark til dens »ressourceområde« og tager således skridtet fra agrarforfatninger til agrar-økonomi i vid forstand, fra strukturel til produktionsbetonet integration af bebyggelsen i det jordareal, der var dens eksistensgrundlag. Og så spiller Porsmose et trumfkort ud: Medens ældre forskere har udført et sisyphos-arbejde med detaljer, der til syvende og sidst ikke har så megen

relevans i just denne sammenhæng, præsenterer han på ét bræt et totaludbytte af modelbøgerne fra Fyn 1684 (markbøgerne 1682), altså af en bedre udgave af matriklen 1688. Det drejede sig om en population på 13 herreder (s. 56), 174 landsogne (s. 57), 551 landsbyer (bl.a. s. 145) og 7097 gårde (s. 60f.). Hvordan er dette muligt? Det er det heller ikke; men det skal vi vende tilbage til senere.

Ikke siden Henrik Pedersens tabelværk (De danske Landbrug, 1928, repr. 1975) har man oplevet en sådan overflod af matrikeltabeller, hvortil her føjes talrige kort og diagrammer, alle overskuelige og let tilgængelige. Medens Henrik Pedersen på landsplan måtte koncentrere sig om ret få aspekter, nemlig de vigtigste, bebyggelsernes og ejendommenes antal, størrelse og lokale fordeling, samt besiddelsesforholdene, behandler Porsmose foruden disse emner tillige en lang række regionale nuancer, bl.a. det naturgeografiske grundlag (ikke statistisk belyst), bebyggelsestæthed, ressourcefordeling, marksystemer (ikke statistisk belyst), høstudbytter, forholdet mellem eneste gård og landsby, mellem større og mindre landsbyer, mellem gårde og huse, hovedgårdes og købstæders rolle osv. osv. Undersøgelsen er metodisk velfunderet og meget detailrig; dog er analyserne stort set foretaget på sogneplan og bl.a. på kortene af pædagogiske grunde yderligere simplificeret, hvilket kan medføre ulemper. Og hvad munder det hele så ud i? Det ser vi i konklusionen, der (s. 157f.) inddeler øen Fyn i slette- og skovlandskaberne, skovbyggerne og kyststrækningerne.

Inddelingen af en landsdel i skov- og sletteegne er tidligere blevet foretaget for Skånes og Sjællands vedkommende (Porsmose, s. 91). Også på Fyn er der tradition for en sådan bygdeforskel, som iøvrigt er ganske evident, i denne bog endda mere veldokumenteret end før set: Skovbyggerne havde relativt beskedne agerarealer, men til gengæld skov og eng; gårdene var ret små og ofte enestegårde. På Sletten fandtes meget agerland, men få alternative ressourcer; gårdene var relativt store, og landsbybebyggelsen dominerede.

På mig virker kyststrækningerne mindre homogene end de to andre bygdeformer. Ganske vist udmærkede visse kystområder sig, som Porsmose (s. 158) anfører, især ved store landsbyer – dette gjaldt bl.a. kysten ved Svendborgsund; men når han tilføjer: »... tillige med en udpræget mangel på torpdannelse ud til kysten«, bliver jeg nødt til at minde om, at han (s. 126, se også kortet s. 125) har understreget, at »særlig Vestfyn er præget af en meget tæt torpbebyggelse på tværs af bebyggelsesfrekvensskellene, og iøvrigt også på tværs af bonitetsfordelingen« – denne karakteristik gælder i alt fald tildels også selve Vestkysten. Her savner jeg for en gangs skyld et kort (måske også nogle flere tal), og det forekommer

mig, at udarbejdelsen af et sådant – først og fremmest for kystegnenes vedkommende – måtte kunne bringe forfatteren i vanskeligheder. Hvor langt ind i landet gik kystbygden? Jeg mener snarere, at Vestfyn må anses for en særlig bygd, og at det måske i det hele taget er problematisk at regne med en fælles kystbygd. Selv skriver forfatteren, at kystområdet havde »meget varierende opdyrknings- og bonitetsforhold«, men tæt bebyggelse (s. 158).

Fra 1682 slår Porsmose en baglæns saltomortale tilbage til Vikingetid – med fortsatte hop tilbage til Folkevandringstid. Kunststykket har været forsøgt før, først og vel ikke dårligst af Johs. Steenstrup, hvis »kombination af bebyggelsesstatistik og stednavne« også af Porsmose (s. 160f., 191) anses for et gennembrud i bebyggeshistorisk forskning. Der er i Porsmoses konklusioner indbygget den svaghed, der står i indlysende forbindelse med hans arbejdssituation, at hans kendskab til matrikelarbejderne, når bortses fra 1664-matriklen, kun i beskedent omfang er primært. Det er ved retrospektion ikke alene en fordel, men en uomgængelig nødvendighed, at forskeren selv behersker de grundlæggende kildekomplekser, hvor gigantiske de end er, og her kommer Porsmose uhjælpeligt til kort. Hans indsigt i markbøger og modelbøger bygger i afgørende grad på andre, hvilket ikke gør så meget i en orienterende oversigt, men er en alvorlig hindring, når der tilstræbes en dybtgående tolkning. Signifikante detaljer har været skjult for ham. Selve valget af modelbøgerne som hovedindgangen til Christian 5.'s matrikel er jo ganske vist velmotiveret til studiet af netop ressourceområderne, men skyldes uden al tvivl, at Finn Stendal Pedersen med vistnok helt usædvanlig largesse har stillet sit på EDB indkodede fynske modelbogsmateriale til rådighed for Porsmose (se bl.a. s. 44. – Jfr. FSP: Koder og suppleringslister til EDB-kildeudgave af modelbøgerne fra Fyn 1682-87, 1976), så denne har kunnet jonglere med det som anført. Det er jo korrekt, at modelbøgerne bør foretrækkes for den endelige matrikel; men allerede i modelbøgerne er der som bekendt foretaget en sigtning, og jeg kan ikke se, at det er dem, der bør foretrækkes som grundlag for studiet af landsbyen som institution. Det er nok i markbøgerne, at løsninger ligger og venter. Hermed skal ikke være sagt, at Porsmose ikke kender markbøgerne, naturligvis ikke, men nogen dyb indsigt kan der efter det foreliggende ikke være tale om. Også i relation til markbøgerne har Porsmose haft leverandører, særdeles agtværdige sådanne, nemlig Henrik Pedersen og Karl-Erik Frandsen. For Henrik Pedersens vedkommende har han ikke slået sig til tåls med de trykte tabeller, men har udnyttet Pedersens forarbejder i Rigsarkivet, specielt med henblik på sin gennemgang af besiddelsesforholdene 1682 (s. 109ff.). Fra Karl-Erik Frandsen er

hentet kort over marksystemer, dels i enkelte sogne (se s. 179, 181), dels – på sognebasis – på Fyn som helhed (s. 106f.). Så vidt så godt!

Det er Porsmoses kongstanke, men ikke hans påfund, at den middelalderlige landsbystruktur (»den regulerede landsby«) går tilbage til tiden ca. 1000-1100, men ikke længere, omend visse stednavnetyper er ældre. Han tænker sig da, at stednavne fra før Vikingetid vel er bundne til bymarken (»ressourceområdet«), men ikke til samme bytomt. Dateringen af stedkonstansen bygger dels på projekt »Landsbyens« arkæologiske undersøgelser, dels på Porsmoses retrospektive historiske analyser, i bredere forstand også på C. J. Beckers og hans efterfølgeres arkæologiske bopladsforskning. En tydelig inspiration har Jeppesen og Porsmose modtaget af Aksel E. Christensens arbejde *Vikingetidens Danmark*, 1969, hvori forfatteren klart påpeger såvel modsætningen mellem det arkæologiske traditionsbrud og den ældre stednavnekronologi (s. 37 etc.) som den middelalderlige landsbys opståen i tilknytning til navnene på -by og -tofte (s. 58-60. Christensen henviser især til Bengt Holmberg: *Tomt och toft som appellativ och ortsnamnselement*, 1946). Selve betegnelsen »Den regulerede landsby« ses anvendt s. 58 hos Aksel E. Christensen. Når dette er sagt, må det imidlertid fremhæves som Porsmoses egen fortjeneste, at det er ham, der har kombineret faktorerne stednavn/ressourceområde, omend tilløb nok kan øjnes i stednavneforskernes, vel især Kristian Halds publikationer (*De danske Stednavne på -um*, 1942, s. 41. – *Vore Stednavne*, 1965, s. 44f.). Porsmose er ganske vist ikke gået dybt ned i denne problematik (se s. 163, 189) – som andetsteds (f. eks. s. 455) fremlægger han en »råskitse«; men her har han virkelig givet bebyggelsesforskningen stof til eftertanke, og udfordringen skal nok blive taget op.

Erland Porsmose forestiller sig (s. 455) Vikingetidens »regulerede landsbyer« på -by og -tofte anlagt i militært øjemed og det organiserede dyrkningsfællesskab ret hurtigt derefter spredt til den øvrige bebyggelse i forbindelse med ledingsordningens gennemførelse. Ingen af disse to antagelser kan bevises. Hvad angår landsbyerne på -by og -tofte, savner vi enhver viden om deres struktur og funktion, hvilket Porsmose (s. 462) erkender. Heller ikke disse byers militære karakter findes der noget belæg for, og det er ganske påfaldende, at hverken Porsmose eller Jeppesen har forsøgt at nærme sig en analyse – arkæologisk, ejendoms historisk eller kulturgeografisk – af de fynske byer på -tofte eller på -by. Her kan anmelderen måske bidrage med en lille håndsrækning fra Falster: Det viser sig, at krongodset ca. 1255 if. Falsterlisten har spillet en betydelig rolle i landsbyer med navne på -by, ialt i 9 eller 10 af sammenlagt 15 byer af denne type, medens kronens gods i falsterske landsbyer med andre

navne, bl.a. på -lev og -torp er relativt langt svagere repræsenteret. Byer på -tofte kendes i historisk tid kun i to tilfælde på Falster, nemlig Systofte og Bruntofte, hvor kronen ikke stod så stærkt ca. 1255. Bl.a. denne omstændighed kan bidrage til at rejse spørgsmålet: Hvorledes var relationerne mellem landsbyerne på -by og på -tofte?

Man må medgive Porsmose, at kronens talmæssigt set særlige forhold til navnene på -by, som det fremtræder på Falster i højmiddelalderen, kunne indicere, at han og Jeppesen på dette punkt nærmere sig realiteterne; men det ville naturligvis være godt med et mere fyldigt materiale. Om Porsmose i Vikingetidslandsbyernes *struktur* fremover vil kunne finde noget holdepunkt for sin teori, er uvist. Vor viden er i denne henseende nærmest negativ fordi Vorbasse i Østjylland, vel fra 4. århundrede, allerede synes karakteriseret af tofter, og hvis man om Ladby, hvis udskiftningskort (original II) pryder omslaget på begge de fynske licentiatafhandlinger – desværre ikke ledsaget af nogen strukturanalyse – anvender karakteristikken »reguleret by«, må den uvildige læser fastslå, at dens »grundplan« står i diametral modsætning til den militære præcision, der kendetegnes de danske Vikingeborge. Og Ladby er ikke noget enestående tilfælde. Landsbyerne omkring Trelleborg, der ligesom Ladby i 1600-tallet lå i et trevangsbrugsområde, var ligeledes uregelmæssige, omend ikke i lige så høj grad. Helt uanvendelige til Jeppesens og Porsmoses formål er formentlig de fynske byer, der ikke havde tofter, og det var mange, skriver Karl-Erik Frandsen (Fortid og Nutid XXX, 2, 1983, s. 137). Det havde set fra anmelderens synspunkt været nærliggende, hvis Porsmose og naturligvis også Jeppesen i alt fald havde taget stikprøver i de fynske bytofters udbredelse og struktur, som er vital for dem begge – og vel at mærke ikke alene i det østfynske trevangsbrugsområde, hvortil de har henlagt deres projekterede mikroanalyser. Vestfynske egne burde også undersøges. Forskning af denne art kræver imidlertid, at markbøgerne inddrages.

»Landskifteanalyser ud fra markbøger har i mange tilfælde givet værdifulde bidrag til belysning af den enkelte bebyggelses udvikling«, skriver Porsmose, der her først og fremmest må tænke på Karl-Erik Frandsens indsats, s. 169; han tilføjer imidlertid: »men metoden er så arbejdskrævende, at den kun bør anvendes på sogneniveau...«. Noget sådant er vel da påtænkt, men endnu ikke realiseret. I dette tilfælde har forfatterens bopæl vest for Storebælt nok spillet en rolle. Det havde ellers ikke været ilde med nogle markbogsanalyser, der sikkert havde givet Porsmoses frodige fantasi stof – ikke mindst marknavnestof – til eftertanke, især i relation til projekt »Landsbyens« udgravninger. Det er netop kombinationen markbog (udskiftningskort) – udgravning, der frem for

alt har været grundlaget for Ødegårdsprojektets endnu upublicerede resultater vedrørende Gammelbyerne på Falster.

Porsmose har imidlertid et kort på hånden, som hurtigere lader sig spille ud, nemlig »Administrativt-retrospektive studier« (s. 169). Disse undersøgelser gælder herreds- og sogneinddelingen, fortrinsvis den sidstnævnte, anskuet i relation til de 1682 forekommende stednavne (herved forstås hos Porsmose altid bebyggelsesnavne). Navnene lader sig i væsentlig grad fordele regionalt, således Vikingetidsnavnegrupperne. Det er påfaldende, at -bøllenavnene især findes koncentreret i det Vissenbjergske enkeltgårdsområde, medens -toftebyerne (efter min beregning 8 af ialt 26) først og fremmest gør sig bemærket i Båg herred (s. 173, jfr. kort s. 120). Da der her tillige er god repræsentation af -by-navne, er det mig en kilde til undren, at projekt »Landsbyen« ikke har gjort mere ud af dette herred.

På baggrund af et grovdateret stednavnemateriale bringer Porsmose (s. 173) som anført sognestrukturen ind i billedet. Selve tanken om afstanden fra kirke er ikke ny; men Porsmose giver den en original udformning. Analysen omfatter de 565 landsbyer og 174 landsogne på Fyn, som de efter det foreliggende var placeret 1682.

Porsmose sætter kirkens beliggenhed i relation til bebyggelserne efter navnenes kronologiske gruppe og kan iagttagende, at byer ældre end tiendens indførelse ca. 1100 stort set var (og er) placeret nærmere sognekirken end nærmeste nabokirke, hvorimod især de små torper og rydningsbyerne lå dårligere for sognekirken. Porsmose slutter heraf, at sognestruktur og kirkebyggeri på Fyn var tilendebragt ved år 1100 – samt det i nærværende forbindelse relevante, at den ældste stednavnegruppe og Vikingetidgruppen har stedskontinuitet tilbage til samme tidspunkt, i hvert fald (s. 175f.). Han regner med fugleflugtslinje (s. 175) og når således til en normalafstand på 3-4 km mellem kirkerne (s. 176). Om kirkebygningernes alder er der ikke tale; metodens logik antages vel at gøre dette overflødig.

Porsmoses på dette grundlag foretagne datering af de ældre landsbyers stedskontinuitet til år 1000 +/- 100 år forekommer ikke anmelderen bindende. På Falster overskred bebyggelsernes flytning o. 1300 kun i enkelte tilfælde nogle hundrede meter, og fra Horns herred kendes der eksempler på flytninger af tilsvarende størrelsesorden. Dette rent bortset fra, om argumentet med kirketomternes formodede alder nu også er så holdbart, som forfatteren regner med. Det kan derfor ikke undre mig, at Porsmose (s. 176) trods alt må falde tilbage på projekt »Landsbyens« arkæologiske undersøgelser, dette dog næppe på fuldt forsvarlig måde. Som Sten Skansjö skriver: »Hans (Porsmoses) anknnytning av bebyggelse-

omlægningen till riksbildningsprocessen kræver obetingat att de arkeologiska resultatene i dateringshänseende pressas i riktning mot tiden omkring år 1000»; den bredere ramme er tiden »från 900-talets slut till 1200-talets början« (Söderslött genom 600 år, 1983, s. 145). Et blik på Jeppesens grafiske fremstilling (Middelalderlandsbyens opståen, s. 119) viser, at der – arkæologiske finesser ufortalt – nok i de fleste undersøgte tilfælde kan søres en spinkel tradition tilbage til år 1000, men en mere sikker tradition kun i tre tilfælde; oftest ophører sikkerheden ved år 1200 eller senere. Porsmoses tolkning har derfor decideret prægnant karakter. C. A. Christensen udleder af det materiale, han finder hos Jeppesen, at byvandringene i de fleste tilfælde først ophørte omkring år 1200 eller senere (Historisk Tidsskrift bd. 83, 1983, s. 29). Den sidstnævnte konklusion kan på ovennævnte baggrund nok have noget for sig, så meget mere som en række byflytninger på Falster med sikkerhed kan dateres til ca. 1300 eller endnu senere, hvilket Jeppesen ganske vist (s. 146) anser for en undtagelse. Andre sene flytninger er iagttaget i Horns herred, hvor de efter det foreliggende er en undtagelse. Alt i alt er det ikke min opfattelse, at de vandrende byer nødvendigvis overalt blev stedskonstante i løbet af kort tid. Flere omstændigheder kunne tale for regionale forskelle på dette punkt som på så mange andre. Derfor er jeg heller ikke tilbøjelig til i denne sag så stærkt at holde på et offentligt eller kongeligt initiativ af hensyn til ledingen. Lokale – praktisk betonedehensyn er lige så sandsynlige. Det er imidlertid overordentlig vigtigt og glædeligt, at hele denne diskussion er kommet i gang. Projekt »Landsbyen« har rejst den. Falsterundersøgelsen vil forsøge at bidrage til den.

Til det foregående må endnu føjes, at Porsmoses behandling af udflyttertørper og -gårde og hans gennemgang af ejerlavens størrelse og bonitet efter stednavnetype (s. 177-190) ikke tilfører nyt stof af interesse for hovedproblemet; men han har i de pågældende afsnit gjort forskellige interessante iagttagelser, bl.a. om -lev-byernes særpræg (s. 190). Porsmoses sammenkædning af stedkonstansens og vangebrugets alder kræver en nøjere stillingtagen end det er muligt at fremlægge i denne anmeldelse. Det er min hensigt ved lejlighed at præsentere mit materiale om dette. Jeg kunne tænke mig, at min foreløbige konklusion, som ikke bygger på min tidligere forskning om emnet, måtte nærme sig Porsmoses opfattelse (se herom s. 452), dog måske ikke i kronologisk henseende.

Som helhed kan jeg ikke anse Porsmoses forskningsstrategi med henblik på datering af bebyggelsernes stedskontinuitet for vellykket. Jeg ville ikke hvis det havde været mig, have forceret en konklusion, som må blive en belastning fremover. De mikroplansundersøgelser, der flere steder (s. 392, 450) stilles i udsigt, burde naturligvis have været foretaget

først. Ydermere må det være af vigtighed, at et vestfynsk mikroplanområde stilles over for et østfynsk. Den valgte fremgangsmåde kan benyttes til en på kort sigt udarbejdet oversigt, en eksamensopgave, om man vil, men ikke til en publikation af vægt. Man bør ikke spænde vognen foran hesten. Da projekt »Landsbyen« startede, var det med en spændende metode af fortrinsvis arkæologisk karakter; men omend man også i den historiske afdeling var blevet på mikroplanet, f. eks. og især med inddragelse af markbogsundersøgelser, dette i fortsat samvirke med arkæologien, kunne man godt alligevel have draget mere generelle slutninger. Det er nu mit håb, at mikroplansundersøgelserne må blive gennemført omhyggeligt, fordomsfrit og med skyldig hensyntagen til Karl-Erik Frandsens i mellemtiden udkomne store arbejder Vang og tægt. Studier over dyrkningssystemer og agrarstrukturer i Danmarks landsbyer 1682-83, 1983.

Indførelsen af landsbyens stedspermanens i Vikingetid eller begyndende Middelalder er ikke ensbetydende med, at landsbyens dynamik efter Porsmoses opfattelse nu var udtømt. Han giver talrige eksempler på det modsatte, efter min opfattelse betydeligt mere veldokumenterede end behandlingen af landsbygrundlæggelsen.

Dette gælder dog ikke påvisningen af øde landsbyer, der på Fyn er ganske særligt afhængig af marknavnestoffet (nemlig for Middelalderens vedkommende), altså af markbøgerne 1681-83, som Porsmose jo ikke har fordybet sig meget i. Forfatterens hovedkilder i dette vigtige anliggende er Danmarks Stednavne og Trap (s. 376, 383), omend han tillige har udført betydningsfuld primærforskning, som jeg skal vende tilbage til. Som bekendt er stednavneforskerne for Fyns vedkommende begyndt foruden bebyggelsesnavnene tillige at udgive marknavnene, nemlig med Sunds herred, hvis publikation i 1970 Porsmose ikke i tide er blevet opmærksom på (s. 494 note 2). Det store materiale i dette bind giver et indtryk af, hvad der fra markbøgerne kan hentes om *hele* Fyn, bl.a. vedrørende Gammelbyerne. Efter andres og egne erfaringer fra det nordiske Ødegårdsprojekt ville jeg ikke have vovet på et så spinkelt grundlag at publicere et kort, som det Porsmose viser s. 383 over middelalderlige landsbyedlæggelser og Gammelbyer. En henvisning til Lis Weises og Karl-Erik Frandsens Noter til kartografisk fremstilling af nedlagte bebyggelser samt bebyggelsesindicerende stednavne (DNØ Arbejdsrapport 1972-73 nr. 18 F) kan tjene til orientering; hertil kan føjes talrige indlæg fra Christian Lisses hånd, ligeledes vedrørende Falster. Om metodiske problemer angående det overleverede marknavnestof i ødegårdsforskningen se Hornsherredundersøgelsen, 1977, s. 20f., 310f. Jeg må erklære mig skeptisk over for konklusioner draget på grundlag af

dette kort, når bortses fra enkelte ødelægningsgrupperinger, først og fremmest ved grænsen mellem Vindinge og Gudme herreder. Når dette er sagt, må det også anføres, at forfatteren selv har ydet primære bidrag til ødeby- og især Gammelbyforskningen, hvortil han har hentet materiale fra kirkeregnskaber, herredsbøger 1690, samt en enkelt markbog, nemlig for Herrested sogn, Vindinge herred. Han har herved kunnet supplere materialet i Danmarks Stednavne (s. 379-383).

Porsmose har generelt sin styrke i det fynske kildemateriale fra tiden 1400-1664. Dette behersker han i en sådan grad, at han formentlig kan give et tilnærmelsesvis komplet billede af ødelægningen i Nyere tid (se kortet s. 335 over landsbyer lagt under hovedgårdsdrift). Fra den omtalte periode har han (næsten) alle kilder med, skattemandtal, præsteindberetninger, matriklen 1664, jordebøger, skøder og skifter, tingsvidner etc. Det kan derfor ikke overraske, at gårdnedlæggelserne til fordel for hovedgårde viser sig at være væsentlig flere end af Gunnar Olsen (Hovedgård og Bondegård, 1957, s. 187-192) beregnet, simpelthen p.gr.a. Porsmoses alsidige udnyttelse af kilderne. Forfatterens vurdering af sin forgængers arbejde (se også Erland Porsmose: Landsbynedlæggelser og hovedgårds-ekspansion på Fyn, En studie i sammenhængen mellem problemstilling, metode og registrering. Histor. Tidsskr. Bd. 78, 1978, s. 437-453) er metodisk interessant og har også til resultat, at han stort set ikke mener at kunne supplere Gunnar Olsens nedlæggelsestal for *landsbyer* (s. 334), en for den afdøde landsarkivar ganske smuk konklusion.

En omstændighed, der i særlig grad har haft Porsmoses interesse, er forskydningerne mellem bebyggelserne i de fynske bygdetyper. Det er på forhånd velkendt, bl.a. fra mageskiftebesigtigelserne, at skovgods ansås for mere værdifuldt end slettegods, ligesom flere historikere har peget på hovedgårdes forkærlighed for ådale og skovegne. Porsmose yder på dette punkt et meget værdifuldt supplement til bygdeforskningen. Forskellen lå i 1600-tallet ikke i skovbygdens agerland, der kunne være »ond og skarp« (s. 293), men i dens alternative ressourcer. Det interessante er imidlertid disse forholds indvirken på bebyggelserne: Forfatteren viser, at den midtfynske slette, der overvejende var krongods, var så at sige tomt for hovedgårde og præget af bebyggelsesstabilitet (s. 257-269). Derimod blomstrede de adelige hovedgårde (s. 332f.) især i skov- og engbygder (Sydøstfyn!), ikke sjældent fulgt op af et ekspansivt antal enkeltgårde (s. 299). Vestfyn var fattigt på hovedgårde. Generelt for perioden var et eksplosivt stigende antal huse, ikke mindst ved kysten, hvor fiskeriet ses at have spillet en væsentlig rolle.

Efter anmelderens opfattelse er denne bygdebestemte vurdering af bebyggelsesudviklingen – her ganske kort opsummeret – forfatterens

mest betydningsfulde landvinding. Den vil givetvis have interesse for andre landsdele, ikke mindst øst for Storebælt. Det ville efter min mening være til stor gavn for den agrarhistoriske forskning, hvis lignende studier kunne tages op andre steder. Behandlingen af et emne som egaliseringen synes der ikke at være kommet slet så meget ud af.

Som det ses, refereres der i det foregående ikke til 1662-matriklen. Det må også medgives Porsmose, at 1664-matriklen bedre lader sig sammenligne med 1684-tallene; men trods mangler ved 1662-matriklen er det på den anden side den, der som påvist af Karl-Erik Frandsen meningsfyldt kan sættes i relation til den ældre landgildeudvikling. Dette bør man i fremtiden mærke sig, også på Fyn.

Erland Porsmoses store værk har høstet mange lovord, i denne anmeldelse noget færre, hvilket jeg oprigtigt beklager. Det er en skam, at forfatteren ikke valgte i første omgang at koncentrere sig om perioden 1500-1664 (1684), hvorfra det fynske materiale er righoldigt og veludnyttet. Jeg håber meget, at de stipulerede mikroanalyser – som anført gerne såvel en vestfynsk som en østfynsk – senere kan give fastere grund under fødderne for middelalderens vedkommende.

Svend Gissel

SVEND AAGE CHRISTENSEN og KNUD RASMUSSEN: Politikens Ruslandshistorie indtil 1689. Rigets oprindelse. Kbh., Politikens Forlag, 1983. VIII, 235 s. 108 illustrationer og plancher, 16 kort. 298 kr.

HANS BAGGER og BJARNE NØRRETRANDERS: Politikens Ruslandshistorie 1689-1917. Reformer og revolution. Kbh., Politikens Forlag, 1983. 261 s. 103 illustrationer og plancher, 8 kort. 298 kr.

Vor gamle og nu igen så moderne kritiske autoritet, Georg Brandes lod i *Emigrantlitteraturen* denne påstand slippe løs: »Og her i dette land (Italien, C.S.), hvor paa saa mangt et Sted, f.eks. paa Forum, en Kvadratalen har en større Historie end hele det russiske Rige« (Saml. Værker, IV, s. 126). At det ikke blot skulle være en flot bemærkning fremgår af, at Brandes i sin ellers så fortræffelige *Indtryk fra Rusland* (1888) frejdigt gentager postulatet og karakteriserer det som »næppe nogen synderlig Overdrivelse« (Saml. Værker, X, s. 313). Han havde da ikke blot oplevet Rusland, men også læst adskilligt om rigets historie.

Om det er denne suffisante holdning, der har forårsaget, at den eneste Ruslandshistorie, vi havde på dansk, var Alex Thorsøes oversættelse i 1895 af den franske historiker Alfred Rambauds *Histoire de la Russie*, er vel tvivlsomt. Men man kan med forfatterne til den foreliggende Ruslandshi-

storie, hvis 2 første bind skal omtales her, nok undre sig over, at de skal være de første danske historikere, der har taget opgaven op. De henviser til, at allerede Holberg, der i dette stykke synes at have været klogere end Brandes, har skrevet, at man burde kende noget til den russiske stats forudsætninger- ikke mindst, fordi de var så forskellige fra vore egne (I, s. 6.).

Det er jo ikke, fordi det har skortet på bøger om Rusland, skrevet af danskere. Jacob Ulfeldt fortalte i sit forsvarsskrift *Hodoeporicon Ruthenicum* (trykt 1608 og 1627, nyudgave 1978 under titlen *Rejse i Rusland 1578*) om sin majsommelige ekspedition til Ivan den Grusomes hof i Aleksandrijskaja Slobodå. Rasmus Ærøboe berettede i sin i Just Juels navn førte dagbog (udgivet 1892) og i sin selvbiografi (udgivet 1889) blandt meget andet om festlige møder med Peter den Store. Legationspræsten Peder von Havens *Reise udi Rusland* (1747) suppleret med hans *Nye og forbedrede Efterrættninger om det russiske Rige* (1743, 2den udg. 1757) fik endda gennem sin franske oversættelse international betydning. Det skal, efter hvad russiske møntforskere påstår, ved von Havens fremhævelse af det rationelle ved Peter den Stores møntreform – 1 rubel lig med 100 kopek – have medført at amerikanerne i 1786 gjorde dollaren lig med 100 cents.

Fra de mere eksotiske egne af det russiske rige har vi fået fremragende beretninger, således Hans Kaarsbergs *Gjennem Stepperne og blandt Kalmykerne til Hest og i Trespand* (1892) og Holger Rosenbergs *Det nye Sibirien* (1904), hvorfra den nye Ruslandshistorie har hentet en række gode billeder. En sober og detaillert indføring i bøndernes kår og i det sidste, altfor forsinkede forsøg på at afvende revolutionen, nemlig de Stolýpinske agrarreformer, fik vi i statsråd C. A. Koefoeds *50 Aar i Rusland, 1878-1920*, der kom i 1945. Derefter – ja vel lige fra de første år efter revolutionen – er Ruslandsbogen, i form af rejseberetning, skildring af års ophold i landet, analyse af eller propaganda for det politiske system og sovjetiske samfundstilstande, blevet en fast bestanddel af det danske bogmarked.

Hvor mange indblik i russiske forhold, de nævnte og de snesevis af unævnte Ruslandsbøger end giver, må det initiativ, som Politikens Forlag har taget, hilses velkomment. Vel møder vi ingen veltalende Cicero, ej heller nogen vis Seneca, men om historie er beretningen om naturens og jordens underlæggelse, folkeslagernes kollisioner, forsøgene på at indrette samfund og markante personligheders virke, så dementes Brandes' kålhøgne påstand eftertrykkeligt. Lad det være slået fast allerede nu: det er et ypperligt arbejde, som må tilfredstille både historikeren, der ikke har nogen kæphest at ride, såvel som den såkaldt menige læser, som er nysgerrig efter at knække den »russiske gåde«. Han vil få at se, at den knap nok eksisterer.

Forfatterne er alle udgået fra eller endnu tilknyttet Slavisk Institut ved Københavns Universitet. Russisk historie og sovjetiske samfundstilstande har, siden Bjarne Nørretranders i 1969 blev ansat som professor i østeuropæisk historie, været eksamenspligtigt pensum i russisk-studiet. Forfatterne har overvundet den sproglige barriere, som førhen gjorde det så vanskeligt at arbejde med russisk historie. De har et indgående kendskab til russisk og sovjetisk historieforskning ligesom til, hvad der i Vesteuropa og U.S.A. bliver skrevet om Ruslands fortid og nutid. Som de selv fremhæver, er de ikke knyttet til hinanden af nogen fælles bekendelse til en historisk skole eller historiefilosofi, men de har bestræbt sig på »at sikre et rimeligt fællesskab i stilen, dels for at give den samlede fremstilling naturlige proportioner og et sammenhængende forløb« (I, s. VI).

Forløbets sammenhæng er stort set sikret. Derimod kan det ikke undre, at den enkeltes stil og visse forkærligheder slår igennem. Svend Aage Christensen skriver sagligt og nøgternt, Knud Rasmussen klart og overskueligt, ikke uden varme. Hans Baggers prosa er anskueligt malende og kvik. Den kan af og til nærme sig det friskfyragtige, som når han lader fyrst Vasilij Golitsyn komme »luskende« til Peter under dennes opgør med søsteren Sófja i 1689 (II, s. 14), eller lader samme Peters soldater »traske« hjem i efteråret 1695 efter den forgæves belejring af Azóv. (II, s. 18). Som så ofte før demonstrerer Bjarne Nørretranders sin magt over sproget- prægnante formuleringer bliver fulgt op af ironiske sidebemærkninger, koncise udredninger af komplicerede sammenhængende orientalske spørgsmål f.eks. (II, s. 180 ff.) – af fyldige karakteristikker – af Aleksander II f. eks. (II, s. 191-192).

Første bind »Rigets oprindelse«, der går til Peter den Stores overtagelse af magten i 1689, har Svend Aage Christensen og Knud Rasmussen delt mellem sig på den lidt overraskende måde, at Svend Aage Christensen har skrevet om tiden til 1242, da den første statsdannelse, Kiev-riget fik nådesstødet ved tatarernes ødelæggelse af den fordums så strålende hovedstad.

Han indleder med en række betragtninger over rummets, geografiens, klimaets og jordbundsforholdenes betydning for Ruslands historie. Landets efterhånden enorme udstrækning, randområders beherskelse af andre nationer, klimaets forskelligartethed og brutale omskiftelighed er faktorer, som vesterlændingen ofte glemmer at tage hensyn til, når han prøver at forstå Rusland. Disse sider er gode at have *in mente* under den videre læsning.

Tiden fra 1242 til Rurik-dynastiets uddøen i 1598, dvs. Rusland under mongoleråget, Lithauens forbløffende ekspansion over de vestlige områ-

der, Moskvafyrsternes opstigen til at blive Ruslands eneherre er behandlet af Knud Rasmussen. Siderne 62 til 85 har han viet til en fascinerende beretning om »republikken« Novgorods skæbne – ikke mindst, fordi han inddrager resultaterne af efterkrigstidens storartede arkæologiske fund, som bl.a. ved hundredvis af birkebarksbreve har bragt os ind på livet af den enkelte Novgorod-borger.

Det dramatiske 1600-tal, der begynder med et kaotisk sammenbrud med en række falske Dmitrij'er, polsk og svensk besættelse og kosakplyndringer helt op i de nordrussiske egne, og endte med, at den kun 17-årige Peter tog magten i 1689, er kyndigt skildret af Svend Aage Christensen. Ved sin i 1979 udgivne forsknings- og kildeoversigt over Ruslands historie i det 17. århundrede var han selvskreven til at behandle netop denne periode, der danner skellet mellem det middelalderlige Rusland og dets nyere historie.

I andet bind får Hans Bagger ordet for med et tydeligt personligt engagement, der smitter af på læseren, at berette om Peter den Store, både personen og præstationen. Peters efterfølgere har ikke appelleret så stærkt til forfatteren. Peters datter, Elisabeth, der dog var Ruslands kejserinde i 20 år (1741-1761), får kun et par linjer, og selv Katharina II's pittoreske personlighed tegnes ikke med nogen kraftig profil. Til gengæld giver Bagger et fyldigt billede af 1700-tallets russiske samfund ved at skulle dets lag af ét for ét: de livegne, statsbønderne, herremænd og embedsmænd, sognepræsterne, bybefolkningen. Også den udenrigspolitiske udvikling, der jo nu vedkommer hele det øvrige Europa, skildres udførligt. Fra en varetagelse af dynastiske interesser fra 1720erne og videre frem, fra Slesvig (Gottorp) som »mærkesag« til Fjodor Rostoptjins rapport til Paul I i året 1800, som fastslog, at det russiske imperium »var den første magt i verden«, den internationale politikens »Herkules« (II, s. 133) – sådan tegnes den udenrigspolitiske kurve. Forøvrigt forbliver den »gale« tsar Paul underlig anonym.

Bjarne Nørretranders har under overskriften »Imperiets vej til revolutionen« kun fået 120 sider – endda mindre, når man tager hensyn til afsnittets mange billeder, plancher og kort – til at beskrive de rundt regnet 120 år fra Aleksander I's tronbestigelse i 1801 til november 1917. At det har kunnet lade sig gøre skyldes dels forfatterens sikre styr på det vældige stof, dels hans evne til at sige det kort, som andre må bruge mange ord om. Afsnittet er bygget op omkring de enkelte tsarer: Aleksander I, broderen Nikolaj I, dennes søn Aleksander II, sønnen Aleksander III og den sidste tsar Nikolaj II. Når man tager i betragtning, hvilke uindskrænkede magtbeføjelser, de besad, er denne fremgangsmåde rimelig. Men derfor er andre bestemmende faktorer for den

skæbnesvangre udvikling ikke glemt. Hverken de personligheder, som virkede for eller mod tsaren, eller de økonomiske, sociale, ideologiske og udenrigspolitiske faktorer, som gjorde forløbet til et drama i mange akter, der uhjælpeligt drev frem mod katastrofen. Den røde tråd, som binder hændelser sammen, er netop denne drift hen mod revolutionen. De gode viljer, som der i disse 120 år var mange af, kæntrer mod inertiens, dumhedens og fanatismens urokkelige klipper.

Bemærkelsesværdigt er det, at Nørretranders i bedømmelsen af Románoverne – med undtagelse af de to sidste – lægger en forståelse for dagen, som man sjældent møder. Hans yndlingsord synes at være »nuanceret«, og det er nuancerne, han lægger ind i sin opfattelse, der giver hans skildring et så loyalt og troværdigt præg.

I de to bind har de fleste sider af Ruslands historie fået en rimelig plads, måske med undtagelse af kulturhistorien, som kun strejfsvis berøres. De politiske institutioner, kirkens, de sociale forhold, den økonomiske udvikling, rigets ekspansion, forholdet til andre magter – det er altsammen kommet med.

Endelig et par kritiske bemærkninger. Til småtingsafdelingen hører, at forvisningsbyen, hvortil Románoverne i 1600 og patriarken Nikon i 1666 blev sendt, hedder Bjelozérsk og ikke som i I, s. 177 og 203 angivet Bjelozjorsk. Forøvrigt kunne det tilføjes, at Peters ældre broder, Fjodor Alekséevitj ved orientalske patriarkers hjælp fik bandlysningen af Nikon ophævet. Nikon døde ikke i forvisningen, men i Jaroslavl på vej hjem for at overtage sit gamle embede.

At den på s. 165 (I) omtalte patriark Jov er den samme som den Job, der optræder på s. 176, kan man vel nok regne ud. Vigtigere er behandlingen af det ømtålelige normanske spørgsmål, som Svend Aage Christensen i kapitlet »Statsdannelsen« (I, s. 23 ff.) efter anmelderens mening håndterer altfor forsigtigt. Vel har det haft og har desværre endnu de »politiske overtoner«, som forfatteren omtaler s. 29, men er tiden ikke forlængst kommer til at berøre det *sine ira et studio?*

I sin fremstilling af de slaviske stammers udvikling over mere eller mindre løse forbund med en *knjaz* i spidsen – betegnelsen havde de, inden de bredte sig over Øst- og Sydeuropa, lånt fra det germanske *kun-ing-az* – til de såkaldte superforbund følger forfatteren et langt stykke den ikke helt ortodokse sovjethistoriker Iván Frojánovs rekonstruktion af forløbet, der topper i dannelsen af Kiev-staten. Læseren får af de første sider af kapitlet det indtryk, at denne proces, selv i sin sidste afgørende fase, er en rent slavisk affære. Slaviske stammer sluttes sammen under slaviske fyrster ved en stadig videregående centralisering. Først på s. 28, hvor »vikingekongen« Oleg (Helge) overtager tronen i Kiev, og s. 29 ff., hvor

det normanniske problem attakeres, går det op for læseren, at de fyrster, der er tale om, er af nordisk oprindelse. På s. 32 vover forfatteren sig endelig så langt frem, at han efter af have omtalt varægerens besættelse af borge langs de vigtige færdselsårer og undertvingelsen af de omliggende områder hævder: »Denne virksomhed retfærdiggør imidlertid på ingen måde den gamle påstand om, at der med disse erobringer var sket en statsdannelse. Derimod er det nok en rimelig antagelse, at nordboerne fremskyndede dannelsen af 1000-tallets store »centraliserede« Kiev-rige og medvirkede til en tilnærmelse mellem de østslaviske stammer«.

Vel har slaverne haft stammeforbund, før nordboerne kom. De byzantinske historikere, bl.a. Prokopios bevidner det. Vi kender endda navnene på enkelte af deres fyrster: Bož, Mezimin etc. Men det kendteste forbund, det antiske faldt fra hinanden i begyndelsen af den 7. århundrede. Da nordboerne begyndte at trænge ind på russisk område, levede stammerne i mere eller mindre løse forbund, sådan som vi kender det fra de vendiske stammer. Samlingen, der førte til Kiev-riket, var de nordiske okkupanter værkt. Det var for at sikre handelsvejene og eksploiteringen af landet, at de lagde deres garnisoner fra Stárajá Ládoga over Novgorod, Smolénsk, Ljúbeč, Kiev, Tjernígov, Perejáslav osv. osv. Der kunne de samle det pelsværk, fanger (slaver i betydningen trælle) og andre varer, som de eksporterede til Byzans og de arabiske lande. De lokale stammefyrster, hvad enten de var slaviske som derevljanernes *Mal* synes at have været eller andre vikinger som Rógvolod i Pólotsk, blev trængt ud af Rurik-familien, der med hovedsæde i Kiev undertvang ikke blot slaviske, men også finsk-ugriske og andre stammer.

Som et vidnedsbyrd om Kiev-fyrstens voksende magt henviser forfatteren (s. 25) til traktaten med Byzans af 907, hvor fyrsterne, der skal have del i de byzantinske afgifter kaldes »storfyrster«, mens i Igors traktat af 944 kun han selv bærer denne titel. Om der kan lægges så meget deri er tvivlsomt. F.eks. mener Grékov, at der er tale om en byzantinsk oppyntet titulering (B. D. Grékov: *Kievskaja Ruś*, 1953, s. 298). W. Vodoff, der har gjort tituleringen til sit speciale, mener: »L'épithète *velikii* (stor, C.S.), appliqué tant aux princes qu'aux *bojare*, a indubitablement une valeur laudative« (Se La titulature des princes russes du Xe au début du XIIe siècle. *Revue des Études Slaves*, LV, fasc. I, s. 141). Forøvrigt synes denne 907-traktat at være fabrikeret af krønikeskriveren. Traktaten mellem russerne og de byzantinske kejsere blev afsluttet 2. september 911.

Selvfølgelig var der forudsætninger til stede, før nordboerne kunne opbygge Kiev-staten. Få har formuleret processen så klart som Dimitri Obolensky: »The Russian state, whose capital was in the second half of

the ninth century fixed in Kiev, was not born *ex nihilo* with the advent of the Varangians: its economic and social foundations were laid in the preceding centuries, during which the Slavs in the Dniepr basin played, notably under the aegis of the Khazars, an active part in the commercial life of the West Eurasian steppe; a native Slavonic merchant class, and perhaps a land-owning aristocracy, played a vital economic and social role in the Kievan Russia under its Vikings overlords, and the latter, always a relatively small minority, were in the course of some two centuries absorbed by their Slavic subjects. It is in the writer's view equally undeniable that the Scandinavian invaders united the scattered tribes of the Eastern Slavs into a single state, geographically and economically based on the Baltic-Black Sea waterway, a state to which they gave their »Russian« name« (The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe, 500-1453, New York, 1982, s. 238-239).

At nordboernes kulturelle indflydelse var minimal (s. 32) er en anden sag. Deres relativt hurtige opgåen i deres omgivelser og de ringe spor, de efterlod sig i den kulturelle overbygning, synes at have en parallel i de sicilianske normannerkongers opgåen i den byzantinsk-arabiske symbiose. Men som Tancred af Hautevilles efterkommere formåede at skabe en stat, således evnede Rurikovičererne at tømre et rige sammen.

Det første binds smudsblad prydes effektivt af det såkaldte Ivan den Grusomme-portræt, som Frederik Gabel havde med sig, da han i august 1677 efter tsarens anmodning om hjemkaldelse forlod Moskva. Hvordan han havde erhvervet det, er ukendt. »Portrættet« gentages på s. 142 med følgende forklaring: »Til venstre et russisk portræt, formentlig malet omkring 1600, det vil sige efter tsarens død. Portrættet anses for det mest autentiske, der findes. Det kom til Danmark i midten af 1600-tallet og hænger nu på Nationalmuseet«.

Det er vist lovligt stærkt overhovedet at tale om autenticitet. Billedet, der på grund af sin kunstneriske myndighed med rette hører til Nationalmuseets klenodier, er malet som en klassisk Moskva-ikon. Ikon-traditionen er så stærk, at den helt overskygger enhver portrætlighed. Ivan – hvis det er ham – ligner helt de apostel- og helgenbilleder, som i 15- og begyndelsen af 1600-tallet blev malet i Rusland, smlg. f. eks. med de fresko-fragmenter fra Ivans egen tid, der er reddet fra det nu nedrevne Čúdovo-kloster i Moskvask Kreml. De første portrætter, der forsigtigt bryder med traditionen, er de såkaldte *parsuny* (af lat. *persona*), som efter polsk forbillede blev anbragt på eller over den portrætteredes kiste. De første kendte er Ivans søn, Fjodor Ivanovič's (død 1598) og feltherren Skopin-Šújskijs (død 1610).

Carl Stief

HANS CHR. JOHANSEN: Shipping and Trade between the Baltic Area and Western Europe 1784-95. Odense University Studies in History and Social Sciences Vol. 82. Odense University Press, 1983. 139 s. + 952 s. bilag på mikrofiche. Kr. 183.

Øresundstoldregnskaberne turde ubestridt indtage positionen som det internationalt set mest kendte og benyttede danske kildekompleks. *Bang og Korst's* monumentale tabelværk for perioden 1497 til 1783 ville givetvis komme ind på en sikker førsteplads, hvis man globalt opgjorde udenlandske referencer til danske historiske kildepublikationer; og de talrige ekspeditioner af de originale toldprotokoller til fremmedsprogede besøgende på Rigsarkivets læsesal afvikles med en lethed, der er betinget af årelang rutine i fremhentning fra lige netop dette arkivfond. Tilstedeværelsen af mere end tre hundrede års registrering af skibes og ladningers passage af Sundet er da også ret beset en så enestående ting, at det fra dansk side har måttet betragtes både som en udfordring og en forpligtelse at lette tilgængeligheden af materialet, når det nu i den grad påkalder sig interesse i den store verden.

I det hjemlige må det dog siges, at holdningen til Øresundstoldregnskaberne længe har været noget ambivalent – ikke mindst fordi det omtalte tabelmonument allerede under publiceringen, som strakte sig over næsten et halvt århundrede, blev udsat for indgående og skarp kritik. Store navne var involveret i diskussionen, som ikke i denne sammenhæng skal refereres, blot kan man vel nu bagefter gisne om, at meget tabelværk var det nok ikke blevet til, hvis debatten om kildeværdien først skulle have været overstået. En vis brutal naivitet var kanske nødvendig for at få et arbejde af de dimensioner ført igennem. Til gengæld har der så siden unægtelig været noget at tage stilling til blandt de lærde, hvorimod det længe kneb med at få iværksat en fortsættelse med en behandling af de knap 75 årgange protokoller, som udgør den uundgåeligt tunge, tilbageværende ende. – Alt dette indledningsvis for at understrege, at den foreliggende bog i kraft af sine mange tabelbilag, omend i nogen grad i modstrid med titlens pålydende, faktisk bidrager med en fortsættelse af Øresundstoldtabelværket. Og det er vel at mærke foretaget med en teknik, der på forhånd overflødiggør en kritik som den, der blev de Nina Bangske udgivelsesprincipper til del.

Grundlaget for Hans Chr. Johansens bog er, hvad man bedst kan karakterisere som en fuldstændig EDB-edition af sundtoldregnskaberne for årene 1784 til 1795. Protokollernes indførsler er én for én via kodeark og hulkort overført til magnetbånd. Datoer, mængdeangivelser, toldbeløb og lignende har naturligvis kunnet medtages i uændret form – de

foreligger fra »naturens hånd« i kode – skippervavne er derimod skrevet helt ud, mens samtlige varebetegnelser og stednavne – hjemstedsangivelser, afgangshavne og destinationer – er indkodet med tal og bogstavkombinationer, der muliggør en helt entydig »tilbageoversættelse«. Eller sagt på en anden måde: sundtoldregnskaberne er gjort maskinlæsbare på en måde, der skulle reducere informationstabt til promilleniveauet, mens en kvantitativ bearbejdelse af materialet kan foretages med en hast og med en sikkerhed, som de seddeltællere, Bang og Korst beskæftigede, ikke i deres vildeste fantasi kan have drømt om. Og behandlingen kan foretages igen og igen efter de retningslinier, man nu måtte ønske sig, ganske uden risiko for, at kartotekskort kommer på afveje. Det kan man derimod næppe med de vistnok bevarede sedler fra tiden 1497 til 1783, hvis de sørgelige rygter om deres tilstand ellers står til troende.

Det bør nok understreges, at et antal kontrolprocedurer har været nødvendige før den endelige EDB-behandling, idet både studenters kodeskrivning og damers korthulning har givet muligheder for fejl. Kontrollen har maskinelt kunnet foretages på forskellig vis, lige fra benyttelse af det enkle forhold, at et skib ikke måtte have afgangshavn og destination på samme side af Sundet, til den betydeligt mere raffinerede ide, at efterrevidere sundtoldregnskaberne ved hjælp af den i sin tid anvendte tarif. Begge de nævnte procedurer har iøvrigt ikke alene afsløret nutidige, men sandelig også fortidige fejl i materialet. Så en skamrødme må post mortem brede sig blandt 1700-tallets regnskabsrevisorer.

Den foreliggende publikation rummer på de 962 sider på mikrofiche en fortsættelse over tolv år af Bang og Korst med tabeller, der gengiver sammentællinger på grundlag af periodens ialt 118.933 registrerede passager. Ikke alene bringes tabeller, der i indhold svarer til forgængere, omend opstillingen af formatmæssige grunde er anderledes, men hertil yderligere en krydstabulering mellem afgangshavne og destinationer områdevis grupperet. Et af kritikpunkterne mod det ældre tabelværk var netop, at man ikke her fik en sådan samlet oversigt, idet skibsfartstabellerne så at sige var opbygget anskuet fra Helsingør: Skibe fordeltes på hjemsted og afgangshavn og de fordeltes på hjemsted og destination. Den tredje kombination var ikke med i bindene om skibsfarten.

Hvad angår de fortoldede varer er de i forhold til de uhyre specificerede tabeller hos Bang og Korst opgjort langt enklere. Hans Chr. Johansen nøjes med en komplet række totaler for samtlige kategorier og bringer så til sidst en krydstabulering over de vigtigste grupper, atter på den måde, at »afgangsområder« forbindes med »destinationsområder« – af pladsmæssige grunde arbejdes der naturligvis med ret grove geografiske inddelinger.

Når forenklingen forekommer forsvarlig skyldes det ikke mindst den nævnte mulighed for fortsat brug af EDB-editionen på de magnetbånd, som står til rådighed via *Dansk Data Arkiv* i Odense. Oplysning herom finder man på side 122, diskret anbragt i en note efter de forudgående siders gennemgang af, hvordan de mange millioner enkeltdata rent teknisk er organiseret. Og en videregående brug af materialet er så netop, hvad forfatteren selv demonstrerer i bogens indledende karakteristik af skibsfarten og handelen mellem Balticum og Vesteuropa i tiden 1784 til 1795.

Periodens internationale forviklinger afspejlede sig naturligvis også i Sundet, både når det gjaldt den svensk-rusiske krig 1788-90 og det store krigsudbrud i 1792. Fænomenet bekvemmelighedsflag gjorde sig som altid gældende i ekstraordinære situationer, men med den for en økonomisk historiker så karakteristiske forkærlighed for »det normale« udvælger forfatteren sig til særlig behandling året 1787 som det mindst »forstyrrede«. En problematik velkendt fra årelange diskussioner tages op i det andet kapitel om skipperes og skibes hjemstedsforhold. Med inddragelse af andet materiale undersøges de fire vigtigste grupper, skibe under britisk, dansk, svensk og hollandsk flag. Specielt for de britiske resulterer undersøgelsen i en korrektion, som giver et noget andet billede end man umiddelbart kan aflæse af regnskaberne, når det gælder spørgsmålet om, hvor fartøjerne egentlig hørte hjemme. Ved bedømmelsen af Balticum-fartens betydning for de enkelte deltagerlandes havne må der også tages højde for skibenes størrelse, der jo ikke fremgår af sundtoldregnskaberne. Også her er supplerende stof bragt i anvendelse, og totaler for den deltagende tonnage er kalkuleret.

Kapitel 3 giver en karakteristik af ruterne, altså med en forbindelse af afgangshavne og destinationer, der siger noget væsentligt om relationerne mellem østersøregioner og vesteuropæiske områder – sådan set uafhængigt af det tilfældige faktum, at dette netop bliver opgjort ved en passage af Sundet. Ved hjælp af raffinerede regressionsanalyser med brug af på den ene side oplysninger om ladningens størrelse på et antal – antageligt – fuldtlastede skibe og på den anden side viden om pågældende fartøjers læstetal hentet andetsteds fra, beregnes den totale tonnageanvendelse på en række ruter. Og kapitlet munder ud i en samlet »rough calculation« af den vestgående trafik omregnet i engelske tons. Her unægtelig en del forudsætninger om målemetoder og andet, som kan give specialister stof til fortsat hovedbrud.

Det afsluttende fjerde kapitel drejer sig om varerne og en vurdering af smugleriets omfang, som ikke helt uventet viser, at problemerne ikke er de helt store, når det gælder »bulk« fra østersøområdet, hvorimod der i

Helsingør f.eks. fortoldedes opsigtsvækkende lidt kaffe bestemt til Sverige sammenlignet med, hvad de svenske regnskaber har af oplysninger for de samme ladninger. De varegrupper, som er trukket ud til særlig behandling går igen på tabelbilagene, som dette kapitel således også fungerer som introduktion til.

Bogens tekst bidrager til den løbende internationale diskussion omkring brugen af øresundstoldmaterialet til belysning af de østvestlige handelsrelationer gennem tiderne. Derimod tør man forudskikke, at tabelbilagene ikke vil give stødet til en debat som den, der mødte Nina Bang. Teknisk set er kodeark og hulkort ganske vist under arbejdets efterhånden mangeårige gang blevet forældet. Nu ville man taste ind direkte fra en terminal anbragt på Rigsarkivets læsesal, hvis man ellers kan forestille sig noget sådant foregå på denne ærværdige institution. Men selve editionsprincipperne kan næppe forbedres og har allerede dannet forbillede for andre projekter. Spørgsmålet er så: hvad nu?

Bogens introduktion rummer ikke nogen oplysning om dette editionsprojekts baggrund, tidsforbrug og fortsættelse, der er blot tale om en prunkløs fremlæggelse præget af indædt saglighed. Folk, der har været beskæftiget undervejs kan imidlertid berette om en start omkring 1970. Interesserede har løbende modtaget stencilerede tabeller, som i alt væsentligt er identiske med bilagene på mikrokortene. Forfatteren har selv i mange sammenhænge udnyttet materialet til artikler og ved internationale sammenkomster. Andre fra nær og fjern har allerede forlængst været der for at låne. Informede kan berette om yderligere 12 årgange indkodet materiale dækkende perioden frem til 1807. Statens humanistiske Forskningsråd har bekostet indkodning, hulning og tryk af det foreliggende. Man undrer sig over, at en fortsættelse af *Det Store Tabelværk* fremkommer sådan ganske uden trompetfanfarer finansieret af et forskningsråd, som ellers i stigende grad lægger vægt på publicity. Og så i et rent ud sagt snoldet offsettryk på grundlag af det maskinskrevne manuskript! Er sammenhængen den, man aner, ser det ikke særligt lovende ud for den fortsatte tilgængeliggørelse af dette lands ubetinget mest betydelige kildebidrag til Europas økonomiske historie i nyere tid.

Anders Monrad Møller

PAUL HAMMERICH: En danmarkskrønike 1945-72: 1. Fred og nye farer. Kbh., Gyldendal, 1976. 599 s.; 2. Velfærd på afbetaling. 1977. 666 s.; 3. Opgang og nedtur. 1980. 737 s. Ill.

At skrive en moderne Danmarkshistorie er en betydelig præstation. Der er ikke gjort mange forsøg, der kan bruges som forlæg; speciallitteraturen er ganske omfattende, men langt fra dækkende; og kildemængden er på een gang umådelig i omfang og begrænset på afgørende punkter.

Det sidste 10-års Danmarkshistorier om perioden efter 1945 har hver deres svagheder og styrker. Frantz Wendts opdaterede bind i *Politikens Danmarkshistorie* (fra 1978, oprindelig fra 1965) lagde hovedvægten på besættelsestiden og indskrænkede behandlingen af perioden efter 1945 til en let kommenteret politisk kronik, med supplerende afsnit om økonomi, kultur og nogle specialemler. Førsteudgavens nødvendigvis korte perspektiv blev ikke væsentligt ændret. En af de bedste oversigter for gymnastiet, *Det ny Danmark*, skrevet af J. Aarup-Kristensen, H. Haue og J. Olsen (1. udgave fra 1979) er bredere i sit emnevalg, der især inddrager økonomiske og sociale forhold, men er trods analytiske tendenser for kortfattet til at give en egt. sammenhængende forståelse af efterkrigsperioden. Søren Mørchs *Den ny Danmarkshistorie 1880-1960* (fra 1982) belyser vel perioden efter 1945, men ikke særlig systematisk, og med hovedvægten på den udmærket perspektiverende sammenligning med slutningen af forrige og begyndelsen af dette århundrede. Mest omfattende som bred fremstilling er vel *Socialhistoriens* bind 7 (fra 1979) skrevet af Sv. Aa. Hansen og Ingrid Henriksen, der bl.a. inddrager den omfattende økonomiske og sociologiske litteratur – som historikere alt for ofte går uden om – men som trods strejftog ind i politikens og kulturens verden primært beskæftiger sig med økonomi og aspekter ved de sociale forhold. Forholdet til udlandet er temmelig svagt repræsenteret i disse fremstillinger, og det er vel overraskende, når man betænker, hvor stærkt engageret Danmark i denne periode har været i det internationale politiske, økonomiske og kulturelle system. Den kortfattede oversigt i Walter Boss' *Danmark udenrigspolitik 1720-1982* (fra 1982) kan næppe dække behovet for en grundig analytisk fremstilling.

Set på denne baggrund er der et klart behov for en på videnskabeligt grundlag hvilende fyldig moderne Danmarkshistorie. Paul Hammerichs værk har omfanget: næsten 2.000 store sider, hvoraf langt det meste er tekst, medens et godt understøttende billedmateriale og relativt få tabeller og oversigter udfylder resten. Og Hammerichs værk har vundet en plads. Ved forlagets og forfatterens overlegne PR-arbejde er det lykkedes at markedsføre det store og dyre værk som lidt af en institution i

samtidshistorien. Adskillige professionelle historikere har nok ved udgivelsen været tilbøjelige til at tage det lige så ualvorligt, som dets egen stil lægger op til; men dels har det vundet ganske betydelig udbredelse – ved salg af to udgaver, bortlodning, og ved at danne grundlag for TV-produktion – dels har det interesseret publikum i mangel af andre værker været henvist til Hammerich som oversigt over perioden, og endelig er nogle af Hammerichs rammende karakteristikker og opfatterser blevet citeret og benyttet i senere udgivelser, eksempelvis i *Socialhistorien* (selvom dette værks bibliografiske afsnit tager visse generelle forbehold over for Hammerichs tekst).

Nu må det understreges, at Hammerichs erklærede formål ikke er den videnskabelige fremstilling. Bøgerne præsenteres upretentiøst som et folkeligt storværk – der er skrevet både for dem, der selv kan huske perioden, og for dem, der ikke kan – og i stil og indhold adskiller de sig unægtelig fra de traditionelle Danmarkshistorier. Når denne anmeldelse i nogen grad ser på værkets anvendelighed som standardfremstilling, er det således ikke i overensstemmelse med forfatterens eget formulerede formål, men alene for at belyse, i hvilket omfang Hammerichs værk kan udfylde pladsen, indtil *Gyldendals Danmarkshistorie* ad åre når op til vor egen tid.

Før anmeldelsen går kritisk ind på værkets problemer, bør det fastslås, at det på mange måder er meget imponerende. Et stort indsamlingsarbejde er foretaget, adskillige strukturingsproblemer er løst, og formuleringen er gennemarbejdet. Det er sjældent, at enkeltmandsarbejder af så stort omfang kan gennemføres på så kort tid.

Først værkets særpræg. Det mest slående er nok sproget. Det er gennemarbejdet og billedskabende overalt på de mange sider. Det er fundet på, rettet til, pudset af, så intet forekommer tilfældigt, intet beskrivende adjektiv er ubrugt, ingen karakteristik overlades til læserens egen fantasi, alt er klart fra forfatterens hånd. Sproget formidler ikke blot en fortidig virkelighed, det bliver en virkelighed i sig selv. Det skaber stærke sym- og antipatier, helte og skurke, narre og kloge, situationer vi kan lære af og situationer vi kun kan le ad. Sproget giver fart over læsningen, atmosfære, spænding, situation; og det reducerer overblikket, fordybelsen, analysen, sammenhængen, objektiviteten. Sproget behersker indholdet som sjældent set i almindelig historieskrivning, og det bærer præg af mange års sans for det effektfulde og effektive, hentet fra den dagspresse, som også er hovedkilden til fremstillingen. Men det er moderne 1970er-sprog, ikke udtryk for den skildrede tid.

Denne veludviklede formuleringsevne kan virke udfordrende på historikeren, for trods de meget udbyggede karakteristikker tenderer den mod

at give mindre præcision og troværdighed. Man får en mistanke om, at de mangesidede karakteristikker ikke blot afspejler forfatterens behændige sprogbehandling, men også dækker over en vis usikkerhed om, hvad han egt. skal mene. Den lidt paradoxale behandling af Knud Kristensen kunne være et eksempel herpå. Det virker heller ikke helt overbevisende, at forfatteren i den grad er dus med sine historiske personer og færdes lige hjemmevant i beslutningstagernes og kulturpersonlighedernes kredse og hos dem i Kæret. Det frække og flotte sprog giver læseren det indtryk, at Hammerich véd det hele og gennemskuer alle. Men det gør han vel ikke, og måske ville det sætte nok så mange tanker i gang hos læseren, hvis forfatteren i videre omfang gav udtryk for tvivl og understregede manglerne i sin og vor viden.

Hammerichs personer siger ikke så meget; til gengæld skriger, udstøder, udbryder, kagler eller gnækker de. Nogle af dem kan næppe nævnes uden at være ledsaget af et eller to – ofte lidt mindre venlige – karakteriserende adjektiver, som imidlertid ikke altid karakteriserer dem i netop den omtalte situation. Parodien er stedvis nær. Og det er trist, for derved drukner de mange skarpsindige iagttagelser let i ligegyldighederne. Problemet er vel, at medens den letløbende stil kan være underholdende og forfriskende i dags- og ugepressens mindre doser, kan 2.000 siders kvikheder virke lidt anstrengende – så mange ordspil tenderer mod ordspild. Heldigvis behøver man ikke læse hele værket på een gang.

Lidt kritisk kan man måske konkludere, at Hammerichs stil ganske vist er et forfriskende brud med den traditionelle ufolkelige faghistoriske jargon – for slet ikke at tale om det af de tyske marxister inspirerede kodesprog – men den har også selv udviklet sig til en formssag, som kan skabe kommunikationsproblemer. Lidt mindre sproglig entusiasme ville være ønskelig, hvis friskheden og originaliteten kunne bevares.

Værkets andet kommunikationsmiddel, billedmaterialet, er underholdende og godt udvalgt og gengivet, men det trækker i samme retning som teksten. Det ironiske og anekdotiske præg får ofte en tand til i billedteksterne, og det paradoxale, det personlige og det pudsige præger billederne lige så meget som det oplysende. Vel skaber fotografier, tegninger, annoncer og avisforsider en velanbragt tidstypisk stemning, men ofte appelleres snarere til den mundtlige fortællings »kan I huske dengang«... end til den analytiske undersøgelse eller den helhedsskabende tolkning.

Hammerich har valgt kun i mindre grad at bygge på videnskabelige artikler og monografier. Der er ellers mange af dem, som det fremgår f.ex. af *Socialhistoriens* store litteraturoversigter eller af de offentliggjorte udenrigspolitiske bibliografier. Ved i stedet at benytte den daglige avis som hovedkilde opnår han vel især tre fordele: han går direkte til et mere

samtidigt kildemateriale og undgår analytikernes tolkninger og misforståelser; han får formentlig praktisk taget alle begivenheder med, da dansk presse normalt har været udmærket underrettet (formentlig); og han får langt større mulighed for at give sin krønike et autentisk samtidigt præg, en ind- og medleven i tiden, som så let går tabt i eftertidens kølige analyser. Til gengæld må Hammerich acceptere nogle problemer med perspektivet. Avisernes stoffordeling og interesseområder, deres dagaktuelle synsvinkel, mangel på overblik og sans for længere og mere strukturelle udviklinger, og måske deres let indforstående præg – opnået ved den daglige fortrolighed med læseren – kan det være vanskeligt at gøre sig fri af og forholde sig kritisk til.

Efter stofvalg og tendens at dømme må dagbladet Politiken have været den flittigst benyttede kilde. Vel næsten i et sådant omfang, at man kunne fristes til at kalde Hammerichs værk for den egentlige Politikens Danmarkshistorie. Hvis man da ikke vil gå et skridt videre, tage den frække stil og nogle af personkarakteristikkerne i betragtning, og udnævne det til Ekstrabladets Danmarkshistorie (– dog før Victor Andreasens tid).

Hammerich bruger sjældent andre tilgængelige kilder til kontrol af oplysninger eller – især – etablering af overblik. I stedet lader han ofte sine egne erindringer danne perspektivet. Han har selv oplevet hele perioden (født 1927), og læsning af gamle aviser har utvivlsomt genopfrisket hans hukommelse. Og han kan ikke nære sig for – i en stil som siden har fået adskillige efterfølgere – at fortælle personlige oplevelser fra barndom, ungdom og manddom, som suppleret med adskillige anekdoter fra mediekredse, giver værket et vist memoirepræg. Denne påtrængende form kan være underholdende, men den formindsker unægteligt læserens kontrolmuligheder, og det bliver utilfredsstillende, hvis det eneste helt klare perspektiv på fortiden bliver, hvordan forfatteren i dag husker, at han selv oplevede den. Det giver en lidt forvirrende blanding af nutidige og datidige synspunkter, f.ex. når moderne moralske synspunkter anlægges på 40'erne og 50'ernes moraldebatter, eller når senere kendte personer og foreteelser nævnes i ældre sammenhænge.

Som journalistisk forfatter har Hammerich tæft og erfaring med at indleve sig i andres tankegange, men hans personlige erfaringer må nødvendigvis være andenhånds for talrige gruppers vedkommende. Det præger hans interessefelter, hans forståelse og hans tendens. Det er det lettere kulturradikale Politiken-miljø, der danner normerne og præger sympatierne med en vis forskelsbehandling af de historiske personer til følge, også selvom der er plads til udfald og ironi overfor miljøet selv. Han er frisindets letbenede kavalier, der sælger sin bedste ven for en kvik bemærkning.

Hammerichs periodisering af efterkrigstiden kan mødes af den kritik, som enhver samtidshistoriker er udsat for. Slutpunktet 1972 er valgt på grund af Danmarks indtræden i EF, men forestillingen om, at dette er et afgørende skel, har vel næppe mange tilhængere – i hvert fald ikke mere. Årstallet er knap så velvalgt ved beskrivelsen af indenrigske forhold, og forfatteren har da også skrevet lidt videre, f.ex. om Fremskridtspartiets opkomst. Den bølge af inflation, reallønsfremgang, offentlig vækst og almindelig optimisme, der var begyndt i 60'erne, fortsætter vel også nogle år efter 1972; og krisevarslerne, der af mange først ses med olieprisstigningerne i 1973/74, kunne historikeren (eller i hvert fald økonomen) godt finde adskillige af allerede i 60'erne. Begyndelsespunktet 1945 følges rimeligt, med tilbageblik til krigen og mellemkrigstiden og forfatterens skoletid. Den betydelige kontinuitet i levevilkår, vaner og normer fra 30'erne til 50'erne gør næppe længere udredninger om kronologiske forudsætninger nødvendige på disse områder.

Hvor f.ex. *Det ny Danmark* og *Socialhistorien* reelt har set 1957/58 som det afgørende skel – især fordi de betragter den økonomiske udvikling som afgørende – deler Hammerich sine bind ved ca. 1953 og 1962. Der lægges imidlertid ikke skarpe skel, og det er vel mere stoffordelingen end forfatterens opfattelse af afgørende vendepunkter, der har været styrende. Men Hammerich har en meget udviklet sans for de ændringer på mange planer, ikke mindst hvad angår daglige levevilkår og tankeverden, som perioden er så revolutionerende rig på.

Nu præsenteres Hammerichs værk jo som en krønike, og i krønikeformen ligger vel det kronologisk fremadskridende princip. Det betyder, at perspektiv i og for sig ikke anlægges, at der f.ex. ikke tages udgangspunkt i senere, måske nutidige, problemer, som må søges forklaret ved undersøgelse af fortiden. Det betyder vel også, at der sjældent ledes efter større årsagssammenhænge, som kan hjælpe til udvælgelsen af og skabe system i de fortidige data. I modsætning til sådanne forestillinger og teorier om sammenhænge, der naturligvis samtidig låser forståelsen og beskrivelsen fast, står den uforpligtende krønikeform, hvor alt er muligt, alle data kan vise sig af interesse, hvor et temmelig uformidlet materiale lægges frem til brug for læserens eller forskerens egen rekonstruktion og strukturering. Så radikal er Hammerich imidlertid ikke: han har hverken valgt den rent refererende krønike eller den teoribaserede analyse, men en charmerende vej midt imellem. Det gør det dog vanskeligt at benytte hans værk både som tolkning og som levn.

Ved vægtningen af stofområderne har Hammerich utvivlsomt ofte overvejet, om avisernes datidige prioritering eller nutidens perspektiv skulle være afgørende. Ofte har han tilsyneladende valgt fortidens

opfattelse. Gamle mediebegivenheder i stil med kaptajn Carlsens skæve skib og Inger Merete Nordentofts uægte barn lægger beslag på ganske mange sider. Og selvom dette sikkert fremmer den nutidige læsers indlevelse i den datidige avislæseres oplevelser, kan man vel alligevel spørge, hvor centrale disse emner er for en forståelse af tiden. At vurdere dette overlades til læseren, da forfatterens strukturerende arbejde ofte indskrænker sig til en let filtrering og en muntert ironisk genfortælling. Måske den rigelige sideplads, der har været til rådighed, ikke har tvunget forfatteren ind i virkelig ubehagelige overvejelser med at vælge ud og vælge fra.

Men selvfølgelig har han måttet træffe mange valg – og ikke blot efter muligheden for en fængende overskrift. Udenrigspolitikken, økonomien og erhverssiderne har han ikke fået så meget med fra, videnskab og teknologi (bortset fra den forbrugerorienterede) heller ikke. Indenrigspolitikken, kulturstoffet og »human-interest« historierne er derimod fyldigt repræsenteret, og mediernes egen verden er bedre dækket end tidligere set i oversigtsværker. Det sidste er fortjenstfuldt, men generelt kan man måske være lidt skeptisk overfor vægtfordelingen, fordi den vel uundgåeligt giver læseren et indtryk af, på hvilke områder de væsentlige udviklinger fandt sted, og hvor de afgørende krumtapper i det danske samfund befinder sig.

Hammerichs tilgang til stofområderne er ofte personlighedens rolle, politikeren eller kulturdebattøren, der tænker, vakler og handler. Men lige så ofte vælges den enkelte borgers synsvinkel: hvad oplevede, gjorde og tænkte han, hvordan forløb dagligdagen. Derved giver værket et bidrag til en bred social- og kulturhistorisk beskrivelse af danskernes hverdag, men – forekommer det – uden nogen klar analyse af årsagerne til situation og udvikling. Der skabes ikke virkelig forbindelse mellem beslutningstagernes niveau og livet for de mange. Konsekvensanalyser, påtegninger af at bestemte beslutninger førte til tilsigtede og utilsigtede virkninger findes næsten ikke. Ligesom i andre fremstillinger af landets nyeste historie er problemer noget der opstår eller kommer udefra, og som det politiske system og den offentlige debat så må tage stilling til og løse. Men i velfærdsstatens epoke mere end i mange tidligere, gælder måske netop, at det ene politisk-administrative indgreb typisk skaber de problemer, som det næste så søger at løse. Det offentlige og halvoffentlige styrende og kontrollerende apparat bliver en ligeværdig eller dominerende faktor i den struktur, som de mange grupper og enkeltindivider i samfundet danner. Men hvis man kun beskæftiger sig med disse faktorer hver for sig, svigter man vel i nogen grad de læsere, som ønsker at forstå baggrunden for deres egen tid – ikke blot kronologisk, men også

årsagsmæssigt – til fordel for de læsere, der især ønsker at genopleve deres egen fortid. Hvor den traditionelle historikers problem med hensyn til sammenhængen mellem beslutningstagernes verden og livet udenfor plejer at være, at han ser sagerne fra beslutningstagernes synsvinkel, fordi han benytter beslutningstagernes overvejelser som sit vigtigste kildemateriale, tyder Hammerichs værk på, at man ikke umiddelbart løser problemet og kombinerer perspektiverne ved at benytte aviserne som kilder.

Hammerich har fat i mange af de – efter anmelderens mening – dominerende træk i efterkrigstidens udvikling, men desværre ofte kun i aspekter, sjældent med forbindende greb. Han er inde på forhold som sprogets og dagligvanernes udvikling, normers nedbrydning og opbygning, lighedsideologiens sejr, urbaniseringen, ændringen fra landbrugs- til industri- og servicesamfund, væksten i de formaliserede uddannelser, udearbejdets stigende dominans, funktionærernes fremmarch og de gamle klassers forsvinden, den sociale mobilitet og væksten på næsten alle materielle områder, velfærdsstatens vældige forøgelse af den offentlige sektor, den offentlige forsorg, forsøgelse, regulering, kontrol og beskatning (dog ikke indgående diskuteret), organisationernes og de bureaukratiserede institutioners vægt, og internationaliseringen af tanker og ting. Men værket rummer ikke klar stillingtagen til de hypoteser om udviklingslinier og årsager, som den videnskabelige og den almindelige offentlige debat har taget op.

Det vil føre for vidt at komme nærmere ind på denne debat her – den ligger utvivlsomt uden for Hammerichs formål – men det forhold, at der stadig er meget betydelig usikkerhed om den danske samfundsudviklings dynamiske kræfter, understreger måske, at der er behov for mange forskellige Danmarkshistorier, også om perioden efter 1945. Hammerichs er een mulighed. Man kan kun beklage, at der ikke for tiden er flere analytiske alternativer, og man kan beklage, at andre historikere ikke forlængst har opstillet strukturer og synteser, som også denne krønike kunne have trukket på. Men det kan Hammerich naturligvis ikke bebrejdes. Han har gjort et udmærket pionerarbejde, som måske allerede har virket inspirerende.

For den traditionelt videnskabeligt arbejdende samtidshistoriker må det være en udfordring at læse Hammerichs værk. Man kan lære af hans fortælleteknik, letløbende stil og kvikke sprog – og man får illustreret faren ved overdrivelse på dette punkt. Man oplever, hvordan et meget levende billede af fortiden kan udmales og formidles til erindrende og også til senere generationer. Og man får demonstreret, hvor langt i beskrivelserne man kan nå med aviser som dominerende kilder, og hvilke

problemer med stofudvælgelse, perspektiv og forklaring, man skal være sig for. Det er ingen ringe erfaring at gøre.

Carsten Due-Nielsen

JOHN LOGUE: *Socialism and Abundance. Radical Socialism in the Welfare State. A Study of the Danish Socialist People's Party.* København, Akademisk Forlag, 1982. xxii, 353 s. 200 kr..

»Bogens uhåndterlige titel repræsenterer et forsøg på sandfærdig varedelklaration«, hedder det i forfatterens forord. Og sandt at sige, titlen afspejler både kompleksiteten i at operere på forskellige abstraktionsniveauer og de svært håndterlige metodologiske problemer i at drage vidtrækkende konklusioner om socialismens perspektiver i det moderne overflodssamfund på grundlag af konkrete meningsmålinger blandt Socialistisk Folkepartis vælgere og aktivister. Bogen betegnes som »et studium i den socialistiske tænkning og den socialistiske praksis' tilpasning til den materielle velstands vilkår« (s. xix). Og i det sidste kapitel præciserer forfatteren, at bogen har haft to formål. »Det første var at beskrive Socialistisk Folkepartis ideologi, organisation, strategi og sociale basis, samt at analysere, hvordan dette radikalsocialistiske parti har tilpasset sig velfærdsstatens vilkår, hvilke er ganske anderledes end dem, Marx og Lenin forestillede sig«. Og det andet var »at afprøve den relative holdbarhed af de hypoteser, som forsøger at forklare radikalsocialismens tiltrækningskraft« på SFs vælgere, medlemmer og aktivister som et tilfælde af afgørende almenfyldig betydning (*crucial case*) – i hvert fald for avancerede industrisamfund (s. 293 f.). Om forfatteren ville betragte det som et direkte formål eller ej, så opnår bogen reelt et tredje mål nemlig at fortolke de grundlæggende træk i Danmarks socio-politiske historie siden den anden verdenskrig. Der er således i bogen tre forskellige emneområder, som bevæger sig på tre stigende abstraktionsplaner. Det første drejer sig om SF og dets tilhængere – historisk konkret og politisk sociologisk detaljeret; det andet drejer sig om Danmarks nyeste politiske historie – generelt fortolket; det tredje om en abstrakt størrelse kaldet radikalsocialisme og de metodologisk farefulde forsøg på at forklare dens tiltrækningskraft (*appeal*). Forfatteren skriver, at bogen »fokuserer« på det tredje problemfelt, og det passer for så vidt emnerne er således sammenvævet, at hypoteseafprøvningen styrer de konkrete statistiske analyser af SFs tilhængere, og leverer hovedtemaet til den histori-

ske redegørelse og fortolkning. De tre emnefelter byder dog på forskellige slags metodiske problemer, og i det følgende vil jeg adskille dem med henblik på min vurdering af bogens resultater, som strækker sig fra de ypperlige (konkret om SF og dets tilhængere) til de spændende provokerende (mere generelt om Danmarks historie) til de yderst problematiske (abstrakt om radikalsocialismens tiltrækningskraft).

John Logue er amerikansk politolog. Han har tilbragt lange perioder i Skandinavien, hovedsagelig i Danmark, sidst som professor i samfundsvidenskaberne ved Roskilde Universitetscenter, indtil han i 1983 vendte tilbage til en tidligere stilling ved Kent State University i Ohio i U.S.A. Han har tidligere bidraget til skandinavisk samfundsforskning med publikationer om velfærdsstaten og »Social-Demokratens« dækning af internationale forhold.¹⁾ Den foreliggende bog er en omarbejdet, udvidet og til 1981 ajourført udgave af hans doktordisputats i politisk videnskab på Princeton University i 1976. Det faktum, at bogen er vokset ud af en amerikansk politologisk doktordisputats er muligvis nøglen til forståelsen af centrale problemstillinger og metodiske tilgange, som jeg vil vende tilbage til.

Socialistisk Folkeparti behandles direkte i fire kapitler, som beskæftiger sig med henholdsvis den danske venstrefløjs historie og partiets opståen, (kap. 3), dets ideologi, organisationsform, strategi og videre udvikling (kap. 4), dets vælgeres sociale profil og holdninger sammenlignet med andre partiers (kap. 6), samt partimedlemmernes og især aktivisternes sociale baggrund og holdninger (kap. 7). De første kapitler dækker kendt terræn: splittelsen i DKP i slutningen af 50'erne, SFs fremkomst som »en dansk vej« til socialismen, dets anti-bureaukratiske ideologi og søgen efter en ny decentralistisk organisationsform og en ny parlamentarisk strategi samt de heraf følgende interne brydninger og spaltninger. Skønt Logue har suppleret de kendte kilder med personlige samtaler med både nøglefigurer og menige aktivister, er det ikke på det primære kildeforskningsområde, hans alsidige historiske skildring udmærker sig. Det er snarere hans sikre overblik og meget præcise sammenkædning af de mange forskellige aspekter, som er relevante for en afrundet forståelse af SFs historie. Ledetråden, som binder en ellers

¹ Eric S. Einhorn & John Logue: *Welfare States in Hard Times. Denmark and Sweden in the 1970's*. Kent, Ohio, Kent Popular Press, 1980, Gerd Callesen & John Logue: *Social-Demokraten and Internationalism. The Copenhagen Social Democratic Newspaper's Coverage of International Labor Affairs, 1871-1958*. University of Gothenburg, Department of History, Research Section Post War History, Publication no. 8. Kent, Ohio, Kent Popular Press, 1979.

stærkt systematiseret og analyserende fremstilling sammen, er den indbyggede spænding mellem SFs forsøg på gennem parlamentariske kompromisser at presse Socialdemokratiet til reformer med socialistisk perspektiv og bestræbelserne på samtidigt at bevare en græsrodsdemokratisk organisationsform, lidet egnet til disciplineret opbakning.

Til behandling af SFs vælgere må Logue nøjes med forhåndenværende data indsamlede af Gallup Instituttet og andre professionelle firmaer samt danske politologers publicerede undersøgelser, men materialet bruges på en ny og opfindsom måde. Meningsmålinger om de danske partier udgør et meget uensartet datagrundlag, spinkelt for 50'erne og begyndelsen af 60'erne, fyldigere men meget broget i tiden derefter. En kortlægning og analyse af de sociale og holdningsmæssige variable hos de mindre partiers vælgere støder som bekendt på uovervindelige repræsentativitetsproblemer i et givet *sample*, så snart en differentiering i undergrupper efter kombinerede variable finder sted. Gængs praksis er at slå de små venstrefløjspartier sammen til en talmæssigt større gruppe eller at driste sig ud i konstateringer på et yderst spinkelt grundlag. Logue kritiserer den sidstnævnte metode og kan ikke bruge den første. I stedet forsøger han at løse problemet ved at slå Gallups kontinuerlige *samples* sammen til meget store *kumulative* udsnit af vælgerbefolkningen (helt op til 20.000), hvor de findifferentierede grupper er store nok til at bevare en rimelig repræsentivitet. Metoden har sine begrænsninger, men Logue tager de fornødne forbehold, og hans løsning forekommer både rimelig og hensigtsmæssig. Det store materiale er anvendt kyndigt og kritisk i en systematisk beskrivelse af SDs, DKPs og SFs vælgere fra begyndelsen af 60'erne til midt i 70'erne efter alder, uddannelse, stilling og indkomst – og for den senere del af perioden også VS' vælgere. På lignende måde skildres partitilhængernes »subjektive karakteristika« gennem en systematisk analyse af deres klassesilhørsbevidsthed og holdning til nationalisering, økonomisk statsintervention, social politik, økonomisk lighed, medbestemmelse på arbejdspladsen, parlamentarisk samarbejde, udenrigs- og sikkerhedspolitik, samt diverse mål for tolerance, autoritetstro og politisk viden. Denne næsten leksikalske opsamling af data er forsynet med overskuelige tabeller og figurer – som bogen i øvrigt, og tekniske diskussioner af statistiske problemer får deres rimelige og til tider rigelige plads. Men forfatteren kan også skære igennem med præcise og afbalancerede fortolkninger af statistiske tendenser, og ud af de tørre tal er han i stand til at trække særdeles konkrete beskrivelser, f.eks. en yderst levende skildring af SDs, SFs og DKPs »gennemsnitsvælger« i 1961 og 1977 (s. 181 f.). Logues fremstilling af disse »profiler« er i øvrigt kendetegnende for hele hans måde at karakterisere SFs vælgertilslutning, nemlig i

sammenligning med andre partiers; og dette udgør utvivlsomt en stor styrke i hans fremstilling.

Mens Logue i behandlingen af SFs vælgere måtte ty til en opfindsom anvendelse af de forhåndenværende søms princip, er datagrundlaget for analyser af partiets medlemmer og aktivister tilvejebragt gennem hans egen undersøgelse hos de stemmeberettigede delegerede til partiets kongres i 1974 (som et repræsentativt udsnit af aktivisterne) og næsten samtidigt hos menige medlemmer i ti udvalgte lokalafdelinger. 88% af de 210 delegerede besvarede hans spørgeskema, og en halv snes lod sig interviewe i dybden. Repræsentativitetsproblemet er mere kompliceret med hensyn til de menige medlemmer, hvor svarprocenterne varierede fra 20% til 97% i de forskellige afdelinger med et gennemsnit på 53% af de 673 potentielle svarpersoner. Men Logue har udnyttet andre kilder til kontrol af de sociale variabler og udviser den fornødne forsigtighed. Spørgeskemaet, der er gengivet i sin helhed sammen med svarprocenterne for begge grupper under ét, er på mange måder usædvanligt godt gennemtænkt og velkonstrueret, og forfatterens analyser giver et yderst interessant billede af de adspurgtes sociale baggrund og ideologiske holdninger. Denne undersøgelse er mig bekendt uden sidestykke i studier af danske politiske partier, da de få og mindre ambitiøse analyser, som andre partier vist nok har ladet foretage udelukkende til intern brug, er forblevet upubliceret.

Danmarks socio-politiske historie er behandlet mest direkte i et kort kapitel med titlen »Dansk økonomi og politik for begyndere« og et kapitel om fagforeningspolitik (hhv. kap. 2 og 5). I indledningen til et afsnit om den danske styreform tilråder forfatteren viderekomne at springe de efterfølgende »few basic facts« over. Det vil jeg til gengæld bestemt fraråde! Det er måske netop viderekomne, som vil få mest gavn af at se puslespillets mange brikker sat sammen i et koncist og skarpt billede af det danske socio-politiske systems udvikling og historiske karakteristika. Logues fortolkning af nyere dansk historie er bygget op omkring udviklingen af, hvad han kalder »den socialdemokratiske stat«, som hviler på en bred konsensus skabt af Socialdemokratiet og de gamle borgerlige partier gennem »et kompromis, som hverken blev forhandlet eller kundgjort« (s. 41, jfr. s. 292). En slags stiltiende forståelse om opbygningen af en velfærdsstat på grundlag af en statsinterventionistisk vækstøkonomi, som ofrede en mere ligelig fordeling af kagen for en stadig større kage. Ifølge Logue er det netop denne velfærdsstatspolitik, som gennem forandringer i den sociale og politiske struktur har skabt SFs sociale basis: et bredt lag af materielt forholdsvis velstillede mennesker, der dog har bevaret eller tilegnet sig arbejderklassens traditionelle socialdemokratiske lighedsidea-

ler, som nu vendes imod det industrielle systems og den socialdemokratiske stats umyndiggørende bureaukrati. Logue kan »fortælle« historie, men hans samfunds- såvel som hans partihistorie er hovedsageligt opsummerende og analyserende snarere end episodisk. Det er de lange linier og vendepunkter, som har hans interesse. Og der er givetvis noget storslået provokerende i hans hovedtema, en snert af Nemesis og måske en smule Marx med Webersk fortegn: den gavmilde bureaukratiske stat avler sine velernærede modstandere.

Efterprøvningen af hypoteserne om radikalsocialismens tiltrækningskraft er bogens tredje emnefelt – og det mest problemfyldte. Ud fra den samfundsvidenskabelige litteraturs forskellige forsøg på at besvare spørgsmålet: »Hvorfor støtte radikalsocialistiske partier«, finder Logue frem til tre hovedkategorier af forklaringer alt efter, om tilslutningen tilskrives rationelle motiver, irrationelle (psykologiske) behov eller kulturel påvirkning. De mere specifikke forklaringstyper udkrystalliseres i otte nærmere præciserede operationelle hypoteser i form af statistiske forventninger til en række sociale og holdningsmæssige variable. Metoden går konkret ud på at vurdere, hvorvidt talmaterialet om SFs vælgere, partimedlemmer og aktivister bekræfter, sandsynliggør, usandsynliggør eller udelukker de forskellige hypoteser. Uden at komme ind på de enkelte hypotesers mere detaljerede udformning, kan man forenkelt sige, at tallene ifølge Logues analyser udelukker, at SFs tilhængere er materielt dårligt stillede, rodløse ofre for en industrialiseringsproces, udelukkende industriarbejdere, enfoldige, autoritetstro, geografisk isolerede, middelklasseneurotikere og idealistiske intellektuelle. Da disse karakteristika indgår som væsentlige variable i en række af de opstillede hypoteser, slutter Logue at de pågældende hypoteser må afvises som *uforenelige* med de statistiske data om SFs tilhængere, vælgere såvel som partimedlemmer og aktivister. Tilbage er hovedsagelig kun to hypoteser, som forfatteren kalder »postvelfærd« og »kulturarv«.

Postvelfærd-hypotesen går i al korthed ud på, at radikalsocialismen tiltrækker grupper, hvis krav om materiel velfærd er tilstrækkelig opfyldt til at vige pladsen for et krav om større medbestemmelse som et mål i sig selv, et krav om lighed i *the distribution of authority* (s. 12). I sin operationelle omformulering forudsiger hypotesen, at man vil finde en stærk korrelation mellem radikale socialister og variable, som identificerer grupper med alle de følgende tre karakteristika: 1) deres materielle behov er tilstrækkeligt dækket til at vige plads for en højere prioritering af andre mål; 2) de indtager en underordnet plads i samfundets forskellige hierarkier; 3) deres holdninger er stærkt egalitære. Man vil derfor, stadig ifølge Logue, forvente at finde disse grupper fortrinsvis blandt velstillede

arbejdere og lavere funktionærer, ikke mindst i den offentlige sociale sektor, såsom lærere og socialrådgivere. Deres egalitære holdning kan forventes at stamme fra deres eller deres forældres tilhørsforhold til arbejderklassen (kulturarv-hypotesen); den kan også stamme fra en politisk socialisering hos ikke-arbejderforældre, som har støttet et arbejderparti, eller den kan blot stamme fra oplevelsen af modsætningen mellem velfærdsstatens virkelighed og velfærdsstatens egalitære etos, som man er blevet socialiseret i (en supplerende version af kulturarv-hypotesen). Skønt tendensen i Logues analyser og hele hans argumentation klart går ud på at tildele »postvelfærd« vindertitlen i hypotesekonkurrencen (med »kulturarv« på en hæderlig andenplads), præciserer han for vælgeres vedkommende, at hypoteserne blot er *forenelige* med datagrundlaget; og for partimedlemmernes og aktivisters vedkommende, at de *delvis* bekræftes. Når det kommer til stykket, er disse mere præcise formuleringer meget forsigtige. Men hvis ingen af hypoteserne kan bekræftes for SFs vælgeres vedkommende, er der intet tilbage af SF som *crucial case* i forklaringen af radikalsocialismens *appeal*. For det er jo netop vælgerskarens betydelige størrelse, der ifølge Logue ligger til grund for partiets betydning i et bredere perspektiv. Og selv om Logue fuldt tilfredsstillende havde forklaret radikalsocialismens *appeal* hos partiets medlemmer og aktivister (hvad han ikke har), ville det være uden relevans i denne sammenhæng, da det er velkendt (og fremhævet af Logue selv), at vælgerne ikke nødvendigvis afspejler aktivisters og partimedlemmernes sociale baggrund og holdninger. For SFs vedkommende er det endog usædvanligt problematisk, da partimedlemmerne gennemgående har udgjort mindre end 4% af vælgerne, og aktivisterne ifølge Logues skøn mindre end 10% af medlemmerne.

Logues forsigtighed med hensyn til vælgerne er begrundet alene ud fra den betragtning, at de meningsmålinger, han måtte nøjes med, ikke indeholder variable, som hans definition af radikalsocialismen kræver. (Strengt taget definerer Logue ikke radikalsocialismen, men radikale socialister. Men nu kan den ellers metodologisk vigtige forskel mellem, hvad der tiltrækker, og hvem der tiltrækkes, være ligegyldig). »Hvad de radikale (socialister) forlanger«, skriver forfatteren, »er hurtig, fundamental og uigenkaldelig forandring, som i løbet af en kort periode resulterer i en revolutionær omformning af samfundet, selv om forandringen finder sted i strid med ønsket hos en betydelig del (*substantial segment*) af befolkningen« (Logues fremhævelse s. xx). Mennesker med en sådant defineret politisk bevidsthed er simpelt hen ikke til at finde i de anvendte vælgerundersøgelser. Hvad man ikke kan identificere, kan man naturligvis ikke forklare; og man kan heller ikke afkræfte nogen forklaring. Man kan kun sige, at det

er ærgerligt, at vælgerundersøgelserne ikke var interesseret i radikalsocialismen, således som Logue definerer den. Men det er heller ikke muligt at finde radikale socialister i Logues egen undersøgelse af partimedlemmer og aktivister! Han spørger om mange ting, som har med socialismen og nærdemokrati at gøre, og svarene giver et billede af SF'ere, som er tæt på Logues »postvelværdhypotese«. Men de er slet ikke radikale i den forstand, at de forlanger forandringer på trods af en betydelig del af befolkningen; de blev ikke spurgt om og har ikke svaret på, hvor hurtigt det skal gå, og hvor uigenkaldeligt det skal være. Enkelte spørgsmål kommer indirekte tæt på (nr. 8 og 9, s. 322f.), men svarene tyder snarere på manglende radikalisme ifølge Logues definition.

I praksis identificeres radikale socialister gennem partitilhørsforhold, selv om Logue i princippet tager afstand fra »den velkendte manikæiske dikotomi mellem socialdemokrater og kommunister, (som) er praktisk taget uden værdi som analytisk model i dag«, da forskellen mellem moderate og radikale socialister går både gennem partier og på tværs af partier (s. xx). Logue er altså ikke konsekvent. Faktisk betegner han på forhånd ikke alene SF, men også DKP og VS som radikalsocialistiske partier, mens SD svarer til hans moderate socialister. Men hvis det er tilfældet, er det ikke berettiget at afprøve hypoteserne om radikalsocialismens tiltrækning udelukkende på SF-tilhængere, selv om det ellers lod sig gøre. Det korte af det lange er, at hovedproblemstillingen, som foregives at fokusere på *explaining the appeal of radical socialism*, reelt kun tjener til at afdække et yderst interessant billede af SF's tilhængere. Det er selvfølgelig ikke så lidt, men den abstrakte radikalsocialisme og dens tiltrækningskraft forbliver uforklaret.

Logues overordnede problemstilling forekommer mig i det hele taget problematisk. Dens rødder kan spores tilbage til den patologiske sociologi, som efter den anden verdenskrig søgte en forklaring på nazismens tiltrækningskraft, og dernæst på kommunismens – især i U.S.A. i 50'erne, hvor den kolde krig direkte og indirekte affødte en bølge af midtsøgende tænkning blandt intellektuelle, som naturligt nok fandt »afvigende adfærd« til højre og til venstre et interessant og betryggende undersøgelsesobjekt. Det ejendommelige er, at Logue fortsætter denne tradition uden at dele dens ideologiske forudsætninger. Måske har det noget at gøre med, hvad man forventede af en doktordisputats i political science midt i 70'erne. I så fald kan man ikke sige andet, end at han har hævnnet sig på traditionens ideologiske oprindelse, da han tydeligvis ikke betragter radikalsocialismen som en patologisk tilstand. Tværtimod bestræber han sig på at fremhæve det positive perspektiv i den nærdemokratiske forklaring på radikalsocialismens tiltrækningskraft. Hans ideologiske

inspiration er ikke hentet fra den kolde krig, men snarere fra *The New Politics* med dens tilsnit af populismen.

På trods af, at den overordnede problemstilling og metodologi er yderst problematiske, er der et bredt og relevant perspektiv gemt i Logues postvelførd-hypotese, som han i den sidste del af bogen fører videre i skandinavisk og europæisk sammenhæng. Og betragtet ud fra, hvad der reelt er det væsentligste i bogen, et samfundsvidenskabeligt bidrag til dansk partihistorie, er Logues arbejde om SF et imponerende og vægtigt værk, som gerne må danne skole i anvendelse af politisk sociologi med historisk perspektiv og partihistorie med solidt politologisk grundlag. Kombinationen er ikke helt almindelig.

Michael Wolfe

Kortere anmeldelser

ALMINDELIG HISTORIE

Kirkens bygning og brug. Studier tilegnet Elna Møller, Kbh. Nationalmuseets Forlag, 1983. 209 s. 200 kr.

Dette festskrift rummer ti væsentlige artikler, hvoraf i hvert fald de ni ikke ville have kunnet se dagens lys uden forfatterens tilknytning til »Danmarks Kirker«.

Hans Stiesdal skriver om tidlige, d.v.s. romanske vesttårne i det sjællandsk-lolland-falsterske område. Ikke mindre end 85 er indtegnet på oversigtskortet. De yder et stærkt bidrag til diskussionen om verdslig indflydelse på gudshusene. *Niels Jørgen Poulsen* er »på sporet af den jyske fod« som måleenhed ved kirkebyggeri. Dog forekommer det mig, at de gamle bygmestre altid havde svært ved at tilpasse sig de måleudregninger, som senere tiders forskere mener at finde – skæve og uregelrette som kirkerne ofte er.

Artiklerne om Passionsreliefferne i Store Rise kirke og om Lektorieprædikestole i Østdanmark af *Ebbe Nyborg* og *Marie-Louise Jørgensen* er bl.a. interessante ved at påvise genbrug af kirkeinventar i middelalderen og i reformationstiden. Og Genbrug af gravsten er titlen på *Vibeke Michelsens* kulturhistorisk underholdende afsnit. At tilkøbe sig en gravsten »til evig tid« var en usikker og flygtig investering. Kortet over udbredelsen af lektorieprædikestole er lige så overraskende omfangsrigt som for vesttårnenes vedkommende. En tilsvarende udbredt anvendelse af skriftestole fremgår af *Erik Skovs* Skriftemål og skriftestol, som også beretter om, at skriftemålene langt fra var et personligt, hemmeligt anliggende, og de var præsterne til timelange besværligheder.

Hugo Johannsen skriver om Chr. IV i Den ydmyge konge med den fascinerende konklusion at en stor del af altertavlerne fra Christians tid er ren kongepropaganda. Ja selv den berømte Kongesten ved Frederiksborg Slot med plads til en bred royal bagdel indgår i propagandaen. *Birgitte Bøggild Johannsen* behandler enevældens castrum doloris som på grund af den flygtige karakter ikke er stof for Danmarks Kirker. Artiklen er et udmærket supplement til værkets registrerede kirkebeskrivelser. Det habsburgske dynastis ligtog for Ferdinand den Katolske og for Karl V blev mønsterdannende for et ceremoniel, som endnu er »anvendt i vore dage, f.eks. ved præsident Kennedys begravelse 1963«. Her er det fristende at henvise til Churchills begravelse som et langt bedre moderne eksempel, fordi Churchills død i modsætning til Kennedys var ventet, og hans ligtog derfor vel tilrettelagt og følgelig mediemæssigt langt bedre dækket.

Motivforskydninger af *Kjeld de Fine Licht* viser i rejsebrevsform de utrolig nære og samtidige forbindelser, der herskede i det europæiske katolske fællesskab på tværs af landegrænser. *Ole Olesen* stiller spørgsmålet: Hvad kan bindet i Danmarks Kirker om Ribe domkirke fortælle om det kirkelige musikliv? og svarer med en gennemgang af klokkespil, tårnmusik, sangerne og orgelmusikken hvor ikke mindst komponisten Rued Langgaard gør sig gældende.

Denne bog er således den bedst tænkelige måde at hylde redaktionsmedarbejderen og -lederen af Danmarks Kirker gennem mange år, Elna Møller. Men da artiklerne viser udsnit af den vidensfond, som redaktionen gradvis har akkumuleret, er bogen faktisk et festskrift til Danmarks Kirker og dermed indirekte også til Erik Moltke, der med utrættelig energi, inspiration og loyalitet ledede redaktionen i årtier, førend Elna Møller tog over. Erik Moltke døde 83 år gammel kort efter udgivelsen af dette festskrift som må have frydet ham. Lad ham dele glæden med Elna Møller over indholdet. Som gammel studentermedhjælp på »Kirkeværket« kan jeg på manges vegne kort karakterisere ham med de tusindårgamle runeord: han var »den største unidding«. Også her ligner Elna Møller ham.

Axel Bolvig

JØRN SANDNES: *Handbok i lokalhistorie. Faget og metodene*. Universitetsforlaget Oslo – Bergen – Tromsø – Stavanger, 1983. 141 s. Ill.

Det er en erfaren mand, der har skrevet denne lille, men vægtige bog. Jørn Sandnes er professor i historie og rektor ved Norges Lærerhøjskole, Universitetet i Trondheim, han er selv aktiv lokalhistoriker, er med i ledelsen af Landslaget for lokalhistorie (den norske parallel til Dansk historisk Fællesforening) og er siden 1976 redaktør af *Heimen* (parallellen til *Fortid og Nutid*). Når han indleder sin bog med sætningen: »Det er mange måter å brekke nakken på. Dette er også én: å prøve å lage ei kort handbok i lokalhistorie« – så må man konstatere, at nakken holdt. Selv om bogen er kort, er den både inspirerende og nyttig. Og så er den let at læse, også for en dansker.

Bogen er tænkt som en vejledning og et hjælpemiddel for lokalhistorikere, og den består – ud over kilde- og litteraturlister – af to hovedafsnit: Lokalhistorie, hvad, hvorfor, hvordan? og: Metoder i lokalhistorien. Forfatteren havde oprindeligt tænkt sig også at skrive nogle afsnit om kilder, disposition, praktiske og tekniske sider m.m. De er dog udeladt, bl.a. fordi Norsk lokalhistorisk institutt arbejdede med en tilsvarende plan – en plan som i øvrigt siden er realiseret i Rolf Fladby og Harald Winge: *Lokalhistorie i emning. Fra idé til bok*, 1984.

Også i Norge har der været en del debat om lokalhistorien og dens afgrænsning. Det er spørgsmål som definition af begreberne lokalhistorie og lokalsamfund, afgrænsningen mellem lokalhistorie og rigshistorie, samt argumenterne for at skrive lokalhistorie »på lokalsamfundets egne præmisser«. Sandnes' gennemgang af alt dette er behageligt udogmatisk, og han hævder med megen ret, at meningsforskellene bliver mindre vigtige, når hovedvægten lægges på lokalhistorisk forskning. Motiverne til at beskæftige sig med lokalhistorie søger han i flere sammenhænge. Han er ikke i tvivl om, at for den nyeste tids vedkommende hænger den øgede interesse sammen med ønsket om at finde identitet og rodfæste i en uoverskuelig verden. Der er dog også andre drivkræfter end fremmedgørelsen i det moderne samfund. Allerede omkring første verdenskrig fik den norske historieforskning øget interesse for social og økonomisk historie, og dermed voksede behovet for lokale undersøgelser. Dertil kommer, at lokalhistorien har en speciel pædagogisk værdi ved at tage sit udgangspunkt i den nære historie. På baggrund heraf opstiller Sandnes de to »forenklede« syn på forholdet mellem lokalhistorie og rigshistorie: Lokalhistorien som rigshistoriens tjener og lokalhi-

storiens som herre i eget hus. I praksis ser han dog ikke nogen modsætning mellem de to synsmåder, men understreger sammenhængen mellem lokalhistorie og rigshistorie.

Forholdet er dog ikke ganske problemfrit, og det hævdes med megen ret, at lokalhistorien »hidtil har været et ufuldkommet spejlbillede af rigshistorien«, som har »tilbudt for ikke at sige påbudt« den sine metoder og »moder«. Så længe den politiske historie dominerede blandt faghistorikerne, skrev lokalhistorikerne om bygdestyre, fogeder og stortingsmænd. Nu er der kommet mange tabeller og megen statistik, og efterhånden vil lokalhistorien blive fyldt med teoretiske modeller og geometriske figurer – en slags »cliometri«, som næppe vil blive læst af den lokale befolkning. Sandnes kalder det »fingeret lokalhistorie« og formulerer i stedet kravet om, at historikeren skal finde emner og stille spørgsmål, som både er fagligt frugtbare og finder respons blandt menneskene i det enkelte lokalsamfund.

På denne baggrund gennemgår han udviklingen i norsk lokalhistorisk litteratur fra de gamle topografisk-historiske beskrivelser til dagen i dag, og han konkluderer, at lokalhistoriens former slet ikke er givet én gang for alle, men at de tværtimod stadig bør revideres. I denne forbindelse nævnes, at interessen for bydelshistorie formentlig vil stige i fremtiden.

Det andet hovedkapitel, om metode i lokalhistorien, er delt i 3 afsnit: om historisk metode (med særligt sigte på lokalhistorien), om lokalhistoriens emne og perspektiv og om en række hjælpevidenskaber. Læsernes behov for vejledning på disse tre områder vil sikkert variere, men her er megen viden at hente. Afsnittet om metode er først og fremmest grebet praktisk an, og det giver gode eksempler. Det understreges, at kilderne er et råmateriale, som historikeren skal bruge for at få svar på bestemte spørgsmål. Det er ikke nok at lade kilderne tale for sig selv, de skal vurderes, bl.a. med henblik på deres lokale relevans (et spørgsmål der er meget afgørende bl.a. for normative kilder) og med hensyntagen til kildens baggrund. Der er næppe tvivl om, at (lokal)historikere har begået store synder her, for eksempel ved benyttelse af skattemønstre, taxationer og skifter m.m.

Behandlingen af lokalhistoriens emne og perspektiv fylder kun 8-9 sider. Det kunne gerne have været meget større, for det er tæt pakket med tanker og ideer, hvoraf en del nok er kontroversielle og netop derfor inspirerende. Sandnes sammenligner for eksempel tre opfattelser af lokalhistorikerens tema, formuleret af englænderen W. G. Hoskins, nordmanden Edv. Bull d. æ. og franskmændene E. Le Roy Ladurie, og han finder mange lighedspunkter, som understreger lokalhistoriens karakter som et internationalt fagområde med fællesskab i grundlæggende problemstillinger. Om specielt Annales-skolens interesse for mentalitetshistorie, altså studiet af holdninger, opfattelser osv. i folkets brede lag, hedder det, at fremtiden måske vil give dette emne en renaissance i norsk lokalhistorie. Ordet renaissance er brugt med velberåd, 1800-tallets (norske) lokalhistorikere var nemlig særdeles optaget af den slags spørgsmål, omend i en »nokså tilfældig og lite reflekteret form«. En speciel interesse har omtalen af professor Rolf Fladbys tanker om at bruge kulturlandskabets udvikling som et væsentligt udgangspunkt for lokalhistoriske problemstillinger. Et sådant udgangspunkt giver nemlig historikeren mulighed for bl.a. at behandle den nyere tids urbaniseringsproces – noget der er helt afgørende for, at lokalhistorien stadig kan have interesse for en bred kreds af folket.

Sandnes minder om det tilsyneladende banale, at lokalhistoriens emne er lokalhistorien. Den almene historie og den rigshistoriske udvikling er vigtig at

kende som ramme, »men den er ikke vårt emne«. Dog er »vakuumpakket« lokalhistorie dårlig lokalhistorie. Sammenligninger med andre lokalsamfund – i Norge eller andetsteds – øger værdien af en lokalhistorisk fremstilling og giver større udbytte end en sammenligning med rigshistorien, som »samfunnshistorisk ikke er synderlig mer enn summen eller tverrsnittet av lokalhistoriene«!

Som et sidste tema i dette afsnit behandler Sandnes den kritik, der har været rettet mod megen lokalhistorie, at den ikke også handler om kvinder, arbejdere, husmænd, eller at den svigter den nyeste tids udvikling. Sandnes tilslutter sig kritikken i mangt og meget, men finder det noget problematisk at benytte lokalhistorien som et bevidst middel til at ændre (eller for den sags skyld bevare) samfundet. I stedet sætter han: systematisk kritik, vilje til objektivitet, søgen efter sandhed og åbenhed for andres standpunkter – »bare dåren mener seg å kjenne den eneste interessante synsvinkel«.

At skrive god lokalhistorie kræver alsidighed. Professor Rolf Danielsen har sagt, at det er en af de vanskeligste prøver en historiker kan blive sat på, vanskeligere end at lave en afhandling af »doktorgradstypen«. Lokalhistorikeren, der arbejder »i fuld bredde«, skal kunne dække så at sige alle sider af et lokalsamfunds liv, og han skal kunne udnytte alle de kilder og kildetyper, som kan kaste lys over lokalsamfundets historie. Der er brug for viden inden for mange fagområder, og Sandnes anbefaler, dels at man skaffer sig selvstændig viden på de forskellige områder (men advarer mod at tro, at man virkelig *kan* de pågældende fag), dels at man supplerer egen indsigt med råd, tolkninger og oplysninger fra *virkelige* fagfolk. Under mottoet: »Det er bedre å fuske i et fag enn å ignorere det« gennemgår han derpå en række »hjælpevidenskaber« som for eksempel: palæografi, numismatik, statistik, stednavneforskning, årringsdatering og pollenanalyse. Gennemgangen er lokalhistorisk set særdeles relevant, og der er gode litteraturhenvisninger.

Sandnes stiller store krav til lokalhistorikeren, men han yder samtidig en god og inspirerende bistand i sin håndbog. Synspunkterne er gennemgående holdt på et metodisk og generelt niveau, som betyder, at bogen kan læses med stort udbytte af danske lokalhistorikere. Dansk historisk Fællesforening udsender i 1985 en vejledning i at skrive lokalhistorie, og meget kunne tyde på, at de to bøger vil supplere hinanden.

Knud Prange

BENT ØSTERGAARD: Indvandrerne Danmarkshistorie. København, G.E.C. Gad, 1983. 263 s., ill. 168 kr.

Selv om Indvandrerne Danmarkshistorie nok er skrevet med henblik på en bred læserkreds, er det tydeligvis skoleeleverne, forfatteren først og fremmest har tænkt på. Atter skal skolernes ældste klasser plages med en bog, hvor et væsentligt og aktuelt emne drukner i en overflødig detaljerigdom, der krampagtigt – ikke mindst i billedteksterne – søges knyttet til bogens tema. Tørt og farveløst med hyppig tilsætning af den løftede pædagogiske pegefinger slæber sproget sig af sted på de godt 250 sider, der bringer læseren fra sagnhistoriens kong Dan til nutidens fremmedarbejdere.

Den elev, der på baggrund af bogen skal redegøre for, hvad man forstår ved en indvandrer, må føle sig fuldstændigt fortabt. Det virker helt forbløffende, at forfatteren iflg. bagsideteksten har villet skrive »den første samlede beretning om de forskellige indvandrergrupper, der fra oldtiden til i dag er kommet til vort land for at finde sig et blivende hjemsted«, og så ganske undlader at definere endsige diskutere indvandrerbegrebet. denne grundliggende mangel fører bogen ud på utallige vildspor. Når man undlader at definere begrebet indvandrer, er det klart, at heller ikke spørgsmålet om, hvornår man bliver, og hvor længe man forbliver indvandrer er berørt. Alt har tilsyneladende skullet med i bogen: fra tyske flygtninge i Danmark efter 2. verdenskrig, sigøjnere på gennemrejse og tyske digtere som Klopstock og Brecht, der i perioder opholdt sig i Danmark, til folk som J. C. Drewsen, D. G. Monrad, Pio og Georg Brandes, hvis slægter havde levet i landet i generationer.

Forsøg på at skelne mellem permanent bosættelse af indvandrere og de internationale strømninger og kulturformidlingen i et kosmopolitisk Europa ligger forfatteren fjernt. Indvandring er jo ikke et éntydigt begreb. Set over historiens lange perspektiv kan man skelne mellem 6 indvandringsformer, der har berørt Danmark mere eller mindre stærkt, nemlig 1. Oldtidens folkevandringer. 2. De erhvervsbetingede individuelt prægede indvandring fra middelalderens håndværkere, købmænd og adelsmænd til enevældens embedsmænd og kunstnere. 3. De etniske og religiøse mindretal, der fra det 16. århundrede slog sig ned i kolonier bestemte steder i riget. 4. Arbejdskraftsvandringerne omkring det industrielle gennembrud. 5. Det 20. århundredes politiske flygtninge og 6. gæstarbejderne fra slutningen af 1960'erne. Rigtigt nok peger bogens afsluttende oversigt på, at forfatteren har forstået dette; havde han også opbygget sin bog efter disse forskellige indvandringsformer i stedet for, som nu, at føre den forvirrede læser frem og tilbage i en række kronologiske krumspring, er det muligt, at han havde opnået sit ellers så prisværdige formål at vise indvandrerens positive betydning for den danske nation.

Niels Peter Stilling

FRANK JØRGENSEN og MORTEN WESTRUP: Dansk Centraladministration indtil 1848. Kbh., Dansk Historisk Fællesforening, 1982. 197 s. Ill. 109,80 kr.

I rækken af Dansk Historisk Fællesforenings håndbøger foreligger nu en særdeles nyttig beskrivelse af dansk centraladministration frem til 1848. Frank Jørgensen og Morten Westrup, to af Rigsarkivets kyndigste specialister på dette område, har delt opgaven mellem sig, således at Frank Jørgensen behandler de instanser, der administrerede rigets immaterielle forhold, d.v.s. Danske og Tyske Kancelli og udenrigsforvaltningen, mens Morten Westrup tager sig af de instanser, der forvaltede de materielle forhold, d.v.s. Kammer- og finansforvaltningen. Frank Jørgensen beskriver desuden ret kortfattet den landmilitære centraladministration, mens Morten Westrup lige så kortfattet beskriver den sømilitære centraladministration. Fremstillingen indledes med værdifulde redegørelser for begrebet »centraladministration«, for statsforvaltningens geografiske udbredelse og for de mere overordnede principper for det danske statsstyre.

Bogen må hilses velkommen af alle, der interesserer sig for studiet af ældre dansk historie, fordi den i overskuelig form giver den første sammenhængende skildring af centraladministrationens opbygning fra de ældste tider indtil enevældens ophør. Fremstillingen er desuden arkivorienteret, således at den indeholder beskrivelser af de vigtigste af de administrative myndigheders efterladte arkivalier og fortegnelser over Rigsarkivets registraturer og hjælpemidler og over relevant litteratur. Fremstillingen er ikke letlæselig, hvad ingen kan forvente, når så omfattende et emne skal behandles på mindre end 200 sider, men den er uvurderlig som håndbog, og den er et skridt frem mod det flerbindsværk indeholdende dybtgående studier af det danske riges administrative apparat, som den danske forskerverden stadig savner.

Birgit Bjerre Jensen

E. BJØL: Fra urtid til nutid. Politikens verdenshistorie, red. af samme, bind I. Kbh., Politikens Forlag, 1982. 336 s. Ill. Normal subscriptionspris 268 kr.

Ingen kan fortænke forlaget i at mene, at Grimbergs verdenshistorie – dens elementære fortælleglæde ufortalt – nu er udtjent og markedet måske mættet. Udover dette begrundes forlagsforordet behovet for en ny verdenshistorie med historieforskningens eksplosive vækst, ny viden og nye synsvinkler. Det sidste må være afgørende, fordi situationen må kræve »global historie« og inddragelse eller omvurdering af allerede kendte områder. Det er givetvis rigtigt, at ingen længere behersker hele det historiske forløb eller alle dets sider; i forhold til Grimberg er der dog vel tillige »professionaliseringen« til forskel. Så ambitiøs Erling Bjøls introduktion kan tage sig ud, er dette heller ikke hans mål, som er et forsøg på at lægge rammerne omkring en ny fortolkning af verdenshistorien.

Om værket kan opnå den saglige og globale integration, redaktionen og forlaget stiler mod, får foreløbig stå hen; »globalt« her forstået både geografisk og socialt. Enkeltforfatterens kompetence kan ingen drage i tvivl, men en simpel gennemgang af dispositionsplanen kan alligevel give anledning til lidt tøven. Etiketten global er som nævnt dobbelttydig, og geografisk består integrationen ikke blot i inddragelse af hidtil forsømte dele af kloden og socialt af helheden af alle sider af det menneskelige samfund. Hvorledes adskille »Østens storrigger«, »Kulturens korsvej« og »Europas fødsel«, de mellem- og østasiatiske, islamiske og europæiske kulturer? for igen at knytte tråden med »Europas ekspansion« og »Samfundene hinsides havene«, jævnsides med velkendte temaer som religionskrige, enevælde, oplysningstid osv.?

Såvidt det er anmelderen bekendt, har ingen kollektiv (heller ikke udenlandsk) verdenshistorie hidtil foretaget noget tilsvarende forsøg på at definere og afgrænse »historiens« operationsfelt og samtidig at anviser en strukturering, endsiges at drage de »lange linier« gennem det historiske forløb fra »urtid til nutid«. Det er et vovestykke, men vel en messe værd. Lidt vildrede om dette førstebinds intentioner opstår dog, når redaktionen – med professor Bjøl selv som førstemand – bebuder et afsluttende bind om »Historiens magt og mening«. Det første tema anslås allerede i førstebindet i forf.s forsøg på at illustrere – ofte med meget brede penselstrøg – at nutidige fænomener har rødder i fortiden, ofte meget dybe og

ubevidste, og at de indeholder faresignaler, når man ikke er sig sin historiske arv og dens betydning bevidst.

Ingen kan heller forlange, at den forf., som vover pelsen på et sådant foretagende, ikke skulle gøre sig skyldig i fejl eller misforståelser; det afgørende må være bogens intentioner. Udover en række gængse håndbogsværker – først og fremmest Cambridge-serierne – og et åbenbart noget tilfældigt udvalg af speciallitteratur har Bjøl inddraget enkelte af nutidens synteseforsøg, Carlo Cipollas strukturering af verdensbefolkningens økonomiske, demografiske og økologiske historie, E. L. Jones' fortolkning af det europæiske mirakel i euro-asiatisk sammenhæng, Im. Wallersteins programmatisk centrum-periferi-funktioner i det moderne verdenssystem (det sidste har blot ikke sat sig dybe spor) og fremfor alt Fernand Braudels strukturalistiske »Civilisation et capitalisme«.

Braudels grundsynspunkter – og specielt hans strukturelle mønstre og deres grænser – lægges til grund for bogen, men kombineret med overvejelser over betydningen af »drivkræfterne i historien« (et lån fra Halvdan Koht), af meget forskellig art og beskaffenhed, men aldrig indbyrdes uafhængige. Forf. har derfor også valgt en tematisk behandling af en række væsentlige emner – materielle som immaterielle – som han i det desværre alt for korte slutkapitel, »Kræfter og bedrifter« (s. 326-30) forsøger at sammenfatte. Formentlig er det efter dispositionsplanen da meningen, at Bjøl i det afsluttende bind vil samle trådene?

Hovedsynspunktet, som formuleres udtrykkeligt både i indledningen og det korte slutkapitel, er, at den traditionelle diskussion af det historiske forløbs nødvendighed og frihed er ørkesløs og vildledende, fordi »historien opleves forfra og skrives bagfra«. Historien består (med et Kierkegaard-citat) af en »syntese af mulighed og nødvendighed«. Valgfriheden begrænses efter Braudels recept af strukturer, men – fremhæver forf. – begivenheder kan blive skelsættende eller endda katastrofale. Med undtagelse af enkeltbeslutninger eller enkeltbegivenheder, som af indlysende grunde sætter skel (eller i form af uoverlagt eller overløbet kernevåbenkrig endda kan gøre ende på historien; s. 244), er denne situation ikke klart afgrænset overfor andre, hvor forandringer »i historiens dyb foregår så langsomt, at de er lige så usynlige som isbræens rolige drift, hvis uimodståelige vælte først ses, når den kælder ved kysten« (s. 30). I »normaltilfælde« bliver det vel endda historikeren forbeholdt *post festum* at tolke eller vurdere rækkevidden af kontinuitet eller brud.

En alt for mekanisk betoning af enkeltbegivenheders mulighed for i sig selv at sætte skel er sikkert ikke formålstjenlig. Men Bjøl opnår på denne måde at ophæve grænserne mellem strukturel historie og begivenhedshistorie. *Han* finder ikke sondringen hensigtsmæssig; andre ville derimod måske indvende, at det på én gang er at forflygtige det udgangspunkt, forf. selv har valgt: strukturerne, og omvendt at dramatisere begivenheden og forandringen ved at tildele dem skæbnesvanger eller eksplosiv effekt, specielt naturligvis, når de forvaltes af mennesker (eller naturen?).

Gennemlæsningen af Bjøls mange, sideordnede kapitler efterlader et noget uafklaret eller kalejdoskopisk indtryk. De er naturligvis velskrevne, men også holdt i en meget absolut stil, ofte ledsaget af storladne, omend næppe altid holdbare gestus, af tilbøjelighed til paradokser og stundom af noget overrumpende parallelliseringer. Langt mere afgørende er det, at hverken i de enkelte kapitler eller slutningen foretages noget forsøg på sammenfattende periodisering, strukturering eller koordinering af de mange enkelte forløb, trods »kumulative«

tilløb. Det er blevet en bog for fuldbefarne, men selv de bør vel afvente afslutningsbindet?

En af vanskelighederne ligger formentlig i, at »hovedvægten i dette værk (lægges) på de to sidste århundreders historie, fordi de rummer de mest direkte forudsætninger for at forstå vor egen tid og derfor må føles mest vedkommende« (s. 31 f.). Ræsonnementet er i sig selv højst betænkeligt, men forf. følger på dette punkt kun øjeblikkelige strømninger. Hans fremstilling kan næppe siges helt fri for at være imponeret af de sidste århundreders iøjnefaldende resultater, men han fremhæver her tillige som noget fundamentalt denne periodes forcerede tempo, menneskets suveræne beherskelse af sine omgivelser, parret med strukturelle grænser og valgmuligheder. Det er givetvis rigtigt, at vi befinder os i en strukturel opbrudssituation, hvis grænser og løsninger ingen kan forudse. Forf.s betoning af sammenhængen mellem struktur og begivenhed må da vel også opfattes som bogens budskab: Advarslen mod at vælge katastrofen.

E. Ladewig Petersen

OLDTID, MIDDELALDER OG NYERE TID

ØYSTEIN JOHANSEN: Metallfunnene i Østnorsk Bronsealder. Oslo, Universitetets Oldsaksamlings Skrifter, Ny Rekke nr. 4. 1981. 202 sider, 33 plancher.

Fra den indre Oslofjords afvandingsområde kendes 228 broncer, flest fra yngre bronzealders midte. Bogens formål er at undersøge, om 1. Østlandet er en del af den sydskandinaviske bronzealderkultur? 2. hvorfor området er så meget metalfattigere end Sydskandinavien? Et væsentligt problem i norsk bronzealderforskning er det, at man kun i visse dele af landet kan tale om en bronzealderkultur, i størstedelen af Norge bruges begrebet bronzealder kun i kronologisk forstand. Forfatteren påviser en markant parallelitet i de repræsenterede typer, i udvalget, i forandringerne både numerisk og kronologisk, i forskydningen af tyngdepunktet østpå i yngre bronzealder og i den lokale produktion baseret på omstøbning af indførte færdigvarer. Også fundforholdene svarer til Sydskandinavien (desværre er mere end 50% af fundene uden kontekster). Gravfundene stammer efter mellem- og nordskandinavisk skik fra røser, i Sydskandinavien fra jordhøje. I depotfundene findes en markant gruppe fra bronzealderens slutning, som ikke modsvares i Sydskandinavien. – Forskellen mellem Sydskandinavien og Østnorge er mere i kvantitet end i væsen. Østnorge har en relativt langt fattigere metalkultur, 2,4 bronze pr. km² (exakt) mod 461 (løst vurderet) i Sydskandinavien. Af landbrugsjord går der 48,2 broncer pr. tusind km² i Norge mod 658 i Sydskandinavien. De østnorske broncer menes at være geografisk og numerisk repræsentative og sammenligningen med Sydskandinavien derfor pålidelig.

Den norske metalfattigdom forklares ved, at mulighederne for at skaffe et produktionsoverskud var så langt ringere i Norge end i Sydskandinavien. – Fundfordelingen klumper sig iøjnefaldende i 12 områder, hvor der formodes at have været et produktionsoverskud, som muliggjorde erhvervelsen af broncer i bytte for skind og huder, som led i statshævdelsen hos de lokale høvdinge. Det

erhvervsøkonomiske grundlag for høvdingene var kun til stede i de få områder, hvor broncerne kendes.

Bogen er et led i den nyorientering mod antropologisk tænkning, som *Jørgen Jensens socialhistorie* fra 1979 herhjemme er det bedste eksempel på. Pilles høvdingedømmet fra, og betvivles de (traditionelle) byttevarer, bliver der dog en grundig og velargumenteret vurdering af et skandinavisk marginalområde tilbage, en vurdering, som også er interessant for os forvænte sydsandinaver. Repræsentativitetsundersøgelsen følger sig til en lille række nye kildekritiske studier af det arkæologiske materiale, som viser, at arkæologerne endelig er ved at fatte repræsentativitets-problemets alvor.

Henrik Thrane

MATS WIDGREN: *Settlement and Farming Systems in the early Iron Age.* Stockholm, Stockholm Studies in human Geography 3, 1983.

Mats Widgrens disputats er et nyt led i rækken af Stockholmer-skolens kulturgeografiske indsats, som siden 1960'erne har betydet en så væsentlig fornyelse af forståelsen af navnlig det midtsvenske kulturlandskabs udvikling i jernalderen (herom se Skrifter fra Historisk Institut nr. 27, Odense 1979).

Östergötland er velkendt terræn for den, der har fulgt de seneste års arkæologiske og geografiske undersøgelser, det er sammen med Gotland, Öland og Uppland overrepræsenteret i forhold til de gamle danske provinser. Bogen indledes med en oversigt over den udvikling, som de hidtidige undersøgelser har blotlagt imellem 200 f.Kr. og 1200 A.D., hvorefter undersøgelserne omkring Fläret i det østlige Östergötland fremlægges; det er her, forfatteren har gjort sit feltarbejde. Agrarsystemets afspjlinger i vegetationsudviklingen og forandringer i agrarlandskabets struktur diskuteres herefter med inddragelse af to andre sammenligningsområder. Ved hjælp af de fossile elementer i det nutidige landskab, som takket været landhævningen er bevaret i en for os danskere utrolig grad, rekonstrueres brugsstrukturen i ældre jernalder. En inddeling i enheder af forskellig størrelse postuleres, en håndfuld enkeltgårde opfattes som en »landsbyenhed« med indmark nær gårdene og høslet-enge som udmark. Både ind- og udmarker er markerede af Stengærder. Udover gårde og landsbyer postulerer forfatteren en større territorial enhed, som bestyrede fælles græsgange inden for stengærdesystemet, et kulturelt system som kunne være fælles for flere landsbyer. Ind- og udmarksystemet opstod omkring Kristi fødsel efter en ekspansion i de foregående århundreder. Grundlaget for afhandlingens konklusioner er forfatterens opmålinger af stengærder, snitgrøfter, C14-dateringer og fosfatanalyser samt ikke mindst pollenanalyser; arkæologiske fund er der ikke mange af. Det studerede system dateres i perioden 100-500 A.D. med maksimum i 3.-4. årh., hvor et meget åbent landskab opstod. Trods regression i tiden herefter fortsatte systemet i brug indtil efter år 1000, hvor korndyrkning udvides markant. Stengærdesystemerne blev ændret til de historisk kendte territorialenheder i yngre jernalder, men relikterne af de gamle systemer fik lov at blive indtil vor tid.

Afhandlingen er veldisponeret, bredt anlagt og med et stort baggrundsmateria-

le, men arkæologer vil uden tvivl kritisere mangelen på egentlige koncise dateringer.

Henrik Thrane

MOSES I. FINLEY: *Politics in the Ancient World*. Cambridge University Press, 1983. VIII + 152 s. 15 \$, paper back 5,95 \$.

Moses I. Finleys nye bog er atter en bearbejdning af en serie forelæsninger holdt på Queens University, Belfast, samt i København. Det er et forsøg på at give en sammenfatning af denne lærde forskers opfattelse af antikkens politik forstået som »the ways, informal as much as formal, in which government is conducted and governmental decisions are arrived at, and of the accompanying ideology« (preface). Forfatteren har sikkert ret i, at næppe noget europæisk sprog kan udtrykke dette med ét begreb, dansk har det i alle fald ikke, medmindre begrebet politik/politisk bruges i udpræget pejorativ betydning. I definitionen ligger også, at Finley må se bort fra en række statsformer i antikken, således det græske tyranni, de hellenistiske monarkier samt det romerske kejserrige, hvor politik sker »by antechamber, not by chamber« (s. 52). Politik er knyttet til den græske bystat i senarkaisk og klassisk tid samt til den romerske republik. Som i sine andre værker færdes Finley med megen élan inden for dette kronologiske og geografiske rum og eksemplificerer sin tolkning med præcise situationsbilleder og citater.

Kap. 1, *State, Class and Power*, betoner den grundlæggende forskel mellem rig og fattig. Begrebet klasse anvendes her i dagligsprogets løse betydning med suveræn foragt for den mere tekniske sprogbrug, som nogle tillægger det. State og government kan ikke adskilles og udøver magt, power. Magtens udøvere er naturligvis afhængige af samfundets art, d.v.s. af hvilke grupper der udøver magten. Naturligvis må hovedeksemplerne hentes fra det klassiske Athen og Rom, simpelt hen fordi det er disse stater, vi kender bedst. Begge har tendenser til at ekspandere og eksportere deres politiske system, demokrati og oligarki, til de undertvungne folk. Begge må endvidere betragtes som unormale blandt de antikke bystater. Det er ikke statsapparatet som sådan, der interesserer, men de politiske handlinger og agerende. Undertrykkelse, kunne man sige, men det gør Finley ikke. Her er også tale om væsentlige forskelle mellem græsk demokrati og Rom. I økonomisk henseende kunne man sige, at demokratiet undertrykte de rige, der afholdt de fleste offentlige udgifter gennem liturgier, mens de riges politiske rolle i den romerske republik er mere uigennemsigtig.

I Kap. 2, *Authority and Patronage*, behandles de mange synlige og til dels usynlige bånd, der forbinder de herskende og de beherskede inden for staten. Finley taler ikke meget om clientela i den tekniske forstand, som mange angelsaksiske forskere ynder, men accepterer begrebet patronage, der jo heller ikke er så fremmed i den angelsaksiske verden som i vor. Ikke mindst behandlingen af og forsøget på fortolkningen af det attiske demokrati er her interessant. Kap. 3, *Politics*, omhandler især de politiske aktører og deres formodede bagmænd, om hvem vi næsten intet ved, og kap. 4, *Popular Participation*, drøfter »vælgerne« på folkeforsamlingen, den almindelige borger, for så vidt han er politisk aktiv. Kap. 5, *Political Issues and Conflicts*, skildrer de vigtigste politiske temaer, jordproblemerne,

sociale problemer og udenrigspolitik, d.v.s. i første række beslutninger om krig, hvad alle i oldtiden altid synes at være parate til. Kap. 6 afslutter endelig med en drøftelse af *ideologien*, den græske lighed for loven, isonomia, og talefrihed, isegoria, som, hvis begreberne overhovedet kan overføres til Rom, her udelukkende gjaldt de øverste klasser.

Bogen er skrevet i Finleys energiske og medrivende stil med skarp polemik undervejs. Den er et forsøg på at vindicere det rimelige i at foretage en sådan eksemplificerende komparation, en metode som jo også anvendes i forfatterens berømte bog, *The Ancient Economy* (1973), se polemikken mod kritikere s. 11. Som alt, hvad Finley skriver, er bogen fuld af præcise iagttagelser og skarpe formuleringer, der sætter ting på plads eller i et helt nyt lys, men selv den, der som nærværende anmelder har undervist i antikkens historie i 25 år, må holde ørerne stive. Som introduktion er bogen ikke egnet, og sammenstillingen af Grækenland og Rom kan i mine øjne virke forvirrende, idet forskellene måske er større end lighederne. Man spørger sig selv, om ikke sammenstillingen til syvende og sidst beror på det faktum, at begge kulturer har leveret så meget stof til senere tiders dannelsesidealer. Få har mere ivrigt end Finley polemiseret mod denne nyhumanistiske tradition i oldtidsforskningen, men det er et spørgsmål, om ikke netop en sådan sammenstilling er med til at cementere billedet af »det klassiske«, hér, som så ofte hos Finley, væsentlig negativt ladet. Ikke blot nutidens forskere, men også de gamle autores får ofte knubbete ord med på vejen, f.eks. Polybios og Cicero som statsteoretikere (s. 127f.). Her er det nok afgørende, at Finley, der har sikker sans for »politics« i nævnte betydning, som statsteoretiker standser op ved Aristoteles og først tager tråden op i nyere tid ved en forfatter som David Hume. Når man springer Hellenismen over i behandlingen af »politics«, overspringes også stumperne af den lærde filosofiske diskussion om statsbegrebet, som fortsatte efter Aristoteles og er forudsætningerne for såvel Polybios som Cicero. Den var måske mindre empirisk end Aristoteles og Finley kunne ønske, men til gengæld langt mere subtil end det fremgår af nærværende bog, og det er efterdønningerne af denne diskussion, især inden for Stoa, der især udgør det filosofiske substrat for meget af den romerske ideologi. Netop derfor bliver Finleys skildring af romersk politics af og til noget udvendig. Moses I. Finley er, på trods af hvad han selv siger og mener, en grækernes mand, og som Platon og Aristoteles noget af en moralist.

J. E. Skydsgaard

N. H. HOLMQVIST-LARSEN: *Møer, skjoldmøer og krigere*. En studie i og omkring 7. bog af Saxo's *Gesta Danorum*. Studier fra Sprog- og oldtidsforskning nr. 304. Kbh., Museum Tusulanums forlag, 1983. 115 s.

Holmqvist-Larsens lille bog er en let omarbejdet udgave af den afhandling, han indleverede som speciale i historie ved Københavns universitet i 1981. Bogens ydre ramme er derfor fortsat indordnet under de regler, der gælder for specialeafhandlinger – først og fremmest m.h.t. omfang. Afhandlingen er ikke forsynet med litteraturliste, hvad specialer normalt er, og hvad enhver historisk afhandling bør være (er det en forlægger, der er bange for omfanget af og dermed prisen på

bogen? – da burde vedkommende dadles). I dette tilfælde ville en litteraturliste fortælle, at det er en meget belæst forfatter, og at vi i hans bog kommer videre omkring, end titlen antyder. Dertil kommer, at der er indarbejdet litteratur, som er udgivet efter specialeafhandlingens indlevering.

Afhandlingen indledes med et historiografisk afsnit. Det er unægtelig set før; hvor ofte har vi ikke i sådanne kunnet møde bud på, hvornår Saxo levede, hans grav, familieforhold, studieforløb, placering i samfund, affattelsestid for Gesta Danorum og diskussion af affattelsesrækkefølgen for de 16 bøger. Denne indledning hører til blandt de givtige, som vi også har set mange af de senere år, og den er original. I en velskrevet, hensynsfuld og afbalanceret redegørelse får vi en oversigt over forskningen med forfatterens stillingtagen, også til den nyeste. Han påpeger ud fra Gesta Danorum, hvordan Saxo gennem sin uddannelse og sine studier har haft tilknytning til tidens gejstligt ledede og inspirerede humanistiske studieforløb, således som det praktiseredes f.eks. i Paris. Vort sikreste kendskab til Saxo kan vi få gennem Gesta Danorum, dets helhed bliver behandlet, ligeledes Saxo's opfattelse af kønsrollerne, som de kommer til udtryk specielt i 7. bog. Centralt står her Holmqvist-Larsens analyse af Saxo's digression om skjoldmøer, og med denne som udgangspunkt og med de indvundne resultater som nøgle får vi en tolkning af 3 frierhistorier fra 7. bog: Ottar og Sýrithc, Alf og Alvilda samt Hagbard og Signe. Behandlingen viser forfatterens fortrolighed med teksterne og hans indsigt i den europæiske tradition. I et afsluttende kapitel »Gesta Danorum, Jyske Lov og kvinders frie valg af ægtefælle« placeres Saxo i sin samtidige sammenhæng, specielt hvad angår hans opfattelse af ægteskabet og kvindens frie valg af ægtefælle. Heri inddrages Jyske Lov, og diskussionen af Saxo's og Jyske Lovs opfattelse får perspektiv og dybde ved inddragelse af kanonisk rets bestemmelser. I tilgift får vi en tolkning af den danske retsudvikling i lyset af den franske, således som denne er beskrevet af G. Duby.

Konklusionen er ikke overraskende, men veldokumenteret: at Saxo's mands- og kvindeideal harmonerer med samtidens og kan defineres som patriarkalsk, og at hans værk er en legitimering af hans standsfællers patriarkalske praksis. Samtidig har det et glimt af noget nyt – af en tro på individets ret i kærlighed, og den tro har jo givet stof til megen litteratur i eftertiden.

Bogen er velskrevet. Man vil kunne kritisere dens proportioner. Bogens centrale del fylder lidt sammenlignet med indledning og den afsluttende perspektivering. Dette må tilskrives ophavssituationen som specialeafhandling. Holmqvist-Larsen har hentet inspiration og vejledning hos Inge Skovgaard-Petersen og Nanna Damsholt – det vedkender han sig gerne. Han kvitterer med en selvstændig landvinding for Saxoforskningen.

Jacob Appel

RUDI THOMSEN: Oldtidens Kina. Stat, samfund, kultur. Kbh., Det Schønbergske Forlag, 1983. 212 s. Ill. Kr. 149,50.

Siden Den kinesiske Folkerepubliks oprettelse i 1949 er aktiviteten på det arkæologiske felt steget så voldsomt, at arkæologien ofte betegnes som Kinas nye, nationale videnskab. Det omfattende materiale, som til stadighed fremdrages,

giver løbende anledning til nyfortolkninger af fortiden og til en revision af landets tidlige historie. F.eks. synes udgravninger nu at bekræfte, at Xia-dynastiet – Kinas første dynasti ifølge den traditionelle kronologi – som i det mindste af vestlige forskere hidtil er blevet anset for legendarisk, alligevel skal betragtes som indledning til den historiske tid i perioden henimod år 1600 f.v.t. Som et andet markant eksempel kan nævnes de store fund af bl.a. en hel hæropstilling af legemsstore lerkrigere og -heste, som i disse år er under udgravning inden for den første kejsers mausolæum i nærheden af byen Xi'an. Materiale herfra er nu i færd med at kaste nyt lys over Qin-dynastiets (221-207 f.v.t.) kortvarige, men epokegørende periode, da grundlaget for det kinesiske enhedsrige blev skabt.

»Oldtidens Kina« er blevet til i forlængelse af Aschehougs Verdenshistorie bd. 2, hvori Rudi Thomsen, professor i oldtidens historie ved Århus Universitet, behandler perioden 1200-200 f.v.t. og her også medtager et afsnit om Kina. I den foreliggende bog er dette afsnit blevet udbygget og uddybet, således at der nu også på dansk foreligger en »up-to-date« fremstilling af Kinas oldtid fra stenalderen og frem til og med Han-dynastiet (206 f.v.t.-220 e.v.t.), hvorunder det kinesiske kejserrige blev konsolideret.

Bogen bygger på de nyere vestlige hovedværker om Kinas tidlige historie. Den fokuserer overvejende på landets politiske og økonomiske historie, medens eksempelvis åndshistorien, som spiller en særdeles væsentlig rolle for forståelsen af en fremmed kultur som den kinesiske, kun berøres kort. Men ser man bort herfra, er der tale om en grundig, velskrevet og klart disponeret fremstilling opdelt i mange overskuelige kapitler, som uden tvivl vil være til stor hjælp for den, der ønsker at stifte nøjere bekendtskab med Kinas tidlige historie. Til overskueligheden bidrager også et par kronologiske oversigter og flere udmærkede kort. Dog har Rudi Thomsen ved transskriptionen af de kinesiske navne valgt at benytte det gamle Wade-Giles-system frem for pinyin-systemet, som kineserne selv bruger, og som i de senere år er blevet almindeligt udbredt i Vesten. Bogen er smukt trykt og forsynet med en snes fine farvefotografier, hvoraf flere viser eksempler på de enestående genstande, som er fremdraget under de seneste års arkæologiske udgravninger.

Der er tale om en god, populær fremstilling af oldtidens Kina. Selvom der for fagfolk, som beskæftiger sig med Kinas historie, næppe vil være meget nyt at hente, er bogen glimrende som en introduktion til Kinas historie, og den vil utvivlsomt også egne sig fortræffeligt til undervisningsbrug.

Joan Hornby

MOGENS HERMAN HANSEN: *The Athenian Ecclesia. A Collection of Articles 1976-1983.* Opuscula Graecolatina vol. 26. Kbh., Museum Tusulanum, 1983. 250 s. 195,20 kr. indb., 146,40 kr. uindb.

I årene 1977-81 udsendte lektor Mogens Herman Hansen sit nu allerede klassiske værk om forfatningen i det athenske demokrati i 4. århundrede f.Kr. Værkets begrænsede omfang gjorde, at en detaljeret underbygning af de fremsatte synspunkter måtte henvises til en række specialartikler, som M. H. H. i samme tidsrum offentliggjorde i forskellige tidsskrifter. Disse artikler er nu genoptrykt

samlet, med rettelselser og især tilføjelser efter hver enkelt, plus to ikke hidtil offentliggjorte – ialt 12 artikler om den athenske folkeforsamlings kompetence og virkemåde (stadigvæk kun i det 4. årh., skønt med udblik til den forudgående tid). Til slut et sagregister og en liste over de flere hundrede behandlede kildesteder, såvel indskrifter som forfattere, især talerne. Det er en række grundlærdede og skarpsindige afhandlinger, hvis argumentation og konklusioner man vanskeligt kan være uenig i. I stedet kan der være grund til her at fremdrage nogle af de lidt mere generelle resultater.

Ifølge de to første artikler var det normale deltagerantal ikke det par tusind mennesker, man ofte har villet nøjes med, men snarere 6.000; dette quorum krævedes nemlig jævnlige til forskellige vedtagelser, f.eks. tildeling af borgerret, og Pnyx-udgravningerne i 1930'erne tyder på, at folkeforsamlingspladsen, som den så ud i 5.-4. årh., faktisk havde plads netop til ca. 6.000 personer. Det var ganske vist kun godt $\frac{1}{4}$ af den voksne mandlige borgerbefolkning i 4. årh., men det var forholdsvis flere end i det foregående 5. årh., vel især fordi diæter til folkeforsamlingen først blev indført kort efter 400 – interessant nok altså på et tidspunkt, hvor der ikke var noget søforbund til at betale dem.

I de tre følgende artikler udredes de indviklede detaljer om, hvor mange folkeforsamlinger der afholdtes og hvornår. Her bemærker man, at de 40 forsamlinger, der ifølge Aristoteles holdtes pr. år, øjensynlig var et »loft« lagd i løbet af 4. årh., mens der meget muligt var flere forsamlinger i 5. årh.; til gengæld gik f.eks. pådømmelsen af højforræderisager i løbet af 4. årh. over til folkedomstolen, hvilket også var meget billigere: 500 dommere til hver $\frac{1}{2}$ drachme i stedet for 6.000 folkeforsamlingsdeltagere til hver 1.

Dernæst behandler tre artikler afstemningsmåden og dermed også tidsforbruget ved et folkeforsamlingsmøde. M. H. H.s hovedtese er, at det ord, som Aristoteles bruger om stemmeoptællingen, snarere betyder vurdering, altså et skøn over antal stemmer for og imod. Det går meget hurtigere end optælling, og bl.a. derfor har en folkeforsamling meget vel kunnet slutte ved middagstid; ikke sjældent har der været tid til, at folkerådet kunne mødes bagefter. Og dermed bliver en diæt på 1 drachme, d.v.s. ca. en halv dagløn, ikke så ringe, som mange har ment.

Hovedspørgsmålet i de følgende tre artikler er, om athenerne i praksis rettede sig efter den gældende forfatnings sondring mellem de situationsbestemte dekretter, som folkeforsamlingen selv kunne vedtage, og de generelle love, der havde en mere indviklet vedtagelsesprocedure, eller om folkeforsamlingen, som en del moderne forfattere har ment, gjorde som den ville og tiltog sig ret til at udstede begge dele. Og hovedresultatet er, ud fra en minutøs gennemarbejdning af såvel indskrifter som taler, at athenerne, med enkelte forklarlige undtagelser, faktisk respekterede sondringen.

Og så slutter samlingen med en lille perle: sammenligningen med de svejtsiske kantonforfatninger. Alle har vi vel altid haft en fornemmelse af, at der er nogle ligheder (men ingen direkte forbindelse); og her er nu en kort, klar og systematisk gennemført beskrivelse af svejtsernes system og en sammenligning med athenernes, der, uden at presse stoffet for hårdt, kaster nyt lys over mange af de ovenfor omtalte spørgsmål og virkelig hjælper til at forestille sig den athenske folkeforsamlings praktiske virkemåde.

Aksel Damsgaard-Madsen

C. KRAG og J. SANDNES (red.): Nye Middelalderstudier. Kongedømme, kirke, stat. Norske historikere i udvalg VI. Oslo, Universitetsforlaget, 1982, 357 s.

Denne serie henvender sig især til universitetsstuderende, som herigennem skulle få let adgang til vigtige bidrag inden for forskningen. Bind 6 omhandler især de politiske og forfatningsmæssige sider af norsk middelalderhistorie. Tidsmæssigt falder bogen i tre afsnit med indledning af hver sin forfatter. C. Krag står for den tidlige middelalder, og han nøjes ikke med at give en »Stand der Forschung«, men fremsætter også nogle meget betimelige ønsker for dens fremtid. Tværfaglighed skal der til, og metodisk pluralisme, fordi kilderne er overleveret os på et vanskeligt forståeligt sprog, gerne af udpræget litterært tilsnit og afspejlende en etisk og religiøs forestillingsverden, som ligger os fjernt. K. Helles indledning til højmiddelalderen udviser et suverænt kendskab til både kilder og faglitteratur og er dertil formuleret med forbilledlig klarhed. S. Imsen understreger i sin kyndige indledning til senmiddelalderen de iøjnefaldende skævheder i forskernes prioritering mellem samfundstoppen og folket og konstaterer, at sidstnævnte må vente på, at dets tid får komme.

Bogen består af 25 forskningsbidrag, alle af høj standard; kun enkelte kan nævnes her. N. Bjørgos artikel om samkongedømme kontra enekongedømme er en interessant studie udført af en, som behersker det norrøne kildemateriale, og som rydder sin egen sti gennem et traditionsbundet forskningsfelt. Norge har fostret en toneangivende agrarhistorisk skole, og i artiklen Trøndelag og Olav den hellige tager A. Holmsen sin læser ved hånden, mens han holder Heimskringla i sin anden hånd, og sammen vandrer vi i kong Olavs fodspor. Snorris beretning giver sammenholdt med naturforholdene en forklaring på kongens handlinger og færden; det var jo det samme Norge for Olav som for os – de mellemliggende tusind år er i landets historie knap et øjeblik.

For de øvrige skandinaviske folk må norsk højmiddelalders rige kildemateriale kunne vække misundelse. En sådan særnorsk kilde er Kongespejlet, som S. Bagge har behandlet grundigt, og heraf er hentet et udmærket afsnit om kongeidealet. K. Lundens artikel om højmiddelalder-kongedømmet er spændende i sin eksperimenterende karakter. På en original måde kombinerer han agrarhistoriske data med den politiske virkelighed, som vi kender fra kilderne. Fra K. Helles omfangsrige monografi om højmiddelalderkongedømmet er medtaget et afsnit om rigsrådets fremvækst; en skarpsindig analyse af den institution som under den svensk-norske union skulle påtage sig »governmental« funktioner i Norge. Som en pendant hertil ville det, til belysning af det indre styre af Norge i 14. årh., have været nyttigt at medtage G. Authén Bloms afsnit om Mariakirken (i Oslo) fra hendes bog Kongemakt og privilegier. I den sidste del af bogen står R. Fladby for artiklen om den norsk-svenske unions opløsning i 1343 og siger heri mange gode ting med få og velvalgte ord.

Denne bog fremviser et udvalg af de sidste 15 års norske middelalderforskning. Flere af bidragene kredser om kirken og dens lovgivning – måske en naturlig ting når man har et forskerkollegium, som indbefatter A. O. Johnsen, E. Gunnes og S. Bagge. De norske kilder må til dels siges at favorisere den fremherskende formalisme i tolkningen af kirkens status i samfundet. Også den noget særegne norske interesse for landets kongedømme findes rigt repræsenteret i bogen (jvf. min anm. af P. Sveaas Andersen: Samlingen av Norge og kristningen av landet 800-1130, (Dansk) HT 82:1, 1982, s. 107-113). Den foreliggende bogs titel og

indhold svarer godt til hinanden for så vidt angår kirke og konge, men knap så godt når det gælder staten opfattet som en helhed. Vi møder i bogen en forskningstradition med en opprioritering af bestemte temaer, hvilket på den anden side går ud over bredden i forskningen.

Ólafía Einarsdóttir

GRETHE FOSS: Anna Komnena. Øst og Vest under første korstog. Kbh., Berlingske Leksikon Bibliotek, 1981. 180 s. 85 kr.

På en virkelig læseværdig måde præsenterer Grethe Foss i sin undersøgelse et fælles østligt og vestligt perspektiv på det første korstog ved brug af Anna Komnenas historieværk »Alexiaden«. Det særlige aspekt, der ligger i at følge de vestlige korstogshæres bevægelser på baggrund af det byzantinske riges kulturelle niveau og politiske og strategiske interesser, er helt gennemført og danner et nødvendigt supplement ved enhver forskningsmæssig beskæftigelse med korstogene og deres nærestlige problemer. Ved udblik bagud og fremad i tid sættes den byzantinske kejserrække i relief over for det spændingsfyldte spil mellem korsridderne og det østlige kejserdømme. Der er noter, kort, bibliografi og indeks som hjælp med benyttelsen.

Tore Nyberg

ERLAND PORSMOSE: Bønder, bryder og tjenere. Gårdbrugervilkår på Fyn 1502-1542. Odense University Studies in History and Social Sciences. Vol. 81. Landbohistorisk Selskab/Odense Universitetsforlag, 1983. 109 s. 90 kr.

Porsmoses bog har to omdrejningspunkter: Det ene er spørgsmålet om, hvor lang den gennemsnitlige fæstetid rent faktisk var i begyndelsen af det 16. århundrede; det andet er spørgsmålet om, hvorvidt Frederik Is forordning af 14. maj 1523 – ofte kaldet »livsfæsteforordningen« – sætter sig spor i de faktiske fæstetidslængder. I tilknytning hertil diskuterer Porsmose så, om man med rette kan kalde den en forordning om *livsfæste*.

Hidtil har det i hovedsagen været Aksel E. Christensens afhandling om fæstetidslængderne, der har stået som det »sidste ord« i denne sag. (Christensen: Senmiddelalderlige fæsteformer som forudsætning for forordningen om livsfæste af 1523. I: Festskrift til Erik Arup, 1946) Christensen konstaterede ud fra kvantitative kilder til landboforholdene i Næsbyhoved len (Fyn) og ved Skovkloster (Sjælland), at der forud for forordningen af 1523 fandtes en bred vifte af fæsteformer og fæstelængdeformer, og at man ikke med rette kunne hævde, at livsfæste var det almindeligste.

Christensens kildemateriale blev senere anfægtet af F. Skrubbeltrang i Det danske landbosamfund 1500-1800. Ifølge Skrubbeltrang er materialet, der for Næsbyhoved dækker perioden 1502-10 og for Skovkloster 1467-81, for spinkelt (s. 20) (jvf. i øvrigt Christensens svar i Fortid og Nutid XXIX, 1982, s. 677 ff).

Porsmose er inspireret af diskussionen omkring såvel fæstetidslængden som mulighederne for at anvende det 16. århundredes sparsomme kildemateriale til fæsteforholdene. Hans enorme viden om fynske forhold er da også et godt udgangspunkt for at dybdebore i problemstillingen (jvf. Porsmose: Den regulerede landsby, 1982, se ovf. s. 127ff.).

Dertil kommer så, at Næsbyhoved jo er et fynsk len, og at Porsmose derfor har de bedste muligheder for at gå Christensens undersøgelse specielt af dette len efter i sømmene. Det gør han da også, hvilket fører til mindre revisioner. Men hovedresultatet, som Christensen allerede nåede i sin afhandling, anfægtes ikke (jvf. især tabellen s. 83). Porsmose og Christensen er enige om, at man på Næsbyhoved len kan konstatere en relativt lav gennemsnitlig fæstetid, ca. 12 år, kun lidt højere end den, Christensen regnede sig frem til.

Det centrale ved Porsmoses bog er imidlertid ikke den grundige behandling af Næsbyhoved-kilderne, men analysen af et godskompleks, som ikke indgår i Christensens oprindelige undersøgelse. Det drejer sig om Odense Bispegårds gods, hvortil der findes regnskabsmateriale for en periode efter 1523, men før sækulariseringen, og for en periode efter sækulariseringen (jvf. tabellen s. 42 over det bevarede materiale).

Porsmose lader intet hjørne af dette materiale uundersøgt. Og selv om denne grundighed både er nødvendig og al ære værd, kan det undertiden være svært at følge med i det detektiviske arbejde. Strukturen går tabt i detaljerne, og visse steder synes lysten til at bringe alle indvundne oplysninger videre at gå over rimelighedens grænser, når det f.eks. oplyses, at en del af bispegodset i dag drives af Statens Forsøgsvirksomhed i Plantekultur (s. 61 f).

Men Porsmoses udbytte af den lange rejse gennem et kompliceret kildemateriale skal ikke af den grund anfægtes. Og spændende er det, at forfatteren kan konstatere, at fæsteforholdene på Odense Bispegård i perioden 1514-42 var overordentligt stabile. »Der er med gennemsnitlige fæstetider på 23-24 år igennem hele perioden utvivlsomt tale om et reelt livsfæste«, konkluderer Porsmose.

Forfatteren sammenholder dette »reelle livsfæste« med de ustabile fæsteforhold på Næsbyhoved Len. Hans forklaring på forskellen er forsigtig. »Det er således en realistisk mulighed«, skriver han, »at de konstaterede meget store forskelle i fæsteforholdene på de to godskomplekser i hvert fald delvis er forårsaget af den dynamiske stordriftsstruktur på Næsbyhoved Len« (s. 100). Længere tør Porsmose ikke gå – og det er forståeligt og sympatisk.

Det har da heller ikke været Porsmoses ærinde at udlede årsagerne til fæstetidens forskellige længde. Han har villet undersøge, om der fandtes én fæsteform, der var mest udbredt, og resultatet er blevet, at »livsfæste, åremålsfæste og fæste på ubestemt tid utvivlsomt har eksisteret side om side« både før og efter den omdiskuterede 1523-fæsteforordning, og at denne forordning ikke er en forordning om livsfæste, men intet andet end et »forbud mod vilkårlige udvisninger og en specifikation af gyldige udvisningsgrunde« (s. 100 f).

Porsmoses afvisning af 1523-forordningens ofte anerkendte status som livsfæstepåbud er imidlertid ikke en forkastelse af det standpunkt, alle historikere deler, at landbosamfundet bevægede sig hen imod livsfæste som det, der efterhånden blev det almindelige. Tværtimod godtgør hans undersøgelse af Odense Bispegårds gods, at denne tendens allerede findes, endda særdeles udtalt, i begyndelsen af det 16. århundrede.

Med sin undersøgelse af de fynske gårdbrugervilkår har Porsmose bragt os et langt stykke fremad i kortlægningen af fæstevilkårene på et tidspunkt, hvor grundlaget for det 17. og det meste af det 18. århundredes gårdfæstervilkår bliver skabt.

Samtidig er Porsmoses bog med til at aflive myten om, at Frederik I indførte livsfæste i 1523. Nærværende anmelder er ud fra en analyse af selve forordningen og dens ophavssituation nået til samme resultat (jvf. Fortid og Nutid XXIX, 1981, s. 184-201), uden at Porsmose og anmelderen har anet, at de hver for sig har angrebet livsfæsteforordningen ud fra vidt forskellige indfaldsvinkler.

Det er dog ikke dette telepatiske sammenfald, der får mig til at anse Porsmoses arbejde for at være særdeles værdifuldt.

Benito Scocozza

En fæstebondes liv. Erindringer og optegnelser af gårdfæster og sognefoged Søren Pedersen, Havrebjerg (1776-1839). Udgivet ved KAREN SCHOUSBOE. Odense, Landbohistorisk Selskab, 1983. 372 s. ill. Kr. 188.

Søren Pedersen var fæstebonde under Brorupgård hørende under baroniet Holberg (Sorø Akademi). Han oplevede det gamle fællesskabsdominerede og godsstyrede landbosamfund, og han levede som gårdfæster langt ind i den nye tid, hvor udskiftningen og meget andet havde ændret bøndernes tilværelse. Der er få sammenhængende bondeoptegnelser fra denne periode, og alene af den grund er det af betydning, at optegnelser som Søren Pedersens udgives. Editionen har Landbohistorisk Selskab overladt etnologen Karen Schousboe, som også har udarbejdet registranten *Bonedagbøger, kilder til dagliglivets historie*, udsendt af Institut for europæisk folkelivsforskning og Landbohistorisk Selskab i 1980. Karen Schousboe gav allerede her smagsprøver på Søren Pedersens optegnelser, og det indgående kendskab til disse og de mange andre optegnelser fra landboere er også kommet Søren Pedersen-udgaven til gavn. I bogen finder man kun dele af Søren Pedersens optegnelser, men en større del af det ikke medtagne har udgiveren udnyttet i den omfattende indledning (38 sider). Man får her en kort oversigt over, hvad der er bevaret fra Søren Pedersens hånd (i Det kgl. Bibliotek), og vurderet på det grundlag synes det at være det centrale, der er optaget i udgaven, nemlig Søren Pedersens levnedbeskrivelse og årlige regnskaber med kommentarer for perioden 1810-1838. En hel del er nedskrevet med forsinkelse i forhold til hændelserne, og for levnedbeskrivelsernes vedkommende er der tale om en ganske bestemt hensigt – opbyggelse for efterkommerne. Karen Schousboe gør rede for disse forhold, men de mere dybtgående metodiske konsekvenser af tilblivelsesprocessen overlades til bogens benyttetere.

Udover det formelle beskæftiger Karen Schousboe sig i indledningen indgående med en indkredsning af den tilværelsesform, som teksterne og tallene afspejler. Som væsentligt fremhæves, med rette, de muligheder man får for at forstå de udfordringer, den tids bonde mødte, og hvorledes tilpasningen til ændrede livsvilkår skete – i det mindste for fæsteren Søren Pedersen. To forhold, som henimod slutningen af det 18. årh. stillede nye krav til bonden, nævnes: Dels udskiftningen og dels godsernes ændrede »indkomstprofil« (s. 26), dvs. det

forhold, at der efter landboreformerne i stigende grad skulle leveres rede penge til godskontoret i stedet for hoveri på herregårdsmarken. Søren Pedersen forstod øjensynligt at tilpasse sig de nye tider. Hans udbytte af landbruget voksede, og driften blev moderniseret på forskellig måde. Denne overgang fra gammelt til nyt sætter Karen Schousboe på en interessant måde i relief gennem en analyse af henholdsvis Søren Pedersens og hans fars karakter. Faderen havde som de fleste fæstere i sin tid intet overskud af driften, og hans fornøjelse var først og fremmest at klare sig godt i landsbyens sociale liv, med dets druk og slagsmål. Med sønnen var det anderledes. Han havde lært sig at læse og skrive godt, og hans – bevidste – idealer gik i helt andre retninger end hos faderen, som han for øvrigt ikke havde noget særlig godt forhold til. Søren Pedersen nærmest tilbad dydighed, mådehold, flid og sparsommelighed. Det sidste var i stigende grad en forudsætnig for at klare sig i en tid med pengeøkonomi og godssystemets opløsning til fordel for de enkelte brug. Søren Pedersen gjorde altså blot, hvad der kunne betale sig. Konklusionen synes at være, at adfærd og mentalitet meget langt blev formet af nødvendigheden. Som en model til forklaring af mentalitetsændringer over tid er Karen Schousboes gennemgang af de to forskellige tilværelsesformer spændende og på mange måder overbevisende. Spørgsmålet er så, i hvor høj grad det lader sig gøre at gennemskue en ny generations almindelige, og nærmest følelsesbestemte, ulyst til at gøre som den forrige. Karen Schousboe er selv opmærksom på risikoen ved de alt for firkantede forklaringer, idet hun påpeger, at faderens liv, som vi kender det, er set med sønnens øjne, og at Søren Pedersen på mange måder handler dybt traditionsbestemt. Et mentalitets-brud blev der altså ikke tale om, men en gradvis sammensmeltning af nyt og gammelt i løbet af et liv.

Hvordan levede den tids bonde egentlig, spørges der straks i indledningen, og Søren Pedersen-udgaven tænkes at skulle tjene som svar. Udgiveren er sig givetvis bevidst, at Søren Pedersen var en ener, og at han derfor ikke kan repræsentere *bonden*. Dette ikke uvæsentlige repræsentativitetsproblem tager Karen Schousboe desværre ikke rigtigt op i denne bog, som er lagt populært an. For sammenhængen med de øvrige kendte bondedagbøger og deres kildeværdi vil det være klogt også at konsultere indledningen i den ovenfor nævnte registrant.

Margit Mogensen

ODD SVERRE LOVOLL: *Det løfterike landet*. Oslo, Universitetsforlaget, 1983. 230 s. 250 kr.

Den norsk-amerikanske professor Odd S. Lovoll fra St. Olaf College i Northfield, Minnesota, har med dette værk forfattet en »up-to-date«-syntese over den norske udvandring til og bosættelse i USA. Lovolls værk bygger ikke på grundforskning ligesom det heller ikke afspejler nye tilgangsvinkler eller tolkninger, men Lovoll er en kompetent popularisator som demonstrerer indsigt i stort set al relevant litteratur om den skandinaviske Amerika-udvandring, og formår at indflette en forskningsdiskussion uden at dette tynger fremstillingen. Medvirkende til det positive indtryk er et fremragende illustrationsmateriale i sort-hvidt, især fotografen Andrew Dahls billeder fra 1870'ernes prærievild.

Forfatteren markerer i forordet sit udgangspunkt i 1970'ernes amerikanske søgen efter rødder og historisk identitet. Det er da også assimilationsprocessens

uafvendelige fremskriden, der er bogens hovedtema. Den norske baggrund og emigrantrtransporten vier han kun en mindre plads. Der gøres en del ud af de første norske settlements og deres pionerer. En sådan velformuleret eksponent for prærielivets barskhed finder han f.eks. i farmerkonen Gro Svendsen, der døde 1878 efter sin ellefte fødsel, 37 år gammel. Publicerede brevserier, som Gro Svendsens, er uundværlige nøgler til forståelse af de mere anonyme udvanderes indslusning i deres nye fædreland. Et andet centralt emne er de norske kirkesamfund, der – trods streng pietisme og evindelige indre opgør – manifesterede sig som centrum for pionersamfundenes liv. De gejstliges stærkt isolationistiske norske nationalisme skabte brydninger med lægmænd, der foretrak en hurtigere integration i det amerikanske samfund. Andre vigtige temaer i bogen er immigrantpressen og -litteraturen samt deltagelsen i det politiske liv. Som afslutning berører Lovoll de sidste årtiers norsk-amerikanisme med dens præg af etnisk mytedannelse og romantisk idealisering.

Steffen Elmer Jørgensen

LORENZ RERUP: Slesvig og Holsten efter 1830. Kbh., Politikens forlag, 1982. 449 s. Ill.

Politikens forlags egen begrundelse for at udgive serien »Danmarks Historie – uden for Danmark« angives at være, at disse »områders historie har krav på en sammenhængende og langt mere detaljeret fremstilling« end tilfældet var i 14-binds værket Politikens Danmarks Historie. Det vil vel ingen bestride, men når nu hønen havde lagt 14 guldæg, kan man dårligt fortænke forlaget i at forsøge at følge succesen op. Lorenz Rerup, som fortsætter Slesvig og Holstens historie, hvor H. V. Gregersen slap omkring 1830, har valgt at skildre hertugdømmernes historie »fyldigt i den tid, hvor de var dele af den dansk-tyske helstat« og derefter at indsnævre »fremstillingen til træk, der belyser, hvordan deres særpræg omformes, og de moderne samfund bliver til«. Hovedvægten ligger i hele værket på de nationale forhold og efter 1920 på de to mindretal på hver side af grænsen. I og med at fremstillingen indgår i en serie netop om Danmarks historie uden for Danmark skal Rerup ikke bebrejdes, at Holstens forhold kommer en smule til kort. Med hovedvægten lagt på de nationale forhold kommer Sønderjyllands/Slesvigs historie selvsagt til at stå i centrum. En moderne oversigtsfremstilling af Sønderjyllands historie med udblik både mod nord og syd har længe været savnet. Vel koncentrerer Rerup sig om de nationale forhold, hvilket er naturligt, når genstanden er et grænseområde mellem to nationaliteter, men der er langt fra tale om national historieskrivning. Rerup lægger ikke skjul på sit danske udgangspunkt, men er langt fra at være et ukritisk talerør for danske synspunkter eller interesser. Skildringen bygger på trykt litteratur, hvilket er naturligt, men nødvendigvis medfører at visse afsnit, som er grundigt gennemforskede – eksempel perioden 1918-20 – er langt mere dybtgående end andre – eksempel provinsen Slesvig-Holstens forhold 1919-45. Sådanne skævheder kan formodentlig ikke undgås i en fremstilling af denne art.

En tysk læser vil studse over titlen. Slesvig og Holsten i stedet for Slesvig-Holsten. Dette valg er uden tvivl bevidst fra Rerups side og efter anmelderens

mening korrekt. I teksten benyttes Slesvig-Holsten fra det tidspunkt, hvor de to hertugdømmer indlemmes i Preussen som provinsen Slesvig-Holsten. At benytte bindestregen før dette tidspunkt indebærer en politisk stillingtagen for det tyske synspunkt om hertugdømmerne som en enhed »up ewig ungedeelt«. Som dansk læser studser man over, at den slesvig-holstenske rejsning og det derpå følgende krigeriske opgør 1848-51 betegnes som »borgerkrigen«. Rerup argumenterer ikke for anvendelsen af denne betegnelse, som forekommer unaturlig. Ganske vist tilhørte de to hinanden bekrigende nationaliteter formelt set den samme statsdannelse, men kun for en overbevist helstatsmand, som der ikke var mange tilbage af, forekommer begrebet at have en mening. Rerup ville vel næppe heller kalde den polske opstand i 1863 mod Rusland eller – for at tage et mere aktuelt eksempel – Algier-krigen for borgerkrige.

Argumentation finder man derimod for det synspunkt, at den dansk-tyske grænse af 1920 »viste sin rimelighed gennem sin holdbarhed«. Det er uden tvivl korrekt, så længe man ikke heraf slutter, at holdbare grænser også altid er rimelige. Den – i det store og hele – fair og korrekt gennemførte folkeafstemning og den ny grænses historisk-geografiske logik tvang på forhånd enhver agitation mod grænsen ud i vanskeligheder. Et andet synspunkt, som kan virke overraskende på baggrund af de stærke modsætninger mellem hjemmehørende og flygtninge i de første år efter 1945, men som Rerup argumenterer overbevisende for, er, at flygtningetilstrømningen på langt sigt bidrog til at integrere Slesvig-Holsten i Tyskland i videre omfang, end det nogen sinde før var lykkedes.

Rerups bog er en sober, velskrevet og let tilgængelig og velunderbygget fremstilling, som fuldt ud kan leve op til de kvalitetskrav, som det må være rimeligt at stille også til en fremstilling, der er tiltænkt et bredere publikum.

Carsten Mogensen

Der nationale Gegensatz/De nationale modsætninger. Kilder til den dansk-tyske grænseregions historie, bd. I, ved HENRIK FANGEL, ERICH HOFFMANN, HANS A. JACOBSEN, ALEXANDER SCHARFF. Udgivet af Institut für Regionale Forschung und Information im Deutschen Grenzverein og Institut for Grænseregionsforskning. Flensborg 1984. 252 s. 55 kr.

Som titlen oplyser, er der tale om en fælles dansk-tysk kildeudgivelse, foretaget af Kieler-professorerne A. Scharff og E. Hoffmann sammen med de danske gymnasielektorer Henrik Fangel og Hans A. Jacobsen. På dansk side står Institut for Grænseregionsforskning i Åbenrå for udgivelse og distribution. Publikationen er 1. bd., omhandlende de nationale modsætninger 1800-1864, af i alt fire planlagte, af hvilke et bind om »Påskeblæsten i 1933«, udgivet af Peter Hopp, Kiel, og Carsten Mogensen, nu Luxembourg, også foreligger.

Det er vor tids gode grænselandsklima, affødt af atomtidsalderens forståelse for betydning af en afspænding, der er baggrunden for den påtænkte række af kildeudgivelser, hvis udarbejdelse har fundet sted, altimens en københavnsk universitetslektor i sin disputats har udtrykt uvished, om danskerne »efter afgørelsen i 1972« har en fremtid som folk! Slig pessimisme hersker almindeligvis ikke i grænselandet, hvor man både kender til front og bro, og hensigten med den

foreliggende publikation er netop at bygge bro ved at fremlægge et materiale til belysning af danske og tyske opfattelser af den fælles fortid. Det er især perioder med kollisionskurs, der er i publikationsrækkens søgelys, i herværende tilfælde kilder til belysning af det alt i alt fjendtlige forhold, der i det 19. århundrede herskede mellem dansk og tysk i grænselandet.

I alt er der gengivet 90 kildesteder, fordelt på femten emner. Det siger sig selv, at en sådan publikation ikke kan være fyldestgørende for en videnskabelig behandling af perioden, selv om faghistorikeren og navnlig den historiestuderende nok vil kunne hente inspiration i det noteapparat, der følger de enkelte kilder. Sigtet med udgivelsen har først og fremmest været at levere et overskueligt materiale, der kan bruges inden for skoleundervisningen, på højskoler, seminarier og ved kurser, samt være til nytte for journalister, offentlige debattører og lign. Kilderne er bragt i original og i oversættelse, og det er sket i erkendelsen af, at ikke alle er så sprogligt funderede, at de undgår misforståelser, en kendsgerning, der nok i højere grad gælder for tyskere end for danskere. Den foreliggende publikation slutter sig således til det oprydningsarbejde, der blev indledt i 1950'erne af Troels Fink, Århus, og Alexander Scharff, Kiel.

H. V. Gregersen

JÜRGEN BROCKSTEDT (Hrsg.), Frühindustrialisierung in Schleswig-Holstein, anderen norddeutschen Ländern und Dänemark. Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins Bd 5. Neumünster, Karl Wachholtz Verlag, 1983. 369 S. 35 DM.

Nachdem in der noch relativ jungen Reihe »Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins« bisher je ein Sammelband zur Geschichte der regionalen Mobilität, zur Geschichte des Erziehungs- und Bildungswesens und zur Amerikaauswanderung sowie zum Nationalsozialismus erschienen sind, wendet sich der neueste Band – wiederum in der Form einer Aufsatzsammlung – den Anfängen der Industrialisierung zu. Der Band enthält neben einer Übersichtsdarstellung von *J. Brockstedt* zur Frühindustrialisierung in Schleswig-Holstein acht Beiträge mit Untersuchungen zu Teilregionen (*W. Asmus*, Mittelholsteinische Geest; *K.-J. Lorenzen-Schmidt*, Unterelberaum; *H. Zimmermann*, Lauenburg; *H. Fangel*, Haderslev) oder Teilaspekten der Entwicklung in Schleswig-Holstein. (*L. Henningsen*, Eisenindustrie in Nordschleswig; *G. Vaagt*, Eisenindustrie in Flensburg; *P. Wulf*, Carlshütte bei Rendsburg – 1827 gegründeter größter metallverarbeitender Betrieb der Herzogtümer). Außerdem umfaßt der Band noch je eine Studie zur Frühindustrialisierung im Herzogtum Oldenburg (*C. Reinders* und *E. Hinrichs*), im Fürstentum Lippe (*P. Steinbach*) und im »eigentlichen« Königreich Dänemark (*O. Hornby*).

Die Auswahl dieser Länder zeigt die besondere Thematik des Sammelbandes: Er behandelt die Anfänge der Industrialisierung im regionalen Kontext von Gebieten, deren Wirtschaftsstruktur bis in unser Jahrhundert vom Agrarsektor dominiert wurde. Den regionalen Kontext erfassen die Autoren dabei auf drei untereinander verknüpften Maßstabsebenen. Die Beiträge untersuchen – bei durchaus unterschiedlicher Schwerpunktsetzung: (1) Die Verflechtungen zwi-

schen der frühindustriellen Gewerbeentwicklung und anderen Aspekten der Gesellschafts- und Wirtschaftsentwicklung innerhalb der Untersuchungsregion, (2) die regionale Differenzierung des frühindustriellen Entwicklungsprozesses innerhalb der Untersuchungsregion und (3) die Unterschiede zwischen den frühindustriellen Wandlungsverläufen in der Untersuchungsregion im Vergleich zu anderen Regionen.

Die Ergebnisse der Untersuchungen zeigen eine Reihe von Gemeinsamkeiten, aber auch deutliche Unterschiede in den Entwicklungsverläufen in den vier Ländern: Industrialisierung und Frühindustrialisierung setzten in allen vier Gebieten vergleichsweise spät ein. Die Beiträge zur Entwicklung in den Herzogtümern, in Dänemark und in Oldenburg betrachten die Zeit zwischen 1830/40-1870 als Phase der Frühindustrialisierung. In Lippe kam es erst während des Kaiserreichs zu ähnlichen Tendenzen. Die räumliche Verteilung der frühindustriellen Gewerbebetriebe beschränkte sich sowohl in Schleswig-Holstein, wie in Dänemark und in Oldenburg auf wenige regionale Schwerpunkte. Auswirkungen der Industrialisierung lassen sich aber in allen Teilregionen der untersuchten Länder nachweisen, auch in solchen Gebieten, in denen keine Industriebetriebe entstanden: Alle vier Länder erhielten »Zulieferfunktionen« für die Industrialisierung anderer Regionen. Schleswig-Holstein, Dänemark und Oldenburg versorgten die frühen Industriezentren Mitteleuropas mit Agrarprodukten. Im Fall von Lippe übernahm der »Export« von saisonal beschäftigten Wanderzieglern eine ähnliche Funktion. In Schleswig-Holstein und Dänemark konnte sich eine eigenständige Industrialisierung auf der Basis des Agrarexportes und der daraus resultierenden Nachfrage nach Industriegütern entwickeln. Die Herzogtümer erreichten dabei schon vor 1867 einen beträchtlichen Grad der Selbstversorgung mit Industrieprodukten.

Anders die Entwicklung in Oldenburg: Hier kam der Binnennachfrage nur eine untergeordnete Bedeutung zu. Obwohl in einigen Regionen hausindustrielle Traditionen und Gewerbeverdichtungen (scheinbar) günstige Startbedingungen für die Industrialisierung bereithielten, war hier – mit Ausnahme des Rohstoffstandorts Augustfehn – die erfolgreiche Industrialisierung von auswärtigen (Bremer) Interessen und Investitionen abhängig. Auch die Geschichte der Industrialisierung in Lippe verlief entlang eines anderen Entwicklungspfad. Seit Ende des 18. Jahrhunderts verfügte Lippe über ein protoindustrielles Leinengewerbe, das jedoch um die Mitte des 19. Jahrhunderts weitgehend unterging (Deindustrialisierung). Die freiwerdenden Arbeitskräfte und deren Nachkommen fanden als saisonale Wanderziegler Beschäftigung. Erst sehr spät, gegen Ende des 19. Jahrhunderts, setzte hier, nicht zuletzt auf der Basis dieser »wandernden Industrie«, ein vergleichsweise zögernder Industrialisierungsprozeß ein.

Der Sammelband behandelt interessante, bislang nur wenig beachtete Aspekte der Frühindustrialisierung. Er enthält eine ganze Reihe von neuen Erkenntnissen zur schleswig-holsteinischen Industrialisierungsgeschichte. Zugleich leistet er einen wichtigen Beitrag zur Erforschung der regionalen Verschiedenartigkeit und räumlichen Differenzierung des Industrialisierungsprozesses, eines Forschungsfelds, das in den letzten Jahren verstärkt in das Blickfeld des wissenschaftlichen Interesses gerückt ist.

Klaus Greve

SIGURD JENSEN OG CLAUS M. SMIDT: Rammerne sprænges. Københavns historie bind 4. 1830-1900. Kbh., Gyldendal, 1982. 312 s. incl. register og litteraturvejledning. Ill.

Bogen dækker den periode, da København – under firedobling af indbyggertallet og sammenvoksning med 5-6 nabokommuner – forvandlede fra en velafgrænset fæstnings-residens- og havneby til et industrialiseret storbyfund i kontinuerlig ekspansion. Forfatteren, fhv. stadsarkivar Sigurd Jensen fik lige før sin død (2.10.1981) næsten afsluttet manuskriptet, men det er afrundet og suppleret af kunsthistorikeren Claus Smidt, hvilket giver sig udslag i en betydelig interesse for arkitekturen og andre fysiske sider af tidens mægtige byggeaktivitet. I øvrigt behandles navnlig erhvervsudviklingen, arbejderforholdene, socialforsorg og sundhedsvæsen, livsformer og fritidsvaner – alt med et tidsmæssigt skel omkring 1860. Alt ialt et hurtigt og letfatteligt uddrag af en omfattende litteratur om landets og byens forhold i almindelighed, sjældent videregivende indsigt, der ikke for længst er på tryk. Vægtigst er nok gennemgangen af den kommunale politik fra L. N. Hvidt og H. P. Hansen over L. C. Larsen, Meldahl og Fenger til H. Kayser, Borup og Jens Jensen. På dette område, hvor der bl.a. bygges på Sig. Jensens egne studier (se *Historiske Meddelelser om København* 1967, 1976 og 1981), gives der et billede med klarere konturer end i tidligere forsøg. Overalt vil dog både fagfolk og mere videbegærlige lægfolk utvivlsomt savne fordybelse. Det skyldes, at omkring halvdelen af de 300 sider er brugt på billederne, der er ret små men overordentlig talrige (vel eet pr. side) og forsynet med fortællende tekster. De allerfleste velkendte og mere egnede til at fastholde etableret lokalkolorit end til at uddybe teksten, der med sine 150 sider kun netop når at præsentere de mange forskellige træk og sider i udviklingen. Herudover fastholdes en livfuldt fortællende, halvvejs kauserende fremstillingsform, som lader de glatte selvfølgheder og de runde overgange dominere over al systematisk sammenfatning og problematisering. Således forsvinder de lange træk i forbedringen af levestandard (incl. boligforhold, madforbrug, fritid, sundhed osv. osv.) bag de mange forskellige »tidstypiske« småtræk og konventionelle generalisationer af typen »Der var da heller ikke så lidt at feste for i disse år (ca. 1892)... man var ligesom på vej mod et lidt rimeligere samfund... man var så småt ved at blive klar over, at den kulde og hårdhed, der havde præget den blomstrende liberalisme ikke var til at leve med i det lange løb...« (s. 262, jfr. s. 112 og s. 142). Det bliver heller ikke på nogen måde klart for os, hvorfor og hvordan flere hundredetusinde energiske unge arbejdere, landmandsdøtre og lærersønner strømmede til Istedgade og Utterslev fra Nordjylland, Lolland og Småland, medmindre man redegør for de høje og stigende lønninger, for opstigningsmuligheder og den livsudfoldelse, som kun kunne nås i den store by.

Jeg tror, det havde været muligt at fastholde sådanne bærende linjer og problemstillinger også inden for en pladsramme af 300 sider og også uden at bryde den udmærkede målsætning – den lødige underholdning og den letfordøjelige oplysning – som er bogens.

Niels Thomsen

NYESTE TID

WILLIAM W. BOYER: *America's Virgin Islands. A History of Human Rights and Wrongs.* Durham, N. C., Carolina Academic Press, 1983. 418 s. Ill.

William W. Boyer er professor i offentlig administration ved University of Delaware og er med mange års erfaring fra 3. verdens lande og en betydelig videnskabelig produktion bag sig en internationalt anerkendt samfundsforsker. Professor Boyer skrev i 1949 sin master's thesis over emnet *Civil Liberties in the Virgin Islands of the United States 1917-1949*, beskæftigede sig en lang tid med andre emner, men vendte for nogle år siden tilbage til øerne for at skrive, hvad forfatteren selv kalder en »history of the Islands from the time of their discovery by Columbus in 1493 to the present, but with emphasis on the American period since 1917«. Den foreliggende bog er resultatet af dette arbejde.

Lad det være sagt straks: På sine mere end 400 sider når *America's Virgin Islands* om ved utroligt meget; den er spændende og inspirerende skrevet og virker ikke mindst ved sin tilgangsvinkel – at se nutiden i lyset af fortiden – stærkt engagerende. Knap en tredjedel af bogen bruges til en gennemgang af, hvad Boyer med et populært udtryk kalder »roots«, nemlig øernes historie og udvikling frem til 1917 – hvilket må siges at være en ganske rimelig fordeling i betragtning af, at forfatteren ud fra nutidsperspektivet har valgt at lægge hovedvægten på den periode, hvor øerne har været under amerikansk styre. Afsnittet om tiden før 1917 bringer intet nyt for danske læsere, men det fremstår absolut som en af de bedre sammenskrivninger af periodens historie på engelsk. De sidste godt to tredjedele af bogen bringer til gengæld en særdeles nyttig og tiltrængt oversigt over øernes politiske og økonomiske udvikling fra 1917 og frem til begyndelsen af 1980'erne. Udgangspunktet er her, at den amerikanske overtagelse af Dansk Vestindien ikke reelt ændrede ved øernes status som koloni. De store løfter og forventninger fra 1917 om politisk medbestemmelse og anstændige levevilkår for den store masse af befolkningen forblev i mangt og meget uindfrie, indtil Fidel Castros magtovertagelse på Cuba i 1959 fik den amerikanske turiststrøm til at søge mod St. Thomas, St. Croix og St. Jan og således bidrog til et kraftigt økonomisk opsving. Men kun gennem en lang og sejt kamp fik øernes indbyggere efterhånden indflydelse på egne anliggender. Om selvbestemmelsen vil føre over i uafhængighed eller i øernes optagelse i Unionen som ligeværdig stat – i stedet for den nuværende territoriale status – får fremtiden afgøre. Bogens argumentation og løbende konklusioner er her særdeles tankevækkende.

Bogens største svaghed set fra et historikersynspunkt er, at den praktisk taget ikke bygger på utrykt kildemateriale endside inddrager andet end engelsksproget litteratur. Dansk kildemateriale er ikke inddraget, bl.a. med begrundelse i en påstand om, at alle kontroversielle arkivalier skulle være blevet »udrenset« fra Rigsarkivets hylder(!). Hovedkilderne til øernes historie efter 1917 består følgelig af New York Times og St. Croix Avis. Her, hvor forfatteren sprogligt og kulturelt er på »hjemmebane«, havde en mere alsidig kilderepræsentation i hvert fald været mulig.

Sammenfattende må *America's Virgin Islands* karakteriseres – ikke som en historisk, men som en værdifuld politisk-videnskabelig fremstilling af de tidligere dansk vestindiske øers historie og som den mest inspirerende nyere oversigt over

perioden efter 1917. Med de nævnte forbehold kan bogen på denne baggrund bestemt anbefales som en udmærket indføring til et herhjemme alt for overset emne.

Peter Hoxcer Jensen

KURT LUND og NIELS ROSENDAL JENSEN: Brydningsår i arbejderbevægelsen. 1900 til 1920. Studier i DKPs historie I. København, Tiden 1983. 144 s. Ill. 90 kr.

Mens Ib Nørlunds »Det knager i samfundets fuger og bånd« hidtil har været det eneste større værk om arbejderbevægelsens udvikling i Danmark set fra DKPs synspunkt, foreligger der nu et første bind i en ny serie »Studier i DKPs historie«. De to værker adskiller sig fra hinanden på to vigtige punkter. Nørlunds er et »rids« uden egentlige selvstændige studier, men med en anden interpretation end den socialdemokratiske; det er endvidere en fremstilling af hele arbejderbevægelsens historie. Bd. I i den nye serie bygger til dels på selvstændig forskning og bearbejdning af den nyere forskning, og den holder sig først og fremmest til partiets (DKPs) historie, i dette tilfælde altså forhistorien.

Det er en velskrevet fremstilling, og den forekommer også at være pædagogisk godt tilrettelagt; det er åbenbart meningen, at den skal kunne bruges bredt, og den er således ikke besværet med et tungt noteapparat (henvisninger til kilder osv. findes i teksten). Litteraturfortegnelsen (s. 142-144) er åbenbart et udvalg, men det er uklart, på hvilket grundlag den er stillet sammen: det er ikke en vejledning til selv læsning, og den er heller ikke udtømmende. I et nyt oplag (og i de kommende bind) burde dette blive afklaret.

Der er på en måde to dele i bogen, i tidsmæssig henseende skiller den omkring 1910. De to første kapitler har åbenbart til hensigt at fremstille hovedlinjen i dansk arbejderbevægelses udvikling fra 1871 og frem, nemlig denne at arbejderbevægelsens opståen var et brud med borgerskabet, at bevægelsen oprindeligt stod på et revolutionært grundlag, og at dette efterhånden fra 1870ernes slutning sløredes, således at bevægelsen blev reformistisk, borgerliggjort. Dette skyldtes forskellige forhold, bl.a. nævnes adskillelsen af parti- og fagbevægelse i 1878 og fagbevægelsens dominans over den politiske bevægelse, den mangelfulde kamp »for at ændre folks bevidsthed i socialistisk retning« (s. 15) og Socialdemokratiets »lederklike« (s. 62). Også samfundsforholdene og den internationale udvikling spillede en rolle. Lund og Rosendal forsøger tydeligt at komme væk fra en moralsk fordømmende kritik (forræderi-tesen) og at give en rationel forklaring på udviklingen.

Det er ikke lykkedes konsekvent. Fremstillingen er så kortfattet, at det slagordsagtige åbenbart ikke kan undgås. Men problemet er nok især, at forfatternes selvstændige studier først egentlig begynder omkring 1910. Derved opstår der modsigelser i fremstillingen, som ikke har deres rod i virkeligheden. Hvis Lenin-citatet (s. 66) om »den relativt 'fredelige' karakter af perioden 1871-1914« havde været brugt som forståelsesramme for tiden op til 1900/1910, havde det måske været muligt at undgå nogle af disse modsigelser. Det er næppe korrekt, at kritisere bl.a. P. Knudsen og Emil Wiinblad for »trade-unionistisk politik« (s. 13), og for ikke at lægge vægt på den »socialistiske teori« (s. 12).

Senere kommer der da også en anden – mere positiv – karakteristik af P. Knudsen, især i modsætning til Stauning (s. 59, 71). Man kunne hertil føje kritikken af Socialdemokratisk Ungdomsforbunds pacifisme (s. 31) og sammenligne med P. Knudsens antimilitaristiske politik i 1908.

Der findes mindre fejl i fremstillingen, det var det serbiske socialdemokrati, ikke det bulgarske, der i 1914 stemte mod krigsbevillingerne (s. 23); de konsekvente antimilitarister optog oprindeligt kun aktive militærnægtere i foreningen, deraf de lave medlemstal (s. 28). Man kan godt tvivle på, om Lenins 5 teser om imperialismen virkelig passer generelt på Danmark, f.eks. om kapitaletporten oversteg vareeksporten (s. 67). Det er også problematisk at påstå, at DsF's forhold til (stor)strejker generelt var så negativt, som det gøres (s. 47). Det er korrekt, at DsF's ledere ikke i perioden efter storkonflikten i 1899 var indstillet på at fremprovokere strejker, at de helst så forhandlingsresultater, men f.eks. Jens Jensen og senere C. Martin Olsen var ikke uvillige til at bruge storstrejken som et politisk kampmiddel, og de fremførte dette som forslag på internationale faglige kongresser.

Der kan anføres indvendinger af lignende karakter mod bogens fremstilling. Men det er væsentligt at fastholde, at der hvor forfatterne har arbejdet selvstændigt, dvs. den overvejende del af bogen, er der tale om differentierede sammenfatninger af komplicerede forhold. Det er gennemgående, at udviklingens proceskarakter understreges. Her findes heller ikke fordømmende vurderinger, men sobre forklaringer på f.eks. Socialdemokratisk Ungdomsforbunds holdning til Socialdemokratiet (s. 83 ff.), en holdning som forfatterne kritiserer, men som de samtidig også kan analysere rationelt.

En forklaring som, at »borgerliggørelsen stod i skærende kontrast til pionerernes linje, men udtrykte vel samtidig en kontinuitet i den politiske linje, partiet havde fulgt efter pionerernes dage« (s. 138), er en god karakteristik af arbejderbevægelsens modsætningsfyldte udvikling. Fremstillingen beskæftiger sig især med venstreoppositionen, analyserer modsætningerne mellem dens forskellige fraktioner og modsætningerne i dens forhold til Socialdemokratiet – og resultaterne giver mening. Vurderingerne af Socialdemokratiet er ikke dybtgående – eksempelvis dets forhold til det parlamentariske demokrati – men bogens emne er først og fremmest venstrefløjens udvikling set i international kontekst.

Lund og Rosendal skriver i indledningen, at deres fremstilling ikke er den endelige version af, hvad der foregik i periodens arbejderbevægelse. Den er imidlertid et ikke uvæsentligt bidrag, og hertil hører også, at de har kunnet bruge det nyordnede DKU-arkiv, som efter sigende står åben for forskning for de ældre deles vedkommende.

Gerd Callesen

NIELS ERIK ROSENFELDT og CARSTEN PAPE: Politikens Ruslandshistorie efter 1917. Sovjetstaten. Kbh., Politikens Forlag, 1983. 263 s. 298 kr.

Det siges ofte, at kendskabet til Sovjetunionen er ringe, og at det ville være ønskeligt med et højere informationsniveau om denne stat, dens indre forhold og opfattelse af omverdenen. Den postulerede uvidenhed gælder vistnok både

befolkningen i almindelighed og politikerne i særdeleshed. Om dette postulat er sandt er ikke godt at vide. Det er imidlertid en kendsgerning, at der i Danmark udgives langt flere bøger om sovjetiske samfundsforhold i bredeste forstand end om noget andet land. Hvad Sovjetunionens historie angår, er der i løbet af de sidste 15-16 år blevet udgivet ikke færre end fire fremstillinger.

I 1967 udsendte Per Salomonsson sin *Sovjetunionens historie 1917-1967*, og to år efter, i 1969, udkom Henrik Bertelsens *Ruslands og Sovjetunionens historie*. Sidstnævnte var en bred og forholdsvis kortfattet fremstilling af Ruslands/Sovjetunionens 1000-årige historie, førstnævnte en detaljeret gennemgang af især den politiske udvikling siden 1967. I 1977 udkom Salomonssons fremstilling i en tobinds udgave, der bl.a. viste forf.s stærkt ændrede opfattelse af eller perspektiv på hele den sovjetiske udvikling. Med Politikens Ruslandshistories bind 3 foreligger den hidtil seneste beskrivelse på dansk af sovjetstatens historie.

I modsætning til de ældre fremstillinger er Rosenfeldts og Papes *Sovjetstaten* baseret på et meget bredt og solidt forskningsgrundlag, der både omfatter vestlig og sovjetisk historieforskning. *Sovjetstaten* har i så henseende kunnet drage stor nytte af den omfattende forskningsoversigt, der i 1979 blev udsendt under redaktion af Niels Erik Rosenfeldt (*Sovjetunionens historie 1917-1970* i serien »Problemer i Ruslands og Sovjetunionens historie«, Jysk Selskab for Historie). Hertil kommer, at Rosenfeldt selv har ydet en original og banebrydende indsats, hvad angår udforskningen af den side af Sovjetunionens historie, der hedder Stalins magtapparat. (Se anmeldelse i HT bd. 83 (1983) s. 338).

Man er derfor i kyndige hænder, når man følger de to forf.s gennemgang af udviklingen. Rosenfeldt har taget sig af perioden fra bolsjevikernes magtovertagelse i 1917 frem til og med Den anden Verdenskrig samt det sidste afsnit om Sovjetunionen og omverdenen, mens Pape har beskrevet perioden fra Anden Verdenskrigs slutning frem til og med Brezjnev-æraens indre forhold. Pape har her skrevet et kapitel, hvor han systematisk gennemgår de nuværende politiske, økonomiske og sociale strukturer. På en heldig måde har de to forf. således forenet en kronologisk-dynamisk beskrivelse af forløbet siden 1917 med en systematisk-strukturel redegørelse for status i 1980'ernes første halvdel.

Bogen har mange gode illustrationer, hvoraf en del er i farver. Dette tredje bind i Ruslandshistorien har desuden en fyldig litteraturliste samt et navne- og emneregister til alle tre bind.

Man skal imidlertid gøre sig klart, at der i egentligste forstand er tale om *sovjetstatens* historie, hvorunder naturligvis også hører monopolpartiets historie. Der er meget lidt om livet uden for parti- og statsapparatet, og hele udviklingen er anskuet fra de regerendes synsvinkel. Befolkningens vilkår i bredeste forstand, social- og kulturhistorien er meget stedmoderligt behandlet. Men det, der er, er godt: sagligt, nøjternt og forstandigt.

Bent Jensen

ERIK SVENSSON: Stormfuglen i dansk politik. Christmas Møller – og hans dramatiske kamp i nationalpolitisk perspektiv. Århus, Arkona, 1983. 192 s. Ill.

Som bidrag til eller besvarelse af en prisopgave om »Christmas Møller og Sønderjylland« er Erik Svenssons oversigt over en væsentlig hovedlinie i Christ-

mas Møllers politik udarbejdet. Det giver på een gang bogen dens styrke og dens svaghed.

Styrken ligger i dens konsekvens. Det er indlysende rigtigt, at Christmas Møller begyndte og sluttede sin landspolitiske karriere i det sønderjyske spørgsmål – »det nationalpolitiske«. Han var som partileder i et tiår tillige optaget af mange andre gøremål, men Sønderjylland stod hans hjerte særligt nær. På den sag lærte han i sin ungdom respekt for kendsgerninger og viden i Aage Kiddes strenge skole. På den samme sag måtte han i 1947 sande, at den ikke var tilstrækkelig til at bære en landspolitisk rolle. Erik Svensson har overbevisende skildret den udvikling, der førte Christmas Møller fra standpunktet forud for 1920, over de hektiske Flensborg-dage og afstemningerne i 1920 frem til opgøret med den grænselandspolitik, som Knud Kristensen formulerede i 1946-47. Svagheden ligger i bogens begrænsning. Kampen om magten i partiet, kampen for at holde fast, da magten var erobret, grundlovsspørgsmålet op til afstemningen i 1939, væsentlige sider af Christmas Møllers rolle under besættelsen og store dele af de helt særlige forhold, der herskede i og omkring befrielsesregeringen, må nødvendigvis udelades, fordi forfatterens sigte ikke har været at skrive en egentlig biografi, men netop at tegne et nationalpolitisk rids.

Christmas Møller samlede først store tilhængerskarer om sig efter sin død. Da blev han lidt af en myte for en generation af konservative. Erik Svensson har nok ret i, at han var – som han skriver – »politiker i hver en fiber af sin krop, men en dårlig taktiker«. Eller man kunne måske rettere hævde, at han agerede politisk med hele sit liv, men egentlig aldrig blev en helstøbt politiker med holdninger, strategiske og taktiske evner. Holdninger havde han, som undersøgelsen over hans grænsepolitiske linie viser. Men de strategiske evner og det taktiske spil mestrede han ikke. Derfor blev han en splitter i stedet for en samler. Det synspunkt giver bogen gode belæg for.

Knud Larsen

JESPER VANG HANSEN, ESSEN KJELDBÆK og BJARNE MAURER: Industrisabotagen under besættelsen i tal og kommentarer. Årsskrift for Frihedsmuseets Venner 1984. Kbh., 1983. 110 s. Ill.

I 1977 iværksatte Frihedsmuseet en indsamling af beretninger fra industrisabotører – med hovedvægten på »de menige sabotører« – og en registrering af industrisabotagen. I 1984-udgaven af Årsskriftet for Frihedsmuseets Venner fremlægger de tre historikere, der har stået for arbejdet, deres resultater i kort sammenfatning og analyse. De har samlet ca. 400 beretninger, de har registreret 2.800 aktioner i 13 kategorier (sabotageforsøg undtagne), og de har hentet skadetal fra krigsforsikringerne. Jernbanesabotagen er holdt udenfor.

Som forfatterne understreger det, siger skadeopgørelserne i kroner og øre intet om sabotagens effekt hverken militært, rustningsøkonomisk eller politisk, men de gør det muligt at foretage sammenligninger i tid og sted. Således illustreres Københavns tyngde i industrisabotagen af, at byen med sine 25% af samtlige landets industrielle hestekræfter tegnede sig for 45% af industrisabotagerne og 72% af krigsskadeerstatningerne herfor. Til gengæld ligger Region V (Sjælland

m.v.) meget lavt. Hvad de tre forfattere har lavet, er solidt og fortjenstfuldt. Det var i høj grad ønskeligt, om deres registrant kunne blive udgivet til estatning for den højst upålidelige, der findes i »Besættelsestidens Fakta«. Så længe den er den eneste, der er publiceret, vil det være den, man tyr til i en snæver vending. Det var da også i højeste grad ønskeligt, om de kunne begive sig ud i en tiltrængt analyse af industrisabotagens økonomiske effekt. Det danske bidrag til den tyske krigsførelse bestod først og fremmest i landbrugseksporten, men derudover i leverancer til værnemagten i Danmark (levnedsmidler, træ, cement) og i industriproduktion for tysk regning (»Auftragsverlagerung«, hvorved vi stillede arbejdskraft og faste anlæg til rådighed, mens tyskerne leverede råvarerne). Den danske produktionstilbagegang er en kendsgerning. Spørgsmålet er, i hvilket omfang den skyldtes utilstrækkelig råvaretilførsler fra Tyskland, formindsket produktivitet eller sabotage. Eller rettere: Med hvilken vægt de forskellige komponenter indgår.

Sabotagen påvirkede produktionsapparatet. Det fremgår af skadetallene fra krigsforsikringen. Men hvor meget påvirkede den produktionen til Tyskland? Forfatterne anfører, at »efter de offentliggjorte oplysninger at dømme kulminerede de ekstraordinære industriarbejder for tysk regning i 1943« (s. 100). Det holder vist ikke stik. Iflg. Rüstungsstab Dänemarks indberetninger leveredes der frem til og med 1943 i månedligt gennemsnit varer for ca. 7,5 mill. RM, og endnu i 3. kvartal af 1944 lå månedsgennemsnittet på knap 8,5 mill. RM. Men ville tallet uden sabotage have været højere, måske meget højere?

Aage Trommer

TORSTEN BORRING OLESEN, NIELS ARNE SØRENSEN OG UFFE ØSTERGÅRD: Fascismen i Italien. Brud og kontinuitet i Italiens historie efter 1800. Den jyske historiker. Århus, Modtryk, 1983. 276 s. Ill. 7 kort. 160 kr.

Titlen er præcis, den siger, hvad bogen handler om. Der kunne have stået »Studier i...«, fordi bogen så udpræget er en frugt af godt universitetsarbejde, hvor forskning og problematiserende undervisning ligger så tæt, at de ikke kan skilles ad.

Den oprindelige interesse var fascisme-studier. I forordet undskyldes det »nationspecifikke« syndefald fra de høje teoretiske intentioner med, at det er en nødvendighed for at kunne vende tilbage til de komparative studier, der så igen kun er et trin på stigen mod de teoretiske tindere evige is og sne. Denne efter forfatternes mening overordnede erkendeinteresse tynger ikke bogen, og den får iøvrigt også kun lov til at dukke op i en af bogens sidste sætninger, hvor fascismeteoriers nytteværdi skal være, at vi kan undgå noget lignende i fremtiden.

Hverken bogen eller dens emne behøver at undskylde sin eksistens eller sin tilblivelseshistorie. Spørgsmålet er, hvad man får ud af den som læser – og dermed sammenhængende – hvad det er for en læser, forfatterne har haft i tankerne. Hvis det er universitetsstuderende eller den evigt opdukkende »alment interesserede« læser, må man anbefale at finde en eller anden grundbog at læse først. Der er ganske vist gjort forsøg på også at lave en oversigtsmæssig skildring af Italiens historie i de næsten 200 år, men de fleste steder i bogen vil oversigterne

formodentlig være ubegribelige uden et forhåndskendskab. Bogen er først og fremmest diskuterende og diskussions-refererende. Vil man ikke på nåde og unåde være udleveret til forfatterens opfattelse, der ikke stikkes under stolen, skal man læse langsomt og lave opslag i andre bøger, f.eks. ved at følge nogle af de mange fortræffelige litteraturhenvisninger, som bogen giver.

Selv med et begrænset kendskab til den beskrevne periode i Italiens historie kan man nogle steder drage forfatterens vægning i tvivl. I diskussionen af det såkaldte »konsensus-problem« – spørgsmålet om hvor stærk og hvor omfattende opbakning i befolkningen det fascistiske regime havde – bliver Lateran-pagten i 1929 nok underspillet. I betragtning af Vatikanets mangeårige indædte kamp mod den italienske stat, kun afbrudt af nogle få års modstræbende anerkendelse af et »katolsk« parti, må det fascistiske regimes prestige være steget enormt, da talløse katolikkers samvittighedskonflikt blev løst. Nu kunne de tillade sig at være samfundsborgere i Italien, men altså et fascistisk Italien. Lateran-pagten omtales naturligvis, men får ikke tilnærmelsesvis den plads og den bearbejdning, som de mere tvivlsomme analyser af medlemstallene i fascistiske organisationer. Fra samme diskussion afprøves også argumentet med den manglende modstand(sbevægelse) i 1930'erne. Det er et ganske vægtigt indicium på befolkningens accept af regimet, at det ikke lykkedes at opbygge noget i landet, der bare lignede en modstandsorganisation. Det forklares af forfatterne med det fascistiske politis effektivitet og hårdhændede undertrykkelse. Men den forklaring duer ikke, for politiets effektivitet er afhængigt af en vis accept. Sådanne indvendinger mod bogen kan forfatterne tage til sig som ros; det kan ikke være dem ukært, at bogen inspirerer til modsigelse. Det er vanskeligere at argumentere imod, at »transformosystemet... bibragte store dele af småborgerskabet og mellemlagene en følelse af politisk magtesløshed...«. Det er jo ikke godt at vide, hvad de følte, og her ville det udeladte noteapparats krav om dokumentation have været gavnligt. Der er også småirritationer uden inspirerende virkninger, som f.eks. manglende krydshenvisninger, når der udstedes løfter om senere, mere udførlig behandling, eller når det påstås, at der allerede er gjort rede for noget, f.eks. side 79 om bankernes direkte industrielle finansiering, og man så ikke kan finde noget om det. Der er en del sådanne steder, hvor stingene fra sammensyningen er for tydelige. Sådanne anmelder-vris eller de elendige gengivelser af et godt billedvalg bør imidlertid ikke afskrække den alment interesserede læser eller universitetsstuderende fra at læse bogen og diskutere med den.

Henrik S. Nissen

KNUD FANØ, FR. RUDBECK og INGER BJØRN SVENSSON: Det unge Grønseværn – DUG. Sønderborg, 1983.

Bogen om Det unge Grønseværn, der meget passende udkom i 50-året for organisationens oprettelse, er ikke en egentlig jubilæumsbog i traditionel forstand. Værket er således ikke udgivet af DUG selv, omend man har støttet økonomisk. Knud Fanø tegner sig for den historiske fremstilling, Inger Bjørn Svensson har indsamlet en række erindringsbidrag fra tidligere DUG-aktivister

og har stået for billedredaktion og -tekstning, mens Fr. Rudbeck har bidraget ved materialeindsamling og udarbejdet afsnittet om valgtaal og valgstatistik.

DUG oprettedes i 1933 på initiativ af seminarielærer Peter Marcussen, Haderslev, som en reaktion på de slesvig-holstenske nazisters kampagne mod grænsen af 1920. Hensigten var at samle først og fremmest den sønderjyske ungdom til et aktivt forsvar for den bestående dansk-tyske grænse. DUG, hvis idégrundlag var kristent og nationalt samt stærkt nordisk orienteret, var erklæret upolitisk, men stødte ikke desto mindre på nogen skepsis i ikke-borgerlige kredse. På trods heraf voksede medlemstallet i 30erne hastigt, således at man i 1940 var oppe på 31.000 individuelle og ca. 50.000 kollektivt tilsluttede medlemmer, og der er ingen tvivl om, at DUG's virksomhed var én blandt flere årsager til, at det tyske mindretals grænserevisionsplaner viste sig at bygge på et urealistisk grundlag. Efter besættelsen skiftede man navn til Dansk Nordisk Ungdomsforbund, DNU, hvilket ikke vakte udelt begejstring i medlemsskaren. Samtidig måtte arbejdet selvsagt skifte karakter, og en del af medlemmerne gled efterhånden over i modstandsbevægelsen. Efter krigen var DNU's rolle vel ikke helt udspillet, men organisationen kom i sydslesvig-aktivismens glansperiode til at stå noget i skyggen. I 1950 trådte Marcussen tilbage som formand, ifølge fremstillingen i skuffelse over den manglende forståelse han mødte for sine nordiske visioner. I 1954 gik man tilbage til det gamle navn, og i de følgende år sygnede foreningen langsomt hen. Medlemstallet sank, og efterhånden afvikledes de forskellige aktiviteter og ejendomme, så som vandrehjem o.l. I dag består DUG's virksomhed primært i at forvalte diverse legater og at yde økonomisk støtte til det danske mindretals arbejde i Sydslesvig.

Der kan vel være delte eninger om, hvor vidt det i disse tider er rimeligt at ofre så omfattende midler på en så fornemt gennemillustreret hardcover-udgave som denne bog, der dels ikke vil kunne tilfredsstille historikernes faglige krav (manglende noteapparat, ingen inddragelse af tyske kilder eller litteratur), og dels næppe heller vil finde større afsætning i øvrigt. I hvert fald er der her samlet et omfattende materiale om DUG, og Knud Fanøs tekst er absolut læseværdig, omend nogle af de lange møde- og stævnerreferater burde have været skåret væk.

Carsten Mogensen

BENT NILSON: Handelspolitik under skærpt konkurrence. England och Sverige 1929-39. Bibliotheca Historica Lundensis LVIII. Lund, Gleerup, 1983. 217 s.

Det er Bengt Nilsons tese, at depressionen 1929-33 og det fornyede tilbageslag 1938 stillede Sverige og Norden overfor de alvorligste trusler mod den handelspolitiske suverænitet – trusler som i særlig grad kom fra England, de nordiske landes vigtigste eksportmarked. Den engelske handelspolitik gik ud på gennem statslig indgriben: protektionisme, devaluering og handelsaftaler med påtvungne toldsænkninger og præferencer at kompensere for industriens manglende konkurrenceevne. Det påvises, at denne politik var udtryk for en ustabil balance mellem stridende indre særinteresser, som gjorde en radikaliserings med indførelse af clearing til en stadig mulighed. Forfatteren fremhæver i den delvis komparativt anlagte undersøgelse, at Danmark var det mest sårbare land i Norden p.g.a. den

største ensidighed m.h.t. eksportvarer og -markeder, og at disse hårde realiteter afspejlede sig i forhandlingsresultaterne gennem hele perioden. Det engelske eksportfremstød blev en succes på bekostning af hovedkonkurrenten Tyskland og trediepart som Polen, USA og den internordiske handel.

Udviklingen gennem 30'erne kendetegnedes af øget stormagtsrivalisering, tysk eksportoffensiv støttet af clearingkrav, oprustning med øget efterspørgsel efter bl.a. strategisk vigtige svenske eksportvarer og USA's tilbagevenden som en betydningsfuld handelspartner efter handelsaftalen 1935. Forfatteren påviser, at Sverige herigennem fik et så stærkt forbedret »manöverutrymme«, at det i 1939 med held kunne modstå vidtgående engelske krav. Ikke mindst påvisningen af USA's rolle i den forbindelse er et væsentligt resultat. Tankerne på både tysk og engelsk side om Norden som økonomisk og politisk interessessfære fremhæves som tendens snarere end realitet. Det samme gjaldt de engelske planer om en økonomisk forståelse med Tyskland, der førte til Düsseldorf-aftalerne mellem det engelske og tyske industriforbund den 16. marts 1939, dagen efter den tyske indmarch i Prag! De sigtede på en vidtgående udvidelse af kartelsamarbejdet mellem tysk og engelsk industri og på at hæmme uønsket industrialisering i den agrare og råstofproducerende periferi (bl.a. Norden). Det sidste har forfatteren belyst ved sine studier i arkivet fra *Federation of British Industries*, en væsentlig supplerende af det ellers hovedsagelig officielle kildemateriale.

Fra at have været et forsømt område er mellemkrigstidens handelspolitik i de senere år blevet behandlet i adskillige grundlæggende værker (senest af Harm Schröter og Susan Seymour, anm. i HT 1984, s. 137-144), hvis resultater forfatteren har indarbejdet i sin bog, som således bliver en fortræffelig indgang til hele dette forskningsfelt. Undersøgelsen er foretaget indenfor forskningsprojektet »Stormagterne og Sverige 1905-45«.

Helge Bjerre Knudsen

INGER VEJ NIELSEN: *The Dahlerus Mission*. Odense University Press, 1984. 67 s.

Bogen behandler den svenske forretningsmand Birger Dahlerus' mæglingsforsøg sommeren 1939 på at afværge en europæisk storkrig. Han var Görings ven og påtog sig at viderebringe tyske og engelske synspunkter uden om de normale diplomatiske kanaler. Forf. kalder beskedent sit bidrag »my little story«, og her må man give hende ret.

Det er en let ændret version af en amerikansk MA afhandling (thesis) fra 1972. Man må undre sig noget over emnet. Denne mæglingsvirksomhed ville have haft sin naturlige plads i en biografi over Dahlerus. Men det er der ikke tale om. Emnet ses udelukkende som et bidrag til belysning af udbruddet af Anden Verdenskrig. Og her må det siges, at denne episode er aldeles ubetydelig – hvilket forf. også selv nævner i konklusionen. Det ville derfor have været rimeligt, om episoden var blevet sat ind i den større ramme, hvori den udspilles. Men der ses ingen analyser af stormagternes motiver og interesser i 1939. Bogen består udelukkende af en meget detaljeret og kronologisk fremadskridende redegørelse for Dahlerus' møder med tyskerne og englænderne. Et af problemerne ved bogen er, at forf. ved den langt senere udgivelse ikke har inddraget den megen litteratur

om den tyske og især om den engelske politik, der netop er udkommet efter 1972. Hendes kildegrundlag er alene de trykte dokumenter. Det er her værd at erindre, at de trykte engelske akter er uden de meget værdifulde kommentarer fra embedsmændene. Hun nævner intet om, at hun har forsøgt at få adgang til svensk materiale, selv om hun enkelte gange strejfer problemet om den svenske regerings forhold til Dahlerus.

Mærkeligt nok underkastes hovedkilden, Dahlerus' egen version efter krigen, ingen nøjere undersøgelse. Det bliver kun til spredte bemærkninger, der bestemt ikke øger tilliden til den. Man må give forf. ret i hovedkonklusionen, nemlig at Göring bare brugte sin ven til at så splid mellem englænderne og polakkerne, samt at englænderne ingen tillid havde til Dahlerus' person. Men derved bliver hele episoden jo også ret uinteressant. Interesses modsætningerne mellem Tyskland og England var ganske enkelt for store til, at en mægling kunne lykkes. Anden Verdenskrig udbrød ikke på grund af fejltagelser i parternes opfattelser af hinanden. Den engelske ledelse sommeren 1939 havde erkendt, hvad Hitlers mål var, og at de var uacceptable. Herved kunne en enkelt mands sidste-minut-mægling intet ændre. Mest interessant i bogen er måske de få lys, der kastes over Dahlerus' tvivlsomme karakter, både i privatlivet og politisk.

Kay Lundgreen-Nielsen

HANS PALLE LOHMANN: Dansk Folkefællesskab 1936-42. En fascistisk, nationalistisk og idealistisk bevægelse. Odense University Studies in History and Social Sciences, vol. 87. Odense Universitetsforlag, 1984, 118 s. Ill. 2 bilag. 97,60 kr.

En række af 30'ernes højreradikale grupperinger er inden for de seneste år behandlet i artikler og bøger udsprunget af studenterspecialer: J.A.K., LS, DNSAP og KU. Med denne bog omfatter rækken nu også Dansk Folkefællesskab, der stiftedes i 1936 af udbrydere fra DNSAP samlet om præsten Anders Malling. Partiet nåede kun i en kort periode op over 500 medlemmer. Ideologisk placerede det sig imellem sit ophav, hvorfra det i starten tog førerprincippet og antisemitismen i arv, og Arne Sørensens Dansk Samling, med hvilket det delte en stærkt kritisk holdning over for DNSAP's følgagtighed over for Tyskland. Mest opmærksomhed opnåede Dansk Folkefællesskab i forbindelse med afholdelsen af agitationsmøder fælles med Arne Sørensen og de oppositionelle konservative Pürschel og Westergaard i 1938. I 1939 overgik ledelsen til grosserer Johannes Sørensen. Denne var i 1940 aktiv i den såkaldte Danmarkskreds, der rumstrede med planer om en alternativ regeringsmulighed på nationalt grundlag, efter at besættelsen angiveligt havde demonstreret det parlamentariske systems fallit. Kritikken af DNSAP og den, dermed sammenhængende, tiltagende distance over for besættelsesmagten førte i begyndelsen af 1942 til forbud mod partiavisen, hvormed partiet ophørte.

Lohmann baserer sig først og fremmest på partiets ugeavis og på et partiarkiv i Rigsarkivet med korrespondance mellem Sørensen og Malling. Dette materiale tillader ikke altid at trænge om bag de ydre politiske manifestationer og tilkendegivelser, specielt ikke efter Mallings tilbagetræden i 1939. Dog er

omstændighederne omkring Danmarkskredsen belyst i den efter krigen nedsatte parlamentariske kommissions materiale.

Interessantere for en almen betragtning end de interne spændinger og mislykkede samarbejdsforsøg må det dog også, jfr. forfatterens egen prioritering, siges at være, hvis en undesøgelse som denne kan bidrage til at klargøre det fascistiske potentiales karakter i et samfund som det danske, bl.a. ved analyse af ideologien. Lohmann fremhæver en religiøst betinget idealisme som vigtig drivkraft og påpeger, at den etiske holdningsændring, som Dansk Folkefællesskab ville hidføre, først og fremmest rummede et forsøg på at fastholde traditionelle værdinormer på trods af udviklingen mod et mere industrialiseret og urbaniseret samfund. Man angreb bl.a. ungdommens hengiven sig til jazzmusik, kvinders udearbejde og storbyens åndeligt nedbrydende indflydelse kontrasteret til det sunde bondeliv. Som præciseret af Lohmann var der i højere grad tale om småborgerlige end om specifikt fascistiske værdier. Lohmann har også et klart blik for, at det er den markant dansk-nationale holdning, der betinger partiets afstandtagen fra den danske nazisme, hvilket ikke uden videre er ensbetydende med en negativ vurdering af udviklingen i Tyskland, uagtet det i sidste ende førte enkelte medlemmer over i modstandsbevægelsen. Men ellers synes jeg, han er for tilbøjelig til at afskrive nationalismen som værende kilde til primitive myter om det egne folks overlegenhed. En udtalelse af Johs. Sørensen, der udtrykker troen på de disciplinerede nationalstaters overlegenhed over for de af partiegoisme splittede demokratier (s. 25), kommer nok nærmere til roden af tidens højreradikale strømninger, end Lohmann lader fremgå. I det hele taget forsømmer Lohmann at anlægge en helhedsbetragtning på den række af ideologiske elementer, han tager op til behandling, jfr. hans afvisning af at begive sig ud i fascismedefinitoriske overvejelser (s. 23). Han synes næsten tilbøjelig til at lade en negativ holdning til demokratiet kvalificere en generel bekendelse til småborgerlige værdier som fascisme (s. 92). I det mindste burde den afsluttende afvejning af elementer som den småborgerligt funderede antikapitalisme, anti-parlamentarismen og nationalismen have været sat i relation til dele af den mere sammenfattende fascismeteoriske litteratur. Lohmanns orientering i den internationale litteratur er stort set begrænset til totalitarismeteorien, som han da også tilslutter sig i modereret form (s. 95). Det mærkes bogen igennem ved holdningsprægede parallelliseringer til nutidige fænomener. Jeg synes nærmest, de trækker opmærksomheden væk fra det væsentlige: den forståelse af Dansk Folkefællesskab i en samtidig sammenhæng, der efter min mening er den bedste støtte til det formål, som også forfatteren bekender sig til, nemlig at styrke beredskabet mod tilsvarende fænomeners opdukken i ly af krisen i dag.

Henrik Lundbak

STEEN M. ANDERSEN: Modstandsorganisationen Ringen 1941-45. Oplysning – kamp – politik. En undersøgelse af Ringens opståen, sammensætning, udbredelse, arbejde og formål. Odense Universitetsforlag 1984. 194 s. 134,20 kr.

Skildringen af Ringen er et af de efterhånden mange specialer, der har gjort springet fra eksamensopgave til publikation. Det kan man i dette tilfælde kun glæde sig over. Dels har Steen Andersen gjort et godt og gedigent stykke arbejde, dels har vi trods den efterhånden omfattende forskning i besættelsestidens historie hidtil manglet en undersøgelse af denne fremtrædende modstandsorganisation.

Forfatterens teser ligger gemt i bogens undertitel. Fra sin oprettelse ved årsskiftet 1941-42 – på initiativ af bibliotekskonsulent Jørgen Banke og ikke af Frode Jakobsen, som det i overleveringen er blevet til – frem til august 1943 var Dansk Studiering (det oprindelige navn) »en halv-illegal oplysningsorganisation«. Derefter gik den ud i den samme kamp som de ældre illegale organisationer (kommunisterne, Frit Danmark, Dansk Samling) og blev accepteret af disse, ikke mindst takket være den stærke position, Frode Jakobsen vandt sig i Frihedsrådet. Dansk Studiering blev til Ringen. De lokale kredse blev udbygget og forøget i tal, en omfattende ventegruppedannelse blev iværksat »fra begyndelsen af 1944« (hvilket nok er en vel tidlig placering), en flygtningekæde for nedfaldne allierede flyvere etableredes, og den store københavnske sabotageorganisation Holger Danske kobledes fra Dansk Samling over på Ringen i løbet af sommeren 1944. Klart politiske aspekter lå der i tilknytningen til Ringen i vinteren 1944-45 af en række illegale blade, der blev sikret penge og papir mod at være i redaktionel overensstemmelse med Frihedsrådets linie, d.v.s. Ringens linie. Det samme var tilfældet med Ringens arbejdersgrupper, der for alvor blev oprettet fra efteråret 1944, og til hvilke der knyttedes en speciel illegal presse.

Ringen karakteriserede sig selv som en upolitisk organisation, stående på Frihedsrådets program af oktober 1943. Steen Andersen opponerer herimod. »Ringen kom til at stå som den organisation, der garanterede det gamle politiske systems tilbagevenden efter krigen«. Han fører dens historie ud over befrielsen frem til oktober 1945, da den var »langt væk fra resten af modstandsbevægelsen og ... langt ovre i »politikernes Danmark.« På det tidspunkt blev den brat opløst af Frode Jakobsen for at komme et oprør fra græsrodderne i forkøbet.

Ringen hentede både før og efter 29. august 1943 først og fremmest sine medlemmer fra den mellemste og højere middelklasse, fra folk, der politisk hørte hjemme i de traditionelle partier uden nødvendigvis at være medlemmer af dem. Det ikke-kommunistiske præg var klart. I København betød oprettelsen af arbejdersgrupperne en særlig vending mod Socialdemokratiet – uden at resten af Ringen var orienteret eller vidende derom. Formålet var tydeligt at skabe en socialdemokratisk modvægt mod kommunisternes stærke placering i modstandsbevægelsen.

De resultater, Steen Andersen er nået frem til, skal nok i alt det væsentlige blive stående. Han bygger dem på eksisterende arkivalia og litteratur og har selv indsamlet supplerende materiale. Gennem fremstillingen noterer man en løbende diskussion med, undertiden en polemik mod Frode Jakobsen, der frem for nogen har støbt forståelsen og selvforståelsen af Ringen. Det kan og skal ikke være anderledes.

Anmelderen sidder tilbage med et par ubesvarede spørgsmål. Hvad fik egentlig

Jørgen Banke til så sent som i efteråret 1941 at gå i gang med Dansk Studiering – på et tidspunkt, da folk som Arne Sørensen og la Cour drog land og rige rundt og talte Roma midt imod? Formålet kan næppe alene have været »bevarelse af det danske folks moral«. Den var i hvert fald ikke længere i fare for at blive tysk inficeret. Og hvilke kontakter har der været mellem kompetente kredse i Socialdemokratiet og Frode Jakobsen, da Ringen pludselig begyndte at føre socialdemokratisk politik? Arbejdergrupperne rekrutteredes af og blandt socialdemokrater på aktivistfløjen, men deres gode vilje kan næppe være hele forklaringen.

Aage Trommer

HENRIK SØBORG: Socialdemokratiet og staten. Socialdemokratiets økonomiske politik 1945-72. SFAH. Skriftserie nr. 15, 1983. 204 s. Medlemspris 95 kr., bogladepris 110 kr.

I de senere års samfundsvidenskabelige forskning i arbejderbevægelsens historie har forskellige sider af Socialdemokratiets virke og politik i efterkrigstiden været et yndet studie- og forskningsfelt. Emnemæssigt har interessen især koncentreret sig om forholdet mellem stat og fagbevægelse, om indkomstpolitik og om teoridannelser omkring den socialdemokratiske reformisme og om fagforeningerne.

Henrik Søborgs afhandling om Socialdemokratiets økonomiske politik frem til 1972 placerer sig i denne tradition, men forsøger herudfra at komme videre, idet den ikke blot forholder sig til forskellige teoretiske socialdemokrati-analyser, men forsøger at forene en samfundsvidenskabelig og historisk tilgangsvinkel ved at levere en omfattende historisk-empirisk oversigt over (analyse af) de økonomiske og politiske processer, der betingede udviklingen i og ændringen af Socialdemokratiets økonomiske politik i perioden.

I sit indledende forsøg på fastlæggelse af en teoretisk forståelsesramme distancerer Søborg sig fra forskellige andre tilgangsvinkler til analysen af Socialdemokratiet. På den ene side vender han sig mod de tendenser, der har været til at forklare Socialdemokratiets strategi og politik i efterkrigstiden ud fra keynesianismens eller venstrekeynesianismens indtog i Socialdemokratiet som værende utilstrækkelig til at forklare mulighederne og begrænsningerne i Socialdemokratiets økonomiske politik, fordi de ikke tager hensyn til de konkrete økonomiske og politiske forhold. På den anden side tager han også afstand fra en forrædderi- og arbejderaristokrati-tese, der findes i Komintern-traditionen, hvor Socialdemokratiets accept af det borgerlige samfunds grundpræmisser reduktionistisk ses som enten udtryk for borgerskabets infiltration i partiet eller som opportunistens inkarnation. Endelig distancerer Søborg sig fra de fleste »kapitallogikere«, idet han afviser, at reformismen kan bestemmes som begreb i gængs kapitallogisk betydning ud fra den almene kapitalismeanalyse og ud fra kritikken af den politiske økonomi. Hans eget teoretiske udgangspunkt er derimod en kapitallogisk inspireret forståelse af Socialdemokratiet, der ser dets »kapitalismebekræftende« strategi og politik som udslag af, at partiet formulerer sig og handler indenfor den forståelseshorison, som de kapitalistiske eksistensformer og

dermed de kapitalistiske bevidsthedsformer udstikker (s. 17-18). Ud fra den forståelse fører Socialdemokratiet politik på borgerskabets fundamentale præmisser, men stiller sig overfor borgerskabet med en selvstændig politik, hvis mål er via staten at regulere og planlægge kapitalismen, så der både bliver plads til kapitalens behov for akkumulation af kapital og til arbejderklassens behov for reformer (s. 10). I modsætning til kapitallogikerne skelner Søborg mellem to forklaringsniveauer i sin analyse: Et teoretisk forklaringsniveau, der giver en materiel og fundamental forståelsesramme for Socialdemokratiets forankring til det borgerlige samfund og bl.a. siger, at jo større kapitalakkumulation, jo større og dyrere salg af lønarbejde, og jo højere reproduktion af lønarbejderklassen. Dette forklaringsniveau giver imidlertid ikke nogen historisk-empirisk forklaring af partiets muligheder for at sætte sit præg på den konkrete økonomiske udvikling. Hertil må man opstille et selvstændigt historisk-empirisk forklaringsniveau. Søborg mener således ikke, at reformismen findes på væsens- eller overfladeplanet i den kapitallogiske analyse, men først kan identificeres på de historiske fremtrædelsesformers plan, hvor man kan efterspore den reformistiske arbejderbevægelses politiske og ideologiske manifestationer.

Søborg er klar over, at faktorerne på et historisk-empirisk forklaringsniveau, som bestemmer rammer for et politisk partis handlemuligheder ikke alene er økonomiske og politiske, men at man ideelt må inddrage et vidtspændende net af samfundsmæssige institutioner f.eks. uddannelse og familie. Han begrænser sig imidlertid i sin analyse til at efterspore, hvorledes en række økonomiske og politiske forhold har sat nogle rammer for den socialdemokratiske økonomiske politik, og hvorledes Socialdemokratiet har forsøgt at påvirke disse rammer.

Afhandlingens grundlæggende tese er, at man kan sondre mellem en *langsigtet økonomisk politik* og strategi hos Socialdemokratiet, der går ud på at skabe økonomisk vækst og velfærd igennem en overordnet statslig regulering og planlægning af den samlede kapitalistiske økonomi, der på én gang bedrer mulighederne for dansk kapital s akkumulation og sikrer arbejderne arbejde og tryk, og en *kortsigtet økonomisk politik*, der har været underkastet de politiske samarbejds- og kompromismuligheder med de borgerlige politiske partier, og at på trods af, at man fra Socialdemokratiets side har forsøgt at forene disse to politikker, har det ikke været muligt for partiet at virkeliggøre sin overordnede, langsigtede økonomiske politik.

Den konkrete analyse har to analyselag: 1. En beskrivelse af de økonomiske og politiske faktorer, der bestemte og betingede partiets strategiske politiske udvikling. 2. En analyse af Socialdemokratiets økonomiske strategi og politik i perioden på grundlag af de nævnte faktorer. De økonomisk-politiske forhold, som Søborg fokuserer på som ramme for ændringerne i Socialdemokratiets politik, er de internationale økonomisk-politiske forhold, industriens og landbrugets produktions- og afsætningsforhold samt LO's lønforhandlingspolitik. De centrale spørgsmål i fremstillingen er, *hvornår, hvordan, og hvorfor* Socialdemokratiets økonomiske politik blev ændret. En af afhandlingens teser er herefter, at samspillet mellem en kort- og langsigtet økonomisk politik har ændret sig i takt med de økonomisk-politiske konjunkturer. I fremstillingen opstilles 3 perioder: 1. 1945-47 som overgangsfase fra krig til fred. 2. 1948-58 genopbygnings- og stagnationsfase og 3. 1958-73 opgangs- og højkonjunkturperioden.

I den umiddelbare efterkrigstid lancerede Socialdemokratiet et radikalt økonomisk strukturprogram for efterkrigstiden (*Fremtidens Danmark*) bl.a. for at genet-

blere hegemoniet og dominansen i arbejderklassen efter kommunisternes eksplosionsagtige styrkelse, men også for at realisere en langsigtet økonomisk politik, der kunne regulere kapitalismen. Det lykkedes imidlertid ikke Socialdemokratiet at vinde gehør i småborgerlige og borgerlige kredse for en demokratisk planøkonomi efter programmet i Fremtidens Danmark, der ville have indebåret en effektivisering og rationalisering af produktionen. Det betød, at man hurtigt forsøgte at tilpasse sin økonomiske politik efter den borgerlige modstand ved at opløde planøkonomibegrebet og begynde at indstille sig på en kortsigtet økonomisk politik i regeringspositionen med samarbejde med Det radikale Venstre. Denne oplødning af planøkonomiopfattelsen, som fortsatte i 1950'erne, var imidlertid ikke nogen særegen dansk udvikling, men afspejlede en generel tendens blandt de vesteuropæiske socialdemokratier.

I 1950'erne gav den svage økonomiske vækst og de vedvarende valutaunderskud ikke meget spillerum for en reformpolitik, og denne situation kom bl.a. på grund af de internationale politiske konjunkturer til at betyde en styrkelse af den fløj i socialdemokratiet, der ønskede en liberal markedsøkonomi suppleret med en moderat form for statsintervention. Det medførte, at man fik udrenset alle de selektive planøkonomiske elementer i den økonomiske politik. Det var først omkring 1958, at de økonomiske og politiske forudsætninger var til stede for at Socialdemokratiets muligheder for at virkeliggøre en reformkapitalisme blev større. Fra da af begyndte der at tegne sig en alliance mellem industrien og Socialdemokratiet omkring en generel investeringsstimulerende politik, hvori- mod industrien stadig stillede sig afvisende overfor en mere selektiv styring af en industristøtte.

I den indledende fase af højkonjunkturen først i 1960'erne lykkedes det i begyndelsen at opnå den eftertragtede alliance med industriborgerskabet, samtidig med at man fik en loyal opbakning fra arbejderklassen til den økonomiske politik, fordi man samtidig indledte en velfærdsreformpolitik, der fungerede som en slags kompensation for en tilbageholdende lønpolitik fra fagbevægelsens side. Fra omkring midten af 1960'erne blev Socialdemokratiet imidlertid svækket, og det lykkedes ikke partiet at udvikle en økonomisk politik, der kunne tackle højkonjunkturens problemer, dæmpe inflationen, bl.a. spekulationen i jord og fast ejendom, formindske uligevægten i betalingsforholdet over for udlandet og stimulere investeringerne i eksport- og importkonkurrerende erhverv. I stedet blev man henvist til at føre en traditionel økonomisk politik med hovedvægten på finans- og pengepolitikken. I slutningen af 1960'erne under Socialdemokratiets oppositionsperiode blev man i arbejderbevægelsen klar over, at den private kapitals opsparring ikke kunne slå til, hvis erhvervslivets kapitalbehov skulle dækkes, hvorfor man fremsatte en ny strukturreform, hvor tanker om større offentlig opsparring og fondsdannelse blev koblet sammen med diskussion af økonomisk demokrati. Men ligesom med strukturreformen lige efter krigen vandt de socialdemokratiske planer ikke tilslutning hos borgerskabet, og det kneb også i arbejderklassen.

Søborgs generelle svar på, hvorfor det ikke har været mulig for Socialdemokratiet at realisere sin langsigtede økonomiske politik, har sammenhæng med partiets forhold til klassesamarbejdet, som har sat grænser for dets politiske handlinger (s. 292). På den ene side har Socialdemokratiet været stærkt nok til at etablere en form for klassesamarbejde (formidlerrolle), på den anden side har det været for svagt i dette klassesamarbejde til at realisere sine intentioner om en

reformkapitalisme kendetegnet ved en mere vidtgående statslig regulering og planlægning. Søborgs konkrete forklaring er imidlertid langt mere sammensat og ikke entydig: For det første har socialdemokratiet ikke haft vælgermæssig styrke til at føre sin økonomiske politik igennem. Da man havde den mulighed under det første arbejderflertal (s. 270), var det usikkert, om man faktisk satsede på at gennemføre en virkelig reformpolitisk linie. For det andet har man aldrig rigtig mobiliseret arbejderbevægelsen for gennemførelsen af de socialdemokratiske programmer (s. 289). Endelig har Socialdemokratiets kortsigtede økonomiske politik f.eks. på jord- og boligpolitikken bevirket, at man har været henvist til en fremtidig kortsigtet politik, der har lagt hindringer i vejen for en langsigtet politik (s. 286). Endvidere siges det også flere steder (f.eks. s. 95), at Socialdemokratiet ikke har villet gennemføre sin politiske linie, selvom man havde styrke til det, hvis borgerskabet gik imod det. Det vil sige, at man ikke har gjort noget for at blive stærkere; men hvis man var blevet stærkere, ville man heller ikke have udnyttet denne styrke! Det fremgår ikke klart, om dette nærmest er et strukturelt definerende træk ved Socialdemokratiet, eller det kun er en historisk-empirisk generalisering.

Afhandlingens hovedargumentation bygger på den tidligere fremhævede skelnen mellem en kort- og langsigtet økonomisk politik hos Socialdemokratiet. Selvom det siges, at der i hele efterkrigsperioden fandtes en mere langsigtet politik (omend neddæmpet), kan man ud fra Søborgs egen fremstilling stille spørgsmålstejn ved, om det egentlig er muligt og rimeligt at udskille en langsigtet politik i perioden fra omkring 1948 frem til slutningen af 1960'erne. Fremtidens Danmark og de senere ØD-forslag må klart karakteriseres som mere langsigtede politikker, hvorimod der i den mellemliggende periode ikke rigtig fandtes programmatiske »strukturelle reformer«. I den forbindelse kunne en nøjere analyse af den interne diskussion og politikformuleringsproces i Socialdemokratiet måske have styrket argumentationen. Det antydes flere steder meget kort, at der hele tiden eksisterede forskellige linier i Socialdemokratiets top omkring den økonomiske politik. I 1945 fandtes en gruppe, der lagde megen vægt på Fremtidens Danmark, mens en anden gruppe, der sejrede, ønskede at neddæmpe dette program (s. 85-86). Senere i 1950'erne refereres kort til en diskussion mellem Jørgen Paldam, der ikke ønskede indgreb i markedsøkonomien over for Poul Hansen, der mente, at man helt havde lagt den socialdemokratiske målsætning om fælles ejendomsret på hylden (s. 166-167). En lignende holdningsforskel fandtes senere i 1950'erne i diskussionen mellem Viggo Kampmann og F. Dahlgaard fra Arbejderbevægelsens Erhvervsråd om, hvorledes man skulle varetage arbejderklassens interesser i industripolitikken. Kampmann lagde først og fremmest vægt på en forøgelse af produktion og beskæftigelse igennem industripolitikken, mens Dahlgaard ikke mente, at man kunne gå ind for en industripolitik, der blot gik ud på, at pengene skulle blive i virksomhederne, men at man samtidig måtte kræve arbejderklassens medindflydelse og medbestemmelse (s. 187). Var der i disse situationer kun tale om, at enkeltpersoner eller smågrupper i partiet fremførte andre synspunkter end partiledelsen, eller kan man egentlig tale om forskellige linier i partiet, som antydes?

Begrebet classesamarbejde, som er et nøglebegreb i analysen, bruges noget uklart, hvilket forvirrer. Her kunne man have tænkt sig en nærmere diskussion og skelnen dels mellem parti- og klassealliancer, dels mellem forskellige former for classesamarbejde. Grundbetragtningen er, at Socialdemokratiets faktisk førte

politik har været en klassesamarbejdspolitik, og at Socialdemokratiet endda har været den ledende kraft i et klassesamarbejde mellem småborgerskab og borgerskab. Der tales imidlertid også flere steder om, at Socialdemokratiet i hele efterkrigstiden har ønsket at danne en alliance med det industrielle borgerskab for at skabe en reformkapitalisme, men at det aldrig rigtig er lykkedes, undtagen omkring 1958 (s. 38, 93, 147, 190). Her ville et begreb for organisations- eller partialliancer være mere præcis, hvor man samtidig kunne karakterisere Socialdemokratiets intention som værende at skabe en form for klassesamarbejde på et højere niveau.

Sammenfattende må Søborgs bog ses som et tiltrængt og prisværdigt forsøg på at komme frem til mere historisk følsomme analyser af Socialdemokratiet, der forsøger at drage ved lære af de senere års teoretiske diskussioner. Det er blevet et velkrevet og veldisponeret oversigtsværk, der både vil kunne bruges i megen historieundervisning og danne grundlag for videre forskning. I betragtning af at der i de kommende år kan tænkes at ske et opbrud i Socialdemokratiets økonomiske strategi, må Søborgs bog påkalde sig særlig interesse, idet den fremlægger en forståelsesramme for et sådant opbruds muligheder og begrænsninger.

Erik Christensen

TORBEN KROGH: Polen 1945-1983. Kbh., Borgen, 1984. 109 s.

»Information«s chefredaktør, Torben Krogh, har sat sig for at skrive en letlæst oversigt over Polens nyere historie. Dog afstår han fra at give »en endelig analyse af den komplekse udvikling i efterkrigstidens Polen« (s. 10). Bogen er let læst, og den er i indhold også uden større tyngde. For den opmærksomme avislæser er der ikke meget nyt at hente. Der er 70 sider tekst, resten er statistik og oversatte kilder. Bogen handler mest om tiden efter 1970, og her endog mest om tiden efter juli 1980. Skildringerne af begivenheder dominerer helt over forklaringer og analyser. Selv på den korte plads kunne der være disponeret helt anderledes, således at bogen var blevet en uddybende forklaring til de begivenheder, der er kendt via pressen. Der findes efterhånden en større litteratur på engelsk, tysk og fransk om Polen efter 1944. Bogen vidner ikke om, at en sådan litteratur er brugt. En analyse af det polske samfunds fundamentale problemer, som forf. selv henviser til på næstsidside, gives derfor ikke. Det vigtige pavebesøg i 1979 omtales sært nok slet ikke. Overgangstiden 1944-48, som man ved ret meget om, omtales meget lidt. Systemets virke i praksis efter 1948 drøftes ikke, medens pladsen bruges på en »P. Munch«-lignende redegørelse for statens og partiets formelle opbygning. De forskellige slagord fra de politiske kampe 1980-83 om »national forsoning«, »fornyelse« og »normaliserede forhold« refereres bare, men underkastes ikke en fortolkning.

Afdelingen med kilder er ikke uden problemer. Gdańsk-aftalen 31. august 1980 genoptrykkes fra K. Katborg & Søren Keldorff: Den Polske Sommer. 1980. Denne oversættelse er imidlertid ikke altid tilfredsstillende, og Torben Krogh overtager f.eks. i punkt 6 direkte fejlen »egne forslag«, hvor det skal være »egne forlag«. Endnu værre er det med gengivelsen s. 77-78. Det er det berømte manifest af 22. juli 1944, i dag datoen for Polens nationaldag. Dokumentet

gengives uden kildeangivelse. Overskriften er forkert, for udstederen var Den Polske Nationale Befrielseskomité (populært kaldet Lublin Komiteen). Værst er dog, at selv om det oplyses, at kilden er gengivet i uddrag, så kan man ikke se, hvor teksten er afbrudt. En stor del af indledningen er nemlig udeladt og i øvrigt mange passager derefter. Udsnittene af Gomulkas tale til Centralkomiteen, 20. okt. 1956 (s. 82-83) er ligeledes aftrykt uden kildeangivelse. Det er en meget sløset oversættelse, der ligger langt fra originalen. I øvrigt kunne man med lethed have valgt langt mere centrale passager i denne hårde kritik af systemets praksis før 1956.

Bogens tekst er således velegnet til en første orientering i vort nabolands særprægede forhold, men kan ikke tilfredsstille et behov for dybere forklaringer.

Kay Lundgreen-Nielsen

Medvirkende ved dette hæfte

- AXEL BOLVIG, f. 1936. Universitetslektor, cand. mag., Historisk Institut, Københavns Universitet.
- CARSTEN DUE-NIELSEN, f. 1945. Universitetslektor, cand. mag., Institut for Samtidshistorie, Københavns Universitet.
- SVEND GISSEL, f. 1921. Førstebibliotekar, dr. phil., Det kgl. Bibliotek.
- GRETHE JENSEN, f. 1955. Kvotaansat i gymnasiet, cand. mag., Ishøj Amtsgymnasium.
- INGELA KYRRE, f. 1946. Stud. mag., Sortemoen 15, 3520 Farum.
- ANDERS MONRAD MØLLER, f. 1942. Lektor, dr. phil., Institut for Økonomisk Historie, Københavns Universitet.
- IRENE NØRLUND, f. 1951. Forskningsstipendiat, cand. mag., Institut for Økonomisk Historie, Københavns Universitet.
- CARL STIEF, f. 1914. Professor em., dr. phil., Vespervej 34, 2900 Hellerup.
- AXEL KJÆR SØRENSEN, f. 1937. Universitetslektor, cand. mag., Historisk Institut, Århus Universitet.
- ERIK ULSIG, f. 1928. Professor, dr. phil., Historisk Institut, Århus Universitet.
- ALEX WITTENDORFF, f. 1932. Universitetslektor, dr. phil., Historisk Institut, Københavns Universitet.
- MICHAEL WOLFE, f. 1930. Lektor, cand. mag., Institut for Samtidshistorie, Københavns Universitet.

ALMINDELIG HISTORIE

Festskrift til Elna Møller	164
SANDNES: Handbok i lokalhistorie	165
ØSTERGAARD: Indvandrernes danmarkshistorie	167
F. JØRGENSEN og M. WESTRUP: Dansk centraladministration . .	168
Bjøl: Politikens verdenshistorie	169

OLDTID

MIDDELALDER

NYERE TID

JOHANSEN: Østnorsk bronsealder.	171
WIDGREN: Settlement and Farming Systems	172
FINLEY: Politics in the Ancient World	173
HOLMQVIST-LARSEN: Møer, skjoldmøer og krigere	174
RUDI THOMSEN: Oldtidens Kina .	175
HANSEN: The Athenian Ecclesia .	176
KRAG & SANDNES: Norske historikere i udvalg VI	178
GRETHE FOSS: Anna Komnena . .	179
PORSMOSE: Bønder, bryder og tjenere	179
En fæstebondes liv	181

LOVOLL: Det løfterike landet	182
RERUP: Slesvig og Holsten efter 1830	183
Der nationale Gegensatz I	184
BROCKSTEDT: Frühindustrialisierung in Schleswig-Holstein . . .	185
Københavns historie IV	187

NYESTE TID

BOYER: America's Virgin Islands	188
LUND & ROSENDAL JENSEN: Brydningsår i arbejderbevægelsen .	189
ROSENFELDT & PAPE: Politikens Ruslandshistorie efter 1917 . .	190
SVENSSON: Stormfuglen	191
HANSEN, KJELDBÆK & MAURER: Industrisabotagen	192
Fascismen i Italien	193
Det unge grænseværn	194
NILSON: Handelspolitik	195
VEJ NIELSEN: The Dahlerus Mission	196
LOHMANN: Dansk folkefællesskab.	197
ANDERSEN: Modstandsorganisationen Ringen	199
SØBORG: Socialdemokratiet og staten	200
KROGH: Polen 1945-1983	204

Vejledning til forfatterne

Manuskripter indsendes til redaktionen i to eksemplarer. De må i almindelighed ikke overstige 35 tryksider. Manuskripterne skal være renskrevet på maskine, med bred margin og dobbelt linjeafstand, tekst for sig og noter for sig. Noterne opstilles på en konsekvent måde og nummereres fortløbende 1-99. Kursiv må ikke anvendes i noterne, ligesom emfatisk kursivering indskrænkes mest muligt. Håndskrevne rettelser bør ikke forekomme. Manuskripter der ikke indsendes i trykfærdig stand vil blive returneret. Større afhandlinger skal forsynes med et resumé beregnet på udenlandske læsere. For oversættelsen sørger redaktionen. Forfatterne modtager kun én korrektur. Rettelser imod manuskriptet tillades normalt ikke. Alle anmeldelser forsynes med overskrift af følgende indhold og med tegnsætning som anført:

Forfatterens/forfatterens navn/e: Bogens titel. Evt. undertitel eller skriftrække. Udgivelsessted, forlag, årstallet på titelbladet. Antal sider (evt. romertal + arabertal, f.eks. XXII, 584 s.). Ved illustrerede værker antal plancher eller blot ill., antal kort. Pris i oprindelseslandets valuta. – Ved udgivelsesarbejder anbringes værkets titel først.

Historisk tidsskrift

Bind 85 Hæfte 1

Synd, nåde og klassekamp. Nogle hovedlinier i nyere reformationsforskning. Af INGELA KYRRE og ALEX WITTENDORFF	1
Den unge Orla Lehmanns historiesyn. Et bidrag til forståelse af national-liberalismens gennembrud. Af GRETHE JENSEN	40
Summary	66
Kapitalismens udvikling i den 3. verden. Hovedtendenser i den marxistiske debat. Af IRENE NØRLUND	67

Diskussion

Om begrebet bol. Af ERIK ULSIG og AXEL KJÆR SØRENSEN	110
--	-----

Anmeldelser

Danmarks Kirker. Ribe Amt 1, Ribe Domkirke (AXEL BOLVIG)	117
Erland Porsmose: Den regulerede landsby (SVEND GISSEL)	127
Svend Aage Christensen og Knud Rasmussen: Politikens Ruslandshistorie indtil 1689. Hans Bagger og Bjarne Nørretranders: Politikens Ruslandshistorie 1689-1917 (CARL STIEF)	138
Hans Chr. Johansen: Shipping and Trade between the Baltic Area and Western Europe 1784-95 (A. MONRAD MØLLER)	145
Paul Hammerich: En danmarkskrønike 1945-72 (C. DUE-NIELSEN)	149
John Logue: Socialism and Abundance (M. WOLFE)	156

Kortere anmeldelser

Almindelig historie	164
Oldtid. Middelalder. Nyere tid	171
Nyeste tid	188

(Specifikation på omslagets side 3)

Medvirkende ved dette hæfte	206
-----------------------------------	-----